

Aslan Kənan

**XX əsrdə repressiyaya
məruz qalanlar**

Bakı–2011

BBK5.3
K–55

Redaktor və ön sözün müəllifi:
Nizaməddin Şəmsizadə
Azərbaycan Respublikasının
Dövlət mükafatı laureatı, professor

Rəyçi
Ataxan Paşayev
Tarix elmləri doktoru

Rəssam:
Oqtay Sadiqzadə
Xalq rəssamı

K–55 Aslan Kənan. XX əsrdə repressiyalara məruz qalanlar. Bakı, “Azər nəşr”, 2011 – 296 s.

Fədakar tədqiqatçı, arxiv bilicisi Aslan Kənanın böyük axtarışlar və zəhmət sayəsində yazıb oxucuya təqdim etdiyi “XX əsrdə repressiyaya məruz qalanlar” kitabı bu dövrün şəxsiyyətlərinin talelərindən bəhs edən dəyərli araşdırmalar toplusudur. Kitab XX əsrdə repressiyaya məruz qalmış məğrur insanların faciəli, fəqət şərəfli taleyindən bəhs olunur.

0503000000
M 651(07) 2010 qrifli nəşr

□ Aslan Kənan, 2011

Tarix həqiqətləri təsdiq edir

YAD-ın YADDAŞ üzərində hökmran olduğu bütün dövrlərdə və bütün cəmiyyətlərdə mümkün ola bilən anti-insani, antibəşəri bir prosesdir. İmperiyalı dövlət kiçik dövlətləri, imperiya ideologiyası isə tabeçiliyində olan millətləri, onların düşünən zəkalarını, böyük şəxsiyyətlərini repressiyaya məruz qoya bilər. Dövlətin tabeliyindəki ölkəyə, xalqa belə münasibəti repressaliy adlanır. Repressiya isə yad təfəkkürünün, əcnəbi əxlaqın və onu ehtiva edən totalitar ideologiyanın millətin genefonduna qarşı yönəldilmiş siyasi qəstdir. 1937-ci ildə də belə idi. Münasibətlərin düşünləri hələ 1931-ci ildə vurulmağa başlamışdı. Moskvada SSRİ Yazıçılar İttifaqının rəhbərliyinə ədəbiyyata bir siyasi-ideoloji pərsəng kimi baxan Averbax gəldi və belə şüarlar irəli sürdü: “Müttəfiq, ya düşmən!”, “Bizimlə deyilsənsə, bizə düşmənsən!”. Belə şüarlar bütün ölkədə, xüsusilə türk-müsəlman respublikalarında təhlükəyə çevrildi. Məsələn, Azərbaycanda “Ədəbiyyat cəbhəsində” qəzeti dönüb “Hücum” jurnalına çevrildi, yazıçı və tənqidçilərin bir-birini xüsusi amansızlıqla ifşa etdiyi məqalələrdən ibarət “Ədəbiyyatşünaslıqda burjuva təmayülləri əleyhinə” adlı kitabça çap olundu. Bu bədheybət siyasətin əsasında “Partiyanın ədəbiyyat sahəsindəki siyasəti haqqında” 18 iyun 1925-ci il tarixli Qətnaməsi dayanırdı. Bu qətnamədə fəaliyyətdə olan yazıçılar: Proletar yazıçıları, burjuva-qolçomaq yazıçıları və çığırdaşlar–deyə üç qrupa bölünür və tənqidin sərt ideoloji (estetik yox!) meyar və prinsipləri müəyyən olunur. Mübarizə əslində ədəbi-nəzəri müstəvidən çox siyasi zəmində gedir. Bəs “Hücum” kimə qarşı idi? Hamı hamıya qarşı. Repressiyanın arsenalında

belə bir ədəbi kaos dayanır, S.Vurğun demişkən “Bu gün fərman verən sabah can verir”di.

Fədakar tədqiqatçı, arxiv bilicisi Aslan Kənanın böyük axtarışlar və zəhmət sayəsində yazıb oxucuya təqdim etdiyi “XX əsrdə repressiyaya məruz qalanlar” kitabı bu dövrün şəxsiyyətlərinin talelərindən bəhs edən dəyərli araşdırmalar toplusudur. Kitab XX əsrdə repressiyaya məruz qalmış 30-a qədər məğrur insanın faciəli, fəqət şərəfli taleyindən bəhs olunur. Aslan Kənan 1920-30-cu və sonrakı illərdə yaşayıb yaratmış yazıçı və tənqidçilərin yaradıcılığı, elmi ideyaları üzərində geniş dayanmır. Bu barədə bizim, “Ədəbi mübahisələr”(1986), “Azərbaycan ədəbiyyat-şünaslığı” (1997), “Əli Nazim” (2003) monoqrafiyalarımız, B.Çobanzadə, Ə.Abid, H.Zeynallı, M.Quliyev, A.Musaxanlı, M.K.Ələkbərli və s. barəsində iri həcmli məqalələrimiz, Z.Bünyadovun, Ş.Salmanovun, R.Tağıyevin, N.Qəhrəmanlının, B.Əhmədovun, N.Qurbanovanın kitab və məqalələri çap olunub.

Aslan Kənanın kitabının dəyəri bundadır ki, o, bizim elmi-nəzəri irsini tədqiq etdiyimiz şəxsiyyətlərə Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində bu vaxta qədər məxfi saxlanılan istintaq materiallarının prizmasından nəzər salır, onları istintaqa verdiyi cavablarla dilləndirir. Kitabın ikinci dəyərli cəhəti budur ki, Aslan Kənan o dövrün ədəbi-tarixi və siyasi-ideoloji proseslərinə istiqlal ideologiyasına – azərbaycançılıq fəlsəfəsinə dayaqlanan metodoloji prinsiplərlə dəyər verməyə nail olur.

Kitabda “Əsəri əlindən alınan” Əli Nazim, “Koroğlunu erməniyə verməyən” Vəli Xulufu, “Azərbaycan himninin müəllifinin faciəsi”ndə Əhməd Cavad, “Xəyanətin qurbanı” məqaləsində H.Cavid, “Öz-özünü yandıran şair”də M.Müşfiq, “Qərribə taleli adam” yazısında S.Mümtaz, “Ba-

har gecəsi” nə gedən yol”da Tağı Şahbazi, “Səhnəmizin ilk repressiya qurbanı”nda Ülvi Rəcəb, “Faciəli rolların qəhrəmanının faciəsi”ndə Abbas Mirzə Şərifzadə, “Birinci türkoloji qurultayın qurbanı”nda Hənəfi Zeynallı, “Bir ailənin faciəsi”ndə Seyid Hüseynin, repressiyanın sonuncu – 25 yanvar 1940-cı il qurbanı Yusif Vəzir, tək-cə tənqidçi və yazıçılar deyil, “Qafqaz müsəlmanlarının atası məqaləsi”ndə Axund Mirməhəmməd Kərim ağa və s. kimi şəxsiyyətlər yeni arxiv materiallarında, dəqiq, faciəli və maraqlı faktlarla təqdim olunur.

Dahi bəstəkar Ü.Hacıbəyliyə həsr olunmuş “Bu dar fənadən köçmək istəyən sənətkar” məqaləsi onu bizə yeni yöndən, dahi insanın qəmli tale nəğməsi kimi təqdim edir.

Aslan Kənanın “XX əsrdə repressiyaya məruz qalanlar” əsəri YADDAŞ-ın qətli haqqında kitabdır. Müəllif ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin taleyində insanı yaddaşı unutmamağa, manqurta çevrilməyə, psixoloji cəhətdən sındırılmağa məruz qoyan rejimi və onun ideologiyasını tənqid edir.

20-ci illərin ən fəal tənqidçisi Əli Nazim və görkəmli ədəbiyyat tarixçisi Əmin Abid böyük dramaturq və mütəfəkkür filosof M.F.Axundzadənin əsərlərini toplayıb nəşrə hazırlayır. Ə.Nazim bu cildlərə geniş müqəddimə yazır. Lakin son anda “təsadüfən” mətbəədə əsərlərin müəllifi kimi M.F.Axundzadə yox, Əli Nazimin adı yazılır. Və Ə.Nazim M.F.Axundzadənin əsərlərini mənimsəməkdə ittiham olunur. Belə böhtanlar 30-cu illərdə mümkün olan iş idi. Bəs əsərlərin taleyi necə olur? Aslan Kənan bu suala reallıqdan çıxış edərək cavab verir.

Ə.Nazimin toplayıb ön söz yazdığı 261 səhifəlik “İzbrannoe soçinenie” 1936-cı ildə Moskvada A.M.Arşarununun “tərtibi” ilə çap olundu. 1938-ci ildə üç cilddən ibarət əsərləri çap olunur.

I cildin tərtibçiləri Feyzulla Qasımzadə və Həmid Araslı, redaktoru Məmməd Arif, müqəddimə müəllifi Feyzulla Qasımzadə; II cildin tərtibçisi Feyzulla Qasımzadə redaktor Həmid Araslı, müqəddimə müəllifi Məmməd Arif; III cildin redaktoru Mikayıl Rəfili, müqəddimə Heydər Hüseynov, tərtib: Mikayıl Rəfili, Ə.Ələsgərzadə... Beləliklə, Əli Nazim və Əmin Abidin əməyi də özləri kimi repressiyaya məruz qalır.

Bu kitab tarixi həqiqətləri məhz tarixin özünün – faktların dili ilə söyləyir. Tarixin faktına və təcrübəsinə - tarixiliyə istinad edən müəllifin məqsədi keçmişdəki olaylara istinad edib şəxsiyyətləri bit-birinə qarşı qoymaq deyil. O, hərəni öz sözləri ilə danışdırır, nəticəni oxucu çıxarmalıdır. Kitab xeyirxah məqsədlə - Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinin az öyrənilmiş bir dövrünü yeni istiqlal məfkurəsi işığında xalqa çatdırmaq qayəsi ilə yazılıb.

Aslan Kənanın kitabı faktlarla zəngindir. Əgər o çap olunarsa bu həm ədəbi-tənqidimizin tarixində zəngin mürəkkəb və ziddiyyətli bir mərhələnin ədalətli və düzgün öyrənilməsi işinə xidmət edəcək. Bu həm də gələcək nəsillər üçün tarixin ibrət dərslərinə yol açacaq.

Nizaməddin Şəmsizadə
Azərbaycan Respublikasının
Dövlət mükafatı laureatı, professor

AZƏRBAYCAN HİMNİNİN MÜƏLLİFİNİN FACİƏSİ

Gecənin müdhiş qaranlığında M-1 markalı maşın İçərişəhərin dar küçələri ilə hərəkət edərək Böyük qala döngəsinin qarşısında dayanmışdı. Qara meşin plaş geyinmiş iki nəfər maşından düşüb öz aralarında pıçiltı ilə nə isə danışmışdılar. Ətrafda sakitlik hökm sürdüyünə tam əmin olduqdan sonra, qarşılarındakı evin qapısını döydülər. Bir qədər keçmiş otağın küçəyə baxan pəncərəsindən işıq gəldi. Yaşı qırxı keçmiş ev sahibi qapıya yaxınlaşıb “kimsən?” – deyə soruşdu.

O səsin tanış olmadığını fərqiñə varmadan qapının cəftəsini çəkdi. Qarşısında meşin plaş geyinmiş iki iri cüssəli kişini görüb, sual dolu nəzərlə onlara baxdı.

Həmin şəxslərdən biri:

– Axundzadə sizsiniz? – deyə ev sahibindən soruşdu.

Çağrılmamış qonaqlar “hə” cavabını gözləmədən “bizimlə getməlisiniz” – əmrini verdilər.

İşin nə yerdə olduğunu qabaqcadan hiss edən ev sahibi bu çağrılmamış qonaqların təşrif buyurmasını “səbirsizliklə” gözləyirdi. Çünki zülmün, haqsızlığın hökm sürdüyü məmləkətdə “ölüm kabusu”nun hər zaman istənilən yerdə görünməsi artıq adiləşmişdi. Lakin “ölüm kabusu”nun təşrif buyurmaqda “gecikməsi” onu “narahət” edirdi.

Xalq Cümhuriyyətinin “sapı özümüzədən olan baltalar”-ın əli ilə devrilməsindən sonra bu cür “qonaqlar”ın təşrif

artıq adi hal almışdı. Məhz buna görə də heç bir sual vermədən onlarla getməyi qərara aldı.

İsti yay günləri olmasına baxmayaraq asılıqandan götürdüüyü nimdaş pencəyini çiyinə saldı. Gözüyaşlı Yaxşı anasına, qorxudan bənizi ağarmış ömür–gün yoldaşı Şükriyyə xanıma, hələ də heç nəyi dərk etməyən uşaqların heyrət dolu baxışlarına baxdı.

O əvvəlki həbslərindən fərqli olaraq bu yolun gedərgəlməz olduğunu, geri qayıtmağına ümidi olmadığını yaxşı dərk etsə də, lakin evdəkiləri sakitləşdirmək üçün “nə isə anlaşılmazlıq var, tezliklə qayıdacağam” – deyib, cəld addımlarla qapıya tərəf getdi. Nə düşündüsə bir anlığa geri qayıtdı, üzünü doyunca görə bilmədiyini, çarpayıda mışıl-mışıl yatan yaş yarımliq körpə Yılmazı qucağına alıb, sonuncu dəfə üzündən-gözündən öpdü və sakitcə yatağına qoydu. Bir anlığa baxışlarını Şükriyyəyə çevirib ağbirçək anasından, uşaqlardan muğayat olmasını tapşırırdı və qəhərləndiyini hiss etməsinlər deyə, iti addımlarla evdən çıxdı...

**Bu göz yaşında boğulmaqda taleyi – aləm,
Mənim də göz yaşım – hicran məzarım olsun qoy!**

Həmin müdhiş gecədən bir neçə ay sonra Şükriyyə xanım xalq düşməninin həyat yoldaşı kimi həbs edilir. Oğlanları Aydın, Tukay və Yılmaz xalq düşməninin övladları kimi uşaq evlərinə, sonra isə müxtəlif əmək koloniyalarına göndərilir. Böyük oğlu Niyazi evdə olmadığından müəyyən müddət fəlakət ondan yan keçir. Bunlar sonra olacaq...

İndi 27 may 1937-ci ildir. Azərbaycan Daxili İşlər Komissarlığının leytenantı Klimençiç Əhməd Cavadın həbs olunması haqqında IV şöbənin rəisi Çinmana təsdiqə göndərdiyi arayışda yazırdı:

“1895-ci ildə Kirovabadda anadan olan Axundov Əhməd Cavad 1918-1920-ci ilə qədər “Müsavat”ın üzvi olmuşdur. Onun “Musavat” partiyasının rəhbərlərindən Mirzəbala Məmməd zadəni xaricə qaçırılmasında xüsusi rolu olmuşdur. Bu səbəbdən də Ə.Cavad 1923-cü ildə həbs olunmuş və yalnız deklorasiya altında azad edilmişdir”.

Həmin arayışda həmçinin H.Zeynallının 29-31 yanvar, İ.Eminbəylinin 09 mart, B.Çobanzadənin 03-05 mart, Ə.Qubaydullinin 19-20 apreldə və bir çoxlarının “könüllü” istintaqa verdiyi izahat materiallarında Ə.Cavadın əksinqilabçı olduğu da göstərilir. Həmin vaxt təhlükəsizlik idarəsinin zirzəmisində əzablar içində inləyən yazıçı Böyükağa Talıblı Ə.Cavad haqqında izahat verməkdən imtina edir.

İstintaq materiallarından aydın olur ki, B.Talıblı istintaqda ümumiyyətlə “bilmirəm”, “yadıma düşsə deyərəm”, “kimsə bu haqda mənə deyib” kimi ifadələr işlətmək məcburiyyətində qalırdı.

Sonralar ağır işgəncələrə, məşəqqətlərə dözə bilməyən yazıçı Daxili İşlər Komissarı Sumbatova ərizə ilə müraciət edir:

“...Proşu vaşeqo rasporojeniya uskorit sledstvie moyemu delu...”.

Artıq istintaqın dözülməz gedişatına tab gətirə bilməyən yazıçı, müstətiqin suallarına “doğru”, “düzgün” cavab verməyə razılıq verir.

Məlum olur ki, 1925-ci ildə Ə.Cavadın qələmə aldığı “Göy-göl” əsərinə bir qrup poeziya “bahadırları” tərəfindən “əksinqilabi şer” damğası vurulur və bununla da şair həbsxanaya salınır. Həmin şerin tərcümə variantı Moskvaya göndərilir. Şərlə tanış olan Moskva mütəxəssisləri onun yüksək səviyyədə yazıldığını bildirirlər və nəticədə “yerli

mütəxəssislər” şairi həbsdən azad etmək məcburiyyətində qalırlar. Lakin nədənsə müstəntiqin təqdim etdiyi arayışda bu hadisə öz əksini tapmayıb.

Qeyd etmək lazımdır ki, Dövlət Təhlükəsizlik idarəsində tərtib olunan sənədlərin əksəriyyətində kobud səhvlər kifayət qədərdir. Məhz bu cür yazılmış sənədlər əsasında da müttəhimlərə hökm çıxarılırdı. Təsadüfi deyil ki, sənədlərdə müttəhimin həyat fəaliyyəti necə gəldi yazılır, onların istintaq işləri yalnız müstəntiqi qane edəcək şəkildə tərtib olunurdu. Məhz buna görə də həmin özbaşınalığın nəticəsi idi ki, Ə.Cavadı 4 iyun 1937-ci il tarixdə yazılmış 1112 sayılı “həbs anketdə” şairin doğum günü düzgün qeyd olunmur. Həmin anketdə Ə.Cavadın 1892-ci ildə Kirovabadın Şamxor kəndində doğulduğu iddia edilirsə, lakin günün səhəri yəni 5 iyunda müttəhimin 1895-ci ildə Şamxor rayonunun Seyfəli kəndində anadan olduğu göstərilir. Sənədlərdə bilərəkdən belə səhvlərə yer verilir. Bu cür hallara biz xüsusilə 70-80 yaşlı “müttəhim”lərin arayışı doldurulduqda rast gəlinir. Həmin arayışlarda belə yaşlı müttəhimlərin yaşı 20-25 il azaldılırdı. Bu da təbiidir. Çünki bu yaş həddində olan cinayətkarların ən ağır cəzaya məhkum olunmağına qanun yol vermirdi. Belə “mexaniki səhv”lərə sənədlər arasında tez-tez rast gəlmək adi hala çevrilmişdir.

Materialların düzgün yazılmaması, müttəhimin anadan olduğu ilin, doğulduğu yerin səhv göstərilməsi, yaş həddində olan təhriflər istintaqı maraqlandırmırdı. Müstəntiqlərin qarşlarına qoyduğu məqsəd yalnız istintaq işini nəyin bahasına olur-olsun tezliklə başa çatdırıb, məhkəməyə təqdim etmək idi. Bunun nəticəsi idi ki, məhkəmələrdə hər bir “müttəhimə” 15-20 dəqiqə müddətində hökm çıxarılırdı...

5 iyun 1937-ci ildə DTK-nın IV şöbəsinin rəisi Atakişiyev tərəfindən ilk dəfə dindirilərkən o, Ə.Cavadan əksinqilabi fəaliyyətini, kimlərlə əlbir işlədiyini, “Müsavat” adlı qanundan kənar partiyanın üzviliyini, hökumət əleyhinə şərlər yazdığını, millətçi fəaliyyətindən danışmasını “xahiş” edir.

Ə.Cavad da öz növbəsində “Musavat”ın üzvi olduğunu, əksinqilabi millətçiliyi yaymaqda iştirak etdiyini, lakin 1923-cü ildə həbs olunandan sonra bu işdən əl çəkdiyini etiraf etsə də, lakin bu “etiraf” DTK-nın rəhbərliyini razı salmır. Belə etiraf rəhbərliyi razı salmadığından şairlə uzun, ağır, məşəqqətli “söhbət” etməli olur və sonda müstəntiqlər müttəhimdən “razılıq” almağa nail olurlar.

Ə.Cavad istintaqını aparan, vəhşiliyi, qansızlığı, rəhm-sizliyi ilə məşhur olan DTK-nın baş leytenantı Qvozdevə 25 iyul 1937-ci ildə bütün “günahlarını etiraf etmək” məcburiyyətində qalır.

Lakin 20 sentyabr 1937-ci ildə verdiyi ifadələrlə razılaşmayan müstəntiq şairə “qanunsuz” əməllərinə əlavələr etməyi də “məsləhət” bilir. Müstəntiq şairi İranın, Türkiyənin konsulları ilə “gizli” əlaqədə olduğunu xatırladır və siyasi görüşlərini etiraf etməyi məqsəduyğun hesab edir...

Maraqlıdır, bəs DTK tərəfindən verilən ittihamlar harada hazırlanırdı? Şairə qarşı haqsızlıq edənlər nədən və haradan bəhrələnirdilər? Dindirilməsi zamanı Ə.Cavada atılan genişmiqyaslı böhtanlarla, müstəntiq tərəfindən verilən suallarla, şairə verilmiş ittihamlarla tanış olduqca, qeyri-ixtiyari Azərbaycan Yazıçılarının 1937-ci ilin mart ayında keçirilmiş plenumun stenoqramlarında şairə qarşı olan sərt çıxışları, haqsız ittihamları xatılamalı oldum.

Qabaqcadan hazırlıq vəziyyətinə gətirilən plenum Mərkəzi Komitənin və Yazıçılar İttifaqının rəhbərləri tərəfin-

dən idarə edilirdi. Plenumun birinci səhər iclasının gündəliyi rus şairi Aleksandr Sergeyeviç Puşkinin yaradıcılığına, Oktyabr inqilabının 20 illiyinə həsr edilərsə də, lakin əsas məqsəd “Üçlər”in qara siyahısına düşmüş Azərbaycan yazıçılarına və onların yaradıcılığına qarşı “Səlib yürüşü” idi. Həmin “Səlib yürüşü” zamanı yaradıcı şəxslər arasında çoxlu sayda əksinqilabçılar, trotskiçilər, müsavətçilər, pantürkistlər, panislamistlər, xarici dövlətlərlə əlaqədə olan casuslar, millətçilər tapıb üzə çıxartmaq və məhv etmək idi. Buna görə də nəinki yaradıcı şəxslərin, hətta hər bir kəsin düşünülməmiş hərəkəti, ağızdan çıxan sözün cavabı ona baha başa gələ bilirdi. Hətta insanlar bir-biri ilə söhbət edəndə belə dedikləri sözə ehtiyatla yanaşırdılar...

Iclasa sədirliyi S.Şamilov edirdi.

Məhz belə bir ağır, çətin günlərdə plenumu idarə edən sədr məruzə üçün sözü şair Səməd Vurğuna verir.

Məruzəçi iclasın gündəliyində duran məsələlərdən bir qədər danışdıqdan sonra, “yuxarıdan” gəlmiş əmrə müvafiq olaraq çıxışının istiqamətini “dəyişib”, başqa tərəfə yönəltməyə məcbur olur. O, ilk növbədə həbs olunmuş yazıçıların ünvanına, onların yaradıcılığına “münasibətini” bildirdikdən sonra “Üçlər”in qara siyahısına düşmüş, addım-başı təqib olunan, əsərləri “süzgəc”dən keçirilən Əhməd Cavadı qarşı istər-istəməz açıq hücumla keçmək məcburiyyətində qalır.

Məruzəçi Ə.Cavadın nəinki 10 il əvvəl yazdığı, hətta yeni şərlərini də mürtəce, əksinqilabi şer kimi təqdim etməli olur və onu bu cür əsərlər yazmaqda günahlandıraraq son dəfə şairə “ölüm hökmü”nü oxumağa məcbur edilir:

“...Cavad üçün hər bir şərait yaradıldı, sənə Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının kitabçası verildi, böylə bir mötəbər təşkilatın üzvi oldun. Sistemə

olaraq bu vaxta qədər yoldaşlar sənin nöqsanını göstərdilər. Fəqət sən bu müddət ərzində hamıya məlum etdin ki, sən fikrini dəyişmək istəməmişən. Buna görə biz son sözüümüzü deməliyik. Buna obyektiv tarix şahiddir. Biz qətiyyənlə səni qəsd ilə həlak etmək fikrində olmamışıq. 17 il sənə şərait yaratdıqdan sonra məcbur olduq ki, sənə son sözü deyək”.

Hökmlə çağırılmış plenum həqiqətən də sözüənə sadıq qaldı. Ə.Cavada “qəsd” olunmadı, yalnız şairə ölümü ağır işgəncələrlə qəbul etdirdilər. Bununla da plenum “qiymətli” addımını atmaqla nəinki Ə.Cavada, neçə-neçə Azərbaycan ədəbiyyatının əvəzsiz sənətkarlarının həyatına son qoymuş oldu. Həmin sənətkarlar haqqında sonrakı yazılarımızda söhbət açacağımızı nəzərə alıb, Ə.Cavadın həyat taleyinin sonuncu səhifələrini çevirməli olacağıq...

Şair həmin plenumun başqa iclaslarından birində ona qarşı edilən bu cür haqsız ittihamlara dözə bilməyir və çıxışında S.Şamilovu vicdana, haqqa dəvət edir.

Plenuma sədrlik edən S.Vurğun şairin sözünü kəsərək, məruzəçiyə haqq qazandırır və yığıncaqda ona “vicdan məsələsi haqqında” danışmağı məsləhət görmür.

Plenumda daha bir yazıçı çıxış üçün söz istəyir. Bu S.Vurğunun himayəsi sayəsində ittifaqın yenicə üzvi olan Əli Vəliyev idi:

“Mən təcrübəli yazıçı kimi (bir neçə aydır ki, ittifaqın üzvidir – A.K.) bir şey demək istəyirəm. Sən (Yusif Vəzir Çəmənəminli nəzərdə tutulur – A.K.) “Müsavat” partiyasının övladlarını necə yazacaqsan. 25-ci ildə (1925-ci il-A.K.) böyük məqalə yazıbsan. O, müsavata şapalaq vurmaqdır, fəqət bu şapalaq vurmaqla yox, onun rüşəsinə çıxarmalısınız. Onlardan yazmaq lazımdır, bunu səndən və Əhməd Cavaddan tələb edirik”.

Sonra çıxışına davam edərək “... bəzi yoldaşlar mənim şəxsiyyətimdən narazılıq edirlər. Mənim kobudluğum nədən əmələ gəlir”.

Bizə elə gəlir ki bu sualın doğru-düzgün cavabını Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının müxtəlif iclaslarında ayrı-ayrı qələm yoldaşları haqqında çıxışlarında görə bilərik.

Həmin plenumda Atababa Musaxanlının çıxışından sonra sədr:

“Yoldaşlarda belə bir şey davam edir ki, Cavad guya yüksək talantlı bir şairdir. Buna bizim əlimizdə ədəbi vəsiqə var ki, təhdid etsin” – sualına çıxışçı aşağıdakı şəkildə cavab verir:

“Yoldaşlar, mən bu məsələni öz çıxışında aydın göstərdim. Cavadın dili zahiri, xarici formalarda sahib olmasını inkar etmək olmaz. Fəqət bununla bərabər yüksək şair üçün təkə məzmun düzmək kifayət deyil. O şair ki, geniş həyatı əhatə edə bilmir, onu sovet şairi üçün böyük talant saymaq olmaz”.

Bu çıxışdan sonra A.Musaxanlıya müraciət etməsində sədrin məqsədi başa düşülməzdi. Görünür A.Musaxanlının çıxışı sədri qane etmədiyindən ona keçmişini xatırlamalı olur:

“Sən bizim cəmiyyətin üzvisən. Sənin keçmişin hamıya məlumdur. Sonra biz səni cəmiyyətə üzv qəbul etdik. Müəyyən yoldaşlar tərəfindən müdafiə olunubsan ki, keçmişindən əl götürərək işləyəcəksən”.

Bu hücumlardan sonra sədr, Ə.Cavada fikrini bildirmək üçün söz verməli olur. İndi şair bu çıxışında özünü xain nəfəslərdən qorumalı, tikanlı, sərt suallara təmkinlə cavab verməli və özünün haqlı olduğunu sübut etməlidir (halbuki bu mümkün iş deyildi). Əks təqdirdə o övladlıq borcunu sona qədər verə bilmədiyi anasından, əziz Şükriyyəsiindən,

istəkli, sevimli övladlarından, hələ doyunca üzünü görə bilmədiyi Yılmazından həmişəlik ayrılıb, sonsuzluğa qovuşacaqdır. O düşmənin güclü olduğunu da yaxşı bilirdi...

Şairin əhatəli çıxışı zamanı onun sözünü tez-tez kəssələr də, müəyyən atmacalar atsalar da o təmkinini pozmur və onların “ikibaşlı”suallarına ehtiyatla cavab verməyə çalışırdı. Lakin plenumu idarə edənlər Ə.Cavada qarşı qızışdırıcı, ölümə sürükləyən suallar verməkdən usanmırdılar. Onlar nəyin bahasına olur olsun şairin hər sözünü safçürük etməklə, ölümə gedən yolu bir az da yaxınlaşdırmaq istəyirdilər.

Həmin plenumdan bir müddət sonra Respublika Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin növbəti iclası keçirilir. İclasda A.H.Rəsulzadə(o da repressiyanın qurbanı olub) çıxış edir:

“Ə.Cavadın Yazıçılar İttifaqına qəbul olunması bilavasitə Ruhulla Axundovun göstərişi və təhriki ilə olmuşdur. Ruhulla Axundovun göstərişi ilə Əhməd Cavad kimi kontrrevolyusenerlər həmişə aforitet sahibi olmuşlar. Belə ki, böyük gürcü yazıçısı Şota Rustavelinin tərcüməsini Əhməd Cavad verməklə Cavad aforitet yaradıldı”.

4-5 ay öncə Ruhulla Axundova mədhiyyə deyənlər, onu tərifləməkdə dil boğaza qoymayanlar indi həmin şəxsin kölgəsini qılınclamağa üstünlük vermələri təbii hal idi. Onlara elə gəlirdi ki, belə çıxışları ilə irəlidə gələn repressiyanın “ağzından” qurtula biləcəklər.

Bundan sonra plenum qərara alaraq Əhməd Cavadı ittifaq sırasından və təftiş komissiyası tərkibindən xaric edir və gələcək fəaliyyətinə həmişəlik nöqtə qoyur. Bu nöqtə 1956-cı ilə qədər qüvvədə olsa da, lakin şairin əsərlərinin işıqüzü görməsi daha iki il uzadılır. Özü də necə?

Ə.Cavadın 1958-ci ildə nəşr olunan “Şerlər” kitabına ön söz yazan xalq şairi Məmməd Rahim qəlbində 1937-ci ilin xofunu saxlayaraq öz xislətindən dönməyir:

”Əhməd Cavad bu dövrdə (1916-cı il nəzərdə tutulur—A.K.) onu mübarizəyə çağırmaqdan uzaq idi. Bu illərdə onun şerlərinin ryhunu göz yaşlarında boğulmaq, inləmək təşkil etmişdir”.

Müəllif şairi “göyləri aysız, ulduzsuz” saymaqda, onu “din və xurafat əsarətində” qalmaqda, dünyagörüşündə isə “pessimist bir əhvali-ruhiyyə, mürtəcelik və millətçilik” ruhda görməklə yanaşı, o həmçinin Ə.Cavadı “qabaqcıl fikirlərdən” uzaq olmaqda da günahlandırır.

Müəllifin fikrincə Ə.Cavad əgər istedad sahibi olmaq istəyirdisə gərək mütləq zəhmətkeş adamlardan, onların həyatından bəhs edən əsərlər yazaydı.

Qərribə məntiqdir, məgər Ə.Cavad zəhmətkeşlərdən yazmasaydı o zaman onda istedad yaranmazdı?

Budur, Ə.Cavada bəraət verildəndən sonra onun haqqında ilk “sevinc” dolu yazı. Görəsən bu yazını qələmə alan müəllif niyə son dəfə haqqı deməyə özündə cürət tapmadı? Bəlkə bu yazı vaxtı ilə Ə.Cavada “qanuddurmuş” şəxslərin və yaxud həmin şəxslərin yaxınlarının diqtəsi ilə qələmə alınıb. O illərdə həmin şəxslərin çoxu aramızda idi. Cinyətkarların havadarları artıq valı dəyişmişdilər, onları buna sürükləyənlərin kölgəsini qılınclamaqla elə bil “qələm dostları” ilə yarışa girmişdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Cavadın həyat və yaradıcılığın tədqiq etmiş filologiya elmləri doktoru Əli Saləddin şairin 1992-ci ildə “Seçilmiş əsərləri”nin ikicildlik nəşrini hazırlayanda görünür “37-ci” illərin xofu tədqiqatçının canından çıxmamışdı. Belə olmasaydı şairə qarşı edilən haqsız hücumlar haqqında yuxarıda adını çəkdiyimiz stenoq-

ramlar açıq şəkildə oxuculara təqdim edilərdi. Lakin oxucuya təqdim edilən stenoqramlar Ə.Saləddin tərəfindən özünəməxsus şəkildə “ixtisar edilmiş”. Nəticədə göstərilmiş adların yerinə ya nöqtələr, ya baş hərflər və yaxud da “opponent” yazmaqla oxucuları “krossvord” oyununa cəlb etmişdi. Stenoqramda göstərilən şəxsin kimliyinə tədqiqatçı tərəfindən bu cür gizli yanaşılması bizdə təəssüf doğurmuş və oxucular arasında isə haqlı narazılığa səbəb olmuşdur.

Məsələn, tədqiqatçı plenumda çıxış edən şəxsin adının, soyadının yalnız baş hərflərini verməkdə məqsədi nədir? Əgər bir nəfər çıxışçı haqqında fikir yürüdürsə, həmin şəxsin yalnız baş hərflərin göstərir, nəticədə də oxucu arasında istər-istəməz anlaşılmaqlıq yaranır. Məsələn, tədqiqatçı bir yerdə “S.R” verməklə nə demək istədiyi məlum deyil. Bu “tapmaca” oyununu xatırladan hərflərin açılmaması oxucuda sual doğurmaya bilmir. Həmin şəxslər Süleyman Rüstəm, Süleyman Rəhimov həmçinin Sabit Rəhman da ola bilər. Bu atmacadan oxucuya elə gələcək ki, “S.R.” adı hər dəfə hal-lanan S.Rüstəmin imzasıdır.

Haqsız repressiyanın qurbanı olmuş şair Əhməd Cavad 12 oktyabr 1937-ci ildə SSRİ Ali Məhkəmənin Hərbi Kollegiyasının Səyyar Sessiyasının qərarı ilə güllələnməyə məhkum olunur.

Hökm həmin gecə – 13 oktyabrda şair haqqında izahat verməyənlərdən biri olan görkəmli yazıçı Böyükağa Taliblənin güllələnməsi ilə bir vaxtda həyata keçirilir.

Ə.Cavada qarşı icra edilən hökmdən sonra şairin ailəsinə “diqqət” daha da artır.

Hökümün icrasının sabahı – oktyabr ayının 14-də Əhməd Cavadın həyat yoldaşı və üç oğlu həbs edilir.

Şükriyyə xanım vətən xainin həyat yoldaşı kimi 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilir. O əvvəlcə Bakıdakı Bayıl həbsxanasına, sonra isə məhkəmənin qərarı olmadan Qazaxstana sürgün edilir. Aydın, Tukay və Yılmaz bir müddət DTK-nın uşaq evinə göndərilir. Aydın Keşlə həbsxanasına, Tukay isə Stalinqrad (Volqaqrad) əmək koloniyasına, yaş yarımlıq Yılmazı isə südəmərlər evinə göndərilir. Üç aydan sonra körpə “qanlı ishal” (Dezintriya) xəstəliyinə tutulur və uşağı qocalıq təqaüdündən məhrum edilmiş 75 yaşlı nənəsi Yaxşı xanıma verirlər. Bu zaman 19 yaşlı Niyazi körpə Yılmazın yanına həkim gətirərkən həbs edilib, Bayıl həbsxanasına salınır...

1945-ci ildə DTK-nın komissarı Yemelyanovun “tam məxfi” məktubu əsasında Ş.Axundzadənin oğlanları Aydın və Niyazi haqqında məlumat toplanılır. Məlumatdan məlum olur ki, həqiqətən onlar Qızıl ordu sıralarında layiqincə qulluq edir və cəbhədə göstərdiyi qəhrəmanlığa görə hökumət tərəfindən dəfələrlə müxtəlif orden və medallarla təltif olunmuşlar. Cəza çəkmə düşərgəsində özünü layiqli apardığına, verilən işi yüksək səviyyədə, artıqlaması ilə yerinə yetirdiyinə və oğlanları barədə müsbət rəy verildiyi üçün Şükriyyə xanımın vaxtından əvvəl azad olunması haqqında qərar çıxarılır.

Bəli, 1937-ci il keçən əsrin ən ağır illərindən sayılır. Bu nəinki yaşlı nəslin, hətta bütün Azərbaycan xalqının hafi-

zəsində qara bir kabus kimi qalmaqdadır. Bu tarix yaşlı nəsli indiyə qədər səksəkəli vəziyyətdə yaşadır.

Bu illərdə biz H.Cavidi, H.K.Sanılını, M.Müşfiqi, Seyid Hüseyini, S.Mümtazı, Qantəmiri, S.M.Qənizadəni, H.Zeynallını, V.Xulufunu, Y.Vəziri, Ə.Cavadı və neçə-neçə müxtəlif sahələrin insanların itirdik.

Keçmiş ittifaq respublikaları içərisində ən çox “Üçlük”ə “qurban gedən” məhz Azərbaycanın övladları olub. Minlərlə günahsız soydaşlarımızı öz əlimizlə məhv etdirdilər.

Yüksək göstərcilər verməyə adət edən respublika rəhbərləri, qoyulan “planı” artıqlaması ilə yerinə yetirdilər. Həmin günahsızlardan biri də Əhməd Cavad idi.

Ə.Cavad həm gözəl şair, həm də müstəqil Azərbaycanın ilk himninin sözlərinin müəllifi olmuşdu. Bunun nəticəsi idi ki, əli yüzminlərlə insanın qanına batmış bolşevik hökuməti şairin hər bir misrasını süzgəcdən keçirib, ona min bir don geyindirirdi.

Şairi cismani məhv etməkdən ötrü illərlə hazırlıq işi aparılmış, mətbuatda, müxtəlif iclaslarda, Yazıçılar İttifaqının yığıncaqlarında ona qarşı kompaniyalar təşkil edilmiş və

Mən nə Sanılıyam, nə də Cavadam, Onlara düşmənəm, onlarla yadam

deyərək üsyankar mövqedə durmuşdular.

Həmin plenumdan iki qərindənən çox bir vaxt keçir. Lakin indinin özündə də şəxsiyyətləri qruplara bölür, həqiqəti deməyə çəkinirik. Fikrimiz aydın olmaqdan ötrü yenidən yuxarıda adını çəkdiyimiz kitaba müraciət etmək məcburiyyətində qalırıam. Burada tərtibçi nədənsə stenoqr-

amin materialına müraciət edəndə plenumda çıxış edənlərin bir qrupun adını verməkdən çəkinmir, başqa birisinin isə adını deməkdən ehtiyat edir. Əgər biz həqiqəti aydınlaşdırmaq istəyiriksə bütün maneələri dəf etməyi bacarmalıyıq. Yox əgər həqiqəti deməyə qorxuruqsa susmağı üstün tutmalıyıq. Bu sətirləri qələmə alanda bir əhvalatı xatırlamalı oldum.

Ə.Cavadla bağlı televiziya üçün veriliş hazırlanırdı. Həmin verilişin bir hissəsi də Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət və İncəsənət arxivində aparılırdı. Tədqiqatçı-alim Əli Saləddin müxbirin “ Ə.Cavadın ölümünə bais kim olub?”sualını gözləmədiyim halda **“Əhməd Cavadın ölümünə səbəb Süleyman Rüstəm və başqaları olmuşdu”** - deyə, cavablandırdı.

Bu sualı cavablandıran 37-ci ilin hadisələrindən uzaq olan bir şəxs olsa idi bəlkə də keçmək olardı. Lakin bu illəri çox gözəl bilən bir elmlər doktorunun cavabı bağışlanmazdır. Maraqlıdır ki, ətrafda dayanan, özünü ədəbiyyat fədaisi adlandıranlar da ağızlarına “su alıb” durmuşdular.

Çəkilişdən sonra–**“Əli müəllim, niyə məhz S.Rüstəmin adını çəkirsiniz, başqaların yox: həqiqəti demək istəyirsinizsə həmin iclasın sədrin, katibin və başqa şəxslərin də adını çəkin. Axı siz özünüz yaxşı bilirsiniz ki, S.Rüstəmin nəinki bu plenumda, ümumiyyətlə heç bir yerdə kiminsə üzünə haqq-nahaqq durmayıb. Niyə günahı olmayanların, adını günahkarlar sırasında çəkilir, lakin böyük günah sahibi olan dahi bildiyimiz şəxslərin adı “unudulur”–** deyib, çevrilib getdim.

Mənim cavabımdan sonra qərara alınır ki, mondar vaxtı o hissəni çıxartsınlar. Çox maraqlıdır, 1937-ci il ilə əlaqədar hər hansı məsələdən söz gedirsə məhz S.Rüstəmin adını çəkmək adi hal alıb.

Sonralar Ə.Cavad haqqında müxtəlif arxivlərdə olan sənədləri araşdırmalı oldum. Şairə qarşı haqsız münasibətləri müəyyən etmək, kimlərinsə suçlu olub- olmadığını üzə çıxartmaq qərarına gəldim. Məlum oldu ki, 37-ci illərin “darnosbazları” siyahısında Xalq şairi Süleyman Rüstəmin adını hallandırmaq kimlərinsə marağında imiş. Həmin şəxslərin övladları atalarının günahını gizlətmək üçün o dövrün hadisələrində üzdə olanlardan birinin adını hallandırmalı idi. Bizə elə gəlir ki, S.Rüstəmin ədəbiyyat aləmində tanınan övladı olmadığı üçün hər dəfə onu hədəf seçməklə həqiqəti kənara sıxışdırırlar. Unutmayaq ki, əgər həqiqəti bilmək istəyiriksə, ilk növbədə düzgün yazmağı bacaraq.

VƏTƏNƏ QAYIDIŞ

**Yarəb, bu cinayət, bu xəyanət bu səfalət,
Bulmazmı nəhayət?**

1982-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti(o illərdə Pespublika KP MK-nin birinci katibi idi) Heydər Əliyevin xüsusi göstərişi ilə azərbaycanlı ziyalı Həmid Cəfərov başda olmaqla bir neçə nəfərdən ibarət nümayəndə heyəti 1937-ci il repressiyasının qurbanı olmuş dahi şair, Hüseyn Cavidin şaxtalı Sibirin insan ayağı dəyməyən yerində uyuyan nəşini gətirmək üçün yola düşmüşdülər...

Xalq o illərdə Azərbaycanın bir çox qeyrətli övladları kimi haqsız ittihamlara məruz qalmış oğlunu qarşılamaq üçün təyyarə limanına axışdırdılar. Bakının təyyarə limanı qələbəlik, həyəcan içindədir. Hamı qələm “dostları”nın fitvası ilə “Üçlüy”ün qəzəbinə düşmüş, ölməz sənətkar Hüseyn Cavidə qarşılamaq, son dəfə ona olan sevgisini bildirmək üçün bura toplaşmışdılar.

Bunların arasında hamıdan çox həyəcan keçirən, bu günü 40 ildən çox gözləmək məcburiyyətində qalmış, hər bir ağır çətinliklərə sinə gərən, həmişəki kimi izdihamı kənardan sakitcə seyr edən, şairin yeganə yadigarı, kişi qeyrətli qızı Turan xanım Caviddir.

Həmin izdihamda Turan xanımın həyəcan dolu baxışlarını kənardan seyr etdikcə,vaxtı ilə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında ustad sənətkara qarşı edilən hücumları, XDİK-nin şairin həbsindən qabaq hazırladığı müxtəlif sənədləri

və onun zirzəmisində insanlığını itirmiş müstəntiqlərin bağıraraq şairdən aldığı ifadələri xatırlamalı oluram...

İndi hələ ki, 13 iyun 1934-cü ildir. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının birinci qurultayının növbəti iclası gedir. İclasa sədrliyi Hacıbaba Nəzərli edir. O, ilk sözü Azərbaycan Kommunist bolşeviklər Partiyası Mərkəzi Komitəsinin mərkəzi propaqanda (təbliğat—A.K.) şöbəsinin müdiri Mikayıl Hüseynova (**sonralar o da repressiyanın qurbanına çevrilir**) verir.

Natiq çıxışında ədəbiyyatımızın inkişafından bir-iki kəlmə dedikdən sonra, onun “gündən-günə artmaqda olan tələblərini” bugünkü gündə ödənmədiyini və bunun da günahını bir çox yazıçılarda gördüyünü bildirir. O məruzəsində “mədəni-maarifin planlarının” yerinə-yetirilməməsində Yazıçılar İttifaqının ayrı-ayrı üzvlərini günahlandırır. M.Hüseynov çıxışında bir çox yazıçı və şairlərin ünvanına kifayət qədər sərt fikirlərini bildirdikdən sonra “ləvbərini” Hüseyn Cavid yaratıcılığına saldı. Məruzəçi qoyduğu tələblərdə bəzən nə demək istədiyini özü də dərk edə bilmirdi. O öncə H.Cavid fəhlələrin, kolxoçuların həyatından yazmamaqda günahlandırarsa, digər tərəfdən də şairdən neft və pambıqdan əsərlər yazmağı tələb etmədiyini də bildirirdi. Natiq çıxışına davam edərək H.Cavidə hədə-qorxu gəlməyə başlayır və üzünü şairə tutaraq deyir:

“Yoldaş Cavid, məni haqsızlayın, sizin buradakı çıxışınızdan velmövçuluq çıxır. Siz bilirsiniz ki, vaxtı ilə Trodski Mərkəzi Komitənin büro üzvi idi və firqənin ən birinci rəhbərlərindən idi... Lakin buna baxmayaraq onlar firqə prinsiplərini pozduqları üçün və şəxsi tənqid əsası ilə onlar firqədən kənar edildilər.”

Həmin şəxslərin son aqibəti məlumdur. Məhz məruzəçi təsadüfən bu ifadəni işlətmir. Bu H.Cavidin gələcək həyatının necə nəticələne biləcəyinə bir işarə idi. Bu da təbii idi. Çünki o dövrdə H.Cavid qədər sevilən, pərəstiş olunan, əsərləri ilə səhnəmizdə “hökmranlıq” edən şairə qarşı hucumlar o həddə çatmışdır ki, həmin qurultayın 15 iyun tarixli IY iclasındakı çıxışlarının birində “Onun bu vaxta qədər yazdığı əsərlər üç ay səhnədə davam etdiyindən sonra arxivə verilir...” deməsi qısqanclıqdan başqa bir şey deyildi. Qurultayda çıxış edən Ağa Hüseyn Rəsulzadə (**repressiyanın qurbanı olub**) isə məruzəçinin əksinə olaraq fikrini belə ifadə edir:

“... şair və yazıçı yazdığı əsərlərlə neft, pambıqdan və onların planlarının həyata keçirilməsi yollarından bəhs etməlidir.”

Dahi şairə necə yazmağı “öyrədən”, onun gələcək yaradıcılığını “müəyyənləşdirənlər”in də aqibəti məhz quruluşu olan “sadiqliyinin” nəticəsi idi ki, onların da həyatlarının sonu faciə ilə nəticələnir.

Daha sonra respublika mətbuatında sistemli şəkildə H.Cavidə qarşı yazılar təşkil olunur, onun hər bir əsərində əksinqilabi, millətçilik meyilləri axtarılırdı Təsadüfi deyil ki, **1936-cı ildə H.Cavidə bir “yoldaş” kimi yanaşmağın, yaxşı münasibətdə olmağın məqsədə uyğun sayan, ondan istifadə etməyin zəruriliyindən çıxış edən S.Vurğun nədənsə 1937-ci ildə yazdığı “Səadət düşməninə” şeri ilə əks qütbədə dayanırdı.**

Həmin ildə Yazıçılar İttifaqının iclasında H.B.Nəzərli (**repressiyanın qurbanı olub**) çıxış edərək fikrini belə ifadə edir:

“Mən, S.Vurğun, Ələkbərli yoldaşların ittifaqı sinfi düşmənlərdən təmizləmək haqqındakı fikirləri ilə şəri-

kəm. Biz sinfi düşmənləri yalnız ittifaqdan xaric etməklə kifayətlənməməliyik. Bəlkə onların əsərlərini , onların yaradıcılıqlarını dərin-dərinə tənqid etməli və tamamilə ifşa etməliyik. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının rəhbərlərindən biri kimi mənim də vaxtı ilə böyük səhvlərim olmuşdur. Mən də kor-koranə Averbaxın fikirlərini Azərbaycan ədəbiyyatına yaymışam. Bununla bərabər qeyd etməliyəm ki, biz bəzən ən böyük səhv buraxanlar haqqında susuruq. Beləki Mustafa Quliyev vaxtı ilə H.Cavid kimi konturrevolyusonu indiyə kimi kiməsə deməmişdir. Bundan başqa ittifaqa qəbul vaxtı Ələkbərli, S.Vurgun, Nəzərli ilə bərabər S.Rüstəmin də günahı olmuşdur. Məncə biz hamımız partiya və hökumət qarşısında cavab verməliyik.”

Məruzəçi düşünmürdü ki, o bu “etirafına” görə nə vaxtsa cavab verməli olcaq. Artıq aprel ayında DTK-nın zirzəmisində onun haqqında məlumatlar toplanılıb, ifadələr alınır. İyul ayında isə o, Pyatigorskədə dincələn zaman xüsusi göstərişlə həbs edilib, Bakıya gətirilir...

Bu dəfə Mir Mehdi Seyidzadədən alət kimi istifadə edənlər, onu M.Müşfiq və H.Cavidin ünvanına iyrenc, insanlığa yaraşmayan ifadələr işlətmək məcburiyyətində qoyanlar şairin “Ayaz” pyesinə aşağıdakı şəkildə resenziya verirlər:

“Seyidzadənin “Ayaz” pyesinin mövzusunu xalq qəhrəmanlarının xanlara və xalqa zülm edənlərə qarşı mübarizəsindən bəhs edir. Mövzu çox maraqlı və fədakarcasındadır. Lakin müəllif açıqcasına qarşısına qoyduğu məqsədin öhdəsindən gələ bilməyib. Əsərdə açıq-aydın H.Cavidin təsiri hiss olunur. Əsərdə tez-tez H.Cavidin “Siyavuş” pyesindəki oxşar epizodlara rast gəlinir. Hətta müəllif azərbaycanlı qəhrəmanlarına tu-

rançı adlarını seçmişdi. Pyesdəki surətlər sxemləşdirilmişdir. Pyesdəki kəndlilərin üsyanı gülünc verilmişdir. Pyesin finali caxtadır, inandırıcı deyil.

Pyesdə şerhlərə diqqət yetirdikdə isə burada heç bir peşəkarlıq olmadığı nəinki aydın görünür, hətta əsər tənqid olunmaqdan da aşağı səviyyədədir. Pyesi təcili səhnədən çıxarmaq lazımdır.”

Bu artıq Yazıçılar İttifaqının o vaxtki rəhbərlərinin hökmü idi.

M.Seyidzadənin “Ayaz”ına reseenziya verənlər onu “maraqlı və fədakarcasına” qələmə alındığını qeyd etsələr də, lakin səhnədən çıxarılmasına səbəb heç də əsərin zəif yazılması yox, o dövrdə fitri istedadı ilə bir çoxlarının yuxusuna haram qatan yuxarıda qeyd edildiyi kimi pyesin “H.Cavidin təsiri” altında yazılması idi.

Arxivdə şairin şəxsi qovluğunda 27 may 1937- ci ildə XDİK-nin IY şöbəsinin rəisi Çinmanın təsdiqi, I bölmənin IY şöbəsinin rəisi, təhlükəsizlik leytenantı Klemençin təqdimatı ilə hazırlanmış ilk sənəddə göstərilir:

“1892-ci ildə (**səhvdir,1882 olmalıdır—A.K.**) anadan olmuş, azərbaycanlı, bitərəf, Azərbaycan SSR vətəndaşı, 1918-ci ildən “Müsavat” partiyasının üzvi, ali təhsilini Türkiyədə almış Hüseyn Cavid haqqında arayış.

Şair, müsavat ədəbiyyatının təbliğçisi olan H.Cavid “Yaşıl qələmlər”in üzvi, teatr texnikumunda müəllimdir.

Hal-hazırda Azərbaycan SSR XDİK-nin IY şöbəsinə məlumdur ki, Hüseyn Cavid müsavətçilərlə əksinqilabi əlaqələr yaradır, onlarla milli söhbətlər aparır. H.Cavid gənc şairləri ətrafına toplayıb, onları müsavat yönümdə hazırlayır.

Bu yığılmış sübutlar əsasında Hüseyn Cavidin Azərbaycan cinayət məəcəlləsinin 72-73-cü maddələri ilə təqsirli bilib, onun həbsi üçün təcili tədbir görmək lazımdır.”

03.06.1937-ci ildə Sumbatovun imzası ilə qərara alınır:

“12493 sayılı işlə əlaqədar olaraq təhlükəsizlik leytenantı Klemençiçin təqdimatı ilə qanunsuz əksinqilabi, millətçi təşkilatda iştirak etdiyinə görə Hüseyn Cavid Rəsizadə Azərbaycan c/m 72-73 maddələri ilə həbs edilib, XDİK idarəsinin Ardoma(həbs evi – A.K.) göndərilsin.”

Sonda H.Cavid tərəfindən 07.06.1937-ci il tarixdə, **“Mən bu qərarı eşitdiyimə görə imza atıram”** sözləri yazılıb.

03.06.1937-ci ildə H.Cavidin həbsi üçün 509 sayılı order də yazılır. 04.06.1937-ci ildə isə şairin evində axtarış aparılır və protokol tərtib edilir.

“Y bölmənin, IY şöbəsinin rəis köməkçisi, təhlükəsizlik baş leytenantı Pavlov, Bakı şəhər, Kommunist küçəsi 8-də yaşayan Hüseyn Cavidin evinin axtarışında N.N. Parşin, A.T.Verdiyev, M.Cavid və H.Cavid iştirak etməklə aşağıdakılar götürülüb:

Pasport – 549349, vəsiqə –192, Azərbaycan MİK-nə daxil olmaq üçün buraxılış –35, bloknotlar və qeyd kitabçaları, şəxsi məktublaşmalar, müxtəlif fotosəkillər, portfel, müxtəlif poçt açıqçaları, türk, ərəb, fars və başqa dillərdə kitablar, H.Cavidin çap olunmamış əlyazmaları, gümüş manatlıqlar 6 – ədəd, gümüş 50 qəpiklər –18 ədəd.

Həbs olunan gününün cabahı IY şöbənin təhlükəsizlik serjantı tərəfindən H. Cavidin ilk dindirilməsi aparılır. Müstəntiq əksinqilabi, millətçi təşkilatların üzvi olub-olmadığını bilmək üçün bir neçə sual verəndən sonra, əlində kifayət qədər dəlil və sübut olmadığını anlayıb,

dindirilməni dayandıрмаğa məcbur olur. İndi müstəntiqə onu qaneədən dəlillər tapmaq üçün əlavə vaxt lazım idi. Məhz buna görə də 13.03.1938-ci ildə “Azərnəşr”də tərcüməçi işləyən, şair Mikayıl Rzaquliyevi dindirmək üçün DTK-ya dəvət edirlər. Bu təsadüfi çağırış deyildi. Artıq onlara məlum idi ki, H.Cavid, M.Müşfiq və başqaları haqqında Yazıçılar İttifaqında müxtəlif fikirlər formalaşmaqdadır. Bundan istifadə edən xüsusi şöbənin əməkdaşları ittifaqın üzvlərindən istifadə etməyi qarşılarına məqsəd qoyurlar...

M. Rzaquliyev DTK-nın zirzəmisindəki izahatında aşağıdakıları deməyə məcbur edilir:

“H.Cavidlə 1926-cı ildən tanışam da, lakin onunla 1933-cü ildən yaxınlıq etmişəm. H.Cavidlə yaxınlıq etdiyim gündən bir əksinqilabi, burjua-millətçi kimi tanımış, o ədəbi yaradıcılığını Türkiyəyə tərəf yönəltdiyini bildirmişdi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulanda H.Cavid yazıçı, şair və dramaturq kimi yazılarında sovet həqiqətlərini düzgün əks etdirmir, əsərlərini bir əksinqilabi, millətçilik ruhunda qələmə alaraq, sovet mövzusunun əksinə yönəldirdi. O, “Peyğəmbər”, “İblis”, “Siyavuş”, “Topal Teymur” və s.kimi əsərlərini panislamizm, pantürkizm şəkildə yazmış, osman ideologiyasını həmişə tərifləmişdi. Onun bu əsərlərini Türkiyə mətbuatı xüsusi diqqət mərkəzində saxlayırdı. H.Cavid “İblis” əsərində Türk ordusunu tərifləyib.

H.Cavidi xırda burjua şairi adlandıranda əsəbləşər və deyərdi ki, o görkəmli burjua şairidir. Yazıçılar İttifaqı və başqa təşkilatlar ondan tələb edirdilər ki, sovet dövründən yazsın. Lakin o etiraz edərək, böhtancasına təsdiq etməyə çalışırdı ki, guya sovet ölkəsində

daimi qəhrəman yoxdur, onlar hər an dəyişirlər. H.Cavidə öz bədii yaradıcılığında dəyişiklik etmək məsləhət bilinsə də o əksinqilabi, millətçi baxışları ilə “mən çəkməçi deyiləm və sifariş qəbul etmirəm”— deyərək, sovet mövzusunda əsərlər yazmaqdan imtina edirdi. H.Cavid mənimlə hər söhbət edəndə ÜİK(b)P və Sovet dövlətinə qarşı böhtanlar atar, Azərbaycan ədəbiyyatına və onun yaradıcılarına “rusifikasiya” siyasəti apardığını qeyd edirdi.”

Bu dindirmədən 17 il sonra, 20 fevral 1955-ci ildə təhlükəsizlik mayoru Abdullayevə ifadə verən M.Rzaquliyev müstəntiqin H.Cavidlə əlaqəsi haqqında sualına cavabı gözlənilən idi.

Məlum olur ki, o, Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış və şöhrətli şairi H.Cavid 1926-cı ildən tanıyır, lakin onunla heç bir əlaqəsi olmayıb. Etiraf edir ki, o, bir şair kimi çox güclü olub. H.Cavid “Şeyx Sənan”, “Siyavuş”, “Dəli Knyaz” və başqa əsərlər yaratmışdır. O, ən çox yadda qalan əsərlərini Sovet dövründə yazdığını bildirir.

H.Cavidin siyasi görüşlərinə münasibətini bildirən M.Rzaquliyev fikrini belə izah etməyə çalışır ki, o, şair olmaqla inqilabdan öncə fəhlələrin həyatından əsərlər yazmışdır. Şairin fəhlə sinfinə xüsusi rəğbəti var idi. Lakin heç bir siyasi partiyanın üzvi olmadığını da xatırladaraq qeyd edirdi ki, “incəsənət, incəsənətə məxsus” olmalıdır fikirlər H.Cavidin devizi olmuşdu.

Müstəntiq 1938-ci ildə M.Rzaquliyev tərəfindən verilmiş cavablara münasibətini bilmək istəyəndə məlum olur ki, onun nə dedişi yadında deyil. Ona H.Cavidin əksinqilabi, millətçi fəaliyyəti haqqında heç nə məlum olmadığını, ümumiyyətlə ifadələrin müstəntiq tərəfindən dəyiş-

dirildiyini iddia edirdi. Sonda isə 13.03.1938-ci ildə yazılı fikirlərinin tam əleyhinə olduğunu bildirir.

Lakin uzun illər bilərəkdən xalqın hafizəsində mənfi rəy yaradılan Süleyman Rüstəm hələ 1937-ci ilin may ayının 20-də hamıdan fərqli olaraq Bakı dramaturqların müşavirəsindəki çıxışında hər bir kəsdən fərqli olaraq göstərirdi:

“...bu canilər, Hüseyn Cavid kimi sənətkar bir dramaturqu səhnədən sıxışdırıb çıxarmışlar. Cavidin yazdığı “Şəhla” pyesini onlar bəyənmişdilər. Bunun səbəbi “Şəhla”nın sovet teması olaraq Cavid tərəfindən qələmə alınması idi. Onlar Cavidə göstəriş vermək, yardım etmək əvəzinə, onu rədd edir və bununla da Cavidə sovet tematikəsindən uzaqlaşdırmaq istəyirdilər.”

Şairin həbsinin yaxınlaşdığının hər kəsə aydın olduğu bir vaxta S.Rüstəm Cavidin tərəfində durmaqdan çəkinmir.

Tarix göstərdi ki, vaxtı ilə H.Cavid və onun əsərlərini inkar edənlər sonralar öz dediklərinin əksinə gedərək böyük şairə qarşı etdikləri “səhvləri” etiraf etməyə məcbur olmuşlar. Yazımızı həmin etiraflardan biri H.Cavidin yaradıcılığını kəskin tənqid edən Mehdi Hüseynin böyük şairin bəraitindən sonra dediyi sözlərlə bitirmək istərdik:

“...Hüseyn Cavid kimi nadir ədəbi simanı mədəniyyət tariximizdən silib atmaq, ən azı ədalətsizlik və bəlkə də cinayət olardı. Biz “Şeyx Sənan”, “İblis” və “Səyavuş” əsərlərinin müəllifini heç bir vaxt və heç bir vəchlə düşmənlərimizə verə bilmərik. Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqının oğludur. Onun poetik yaradıcılığı Azərbaycan xalqının milli sərvətləri xəzinəsinə daxildir. Bizim borcumuz Hüseyn Cavid irsinin düzgün qiymətini verməkdən ibarətdir. Biz bu irsə ehtiyat və qayğı ilə yanaşmalıyıq”.

“ÖZ-ÖZÜNÜ YANDIRAN” ŞAİR

Müşfiq Yalçının ölümü ilə uzun müddət barışa bilmirdi. Həyatına sevinc gətirən, ilhamına yeni qanad verən bu uşağın qəfil ölümü onu çox sarsıtmışdı. Qələm dostları tez-tez yanına gələr, ona təsəlli verməklə ələmini, kədərini unutdurmağa, çalışdılar. Həmin ərəfədə Moskvaya—ədəbi yığıncağa dəvət alan bir qrup yazıçılar arasında M.Müşfiqin yaxın dostu Rəsul Rza onu bu kədərli anlardan ayırmaqdan ötrü onlarla getməyi təkid edir...

**Yazmaram ürəyim sizi anmasa,
Sizin eşqinizlə alovlanmasa.
El kəsib qarşımı burdaca sordu,
Gözdən yaş çıxarmı ürək yanmasa.**

O ilin yayında M.Müşfiqlə Mir Mehdi Seyidzadə ailəvi Mərdəkan bağlarında ev tutub bir yerdə dincəldilər. Həmin yay günlərində Rəsul Rza, Ənvər Əlibəyli, Ənvər Məmmədخانlı yaxınlıqdakı bağlarda dincəldikləri üçün demək olar ki, hər gün bir yerdə olurdular. Buralara satirik şerləri və meyxanaları ilə xalqın qəlbinə yol tapan Əliağa Vahid də təşrif gətirər, dahi Füzulidən, buzovnalı Azərdən, türk şerinin görkəmli şairlərindən

söhbət açar, onlardan şerlər deyər, bəzən də yazıb, lakin hamıdan gizli saxladığı qəzəllərini bu məclisdə oxuyardı. Bu kiçik məclisdə Müşfiq və onun yanındakılar Ə.Vahidin

qəzəllərindən xüsusi zövq alardılar. Ətraf seyrəkləşəndən sonra M.Müşfiq Vahidlə bir tərəfə çəkilər Xəyyamdan yenicə tərcümə etdiyi rübailəri ona oxuyardı. Əkrəm Cəfərin təbirincə desək:

“Müşfiq gözəl şer oxumaq qabiliyyətinə malik” idi.

**Vəfasız aləmi gəzdim doyunca,
Ölçdüm öz ölçümlə hər şeyi bunca.
Parlaq uzun kimi bir ay görmədim,
Bu sərv bulmadım sənin boyunca...**

**M.Müşfiqin
dostu
Əkrəm Cəfər**

Bağdan köçəndən sonra Müşfiqgildə şadyanalıq “hökm” sürürdü. Qəhqəhə və alqış səsləri, bir-birinin ardınca səslənən şerlər məclisə xüsusi bir şənlik gətirirdi. Badələrin cingiltisi, alqışların səsi şer deyənləri daha da ilhamlandırırırdı. Bakı Sovetindən M.Müşfiqin ailəsinə ayrılmış mənzilin təbrikinə yaxın qohumları ilə yanaşı qələm dostları da gəlmişdilər. Hamı gülüb-danışır, sevinc içində mənzil sahibinə gözaydınlığı verir, ona evin düşərli olmasını arzulayırdılar.

Gecədən keçmiş qonaqlar dağılışandan sonra sevimli müəllimi Abdulla Şaiq ayağa qalxır, əlini Müşfiqin çiyninə qoyub, küçəyə çıxmağı təklif edir.

Qısa söhbətdən sonra bu qarışıq zəmanədə ona ehtiyatlı olmağı məsləhət bilir və Hüseyn Cavidin aşağıdakı beytini xatırladır və bu misraları unutmamağı tövsiyyə edir:

**Göz, qulaq – görmək, eşitmək aləti.
Daima aldatmış insaniyyəti.**

Həmin görüşlərdən bir müddət sonra Yazıçılar İttifaqının plenumunda, dövrü mətbuatda M.Müşfiqə qarşı kəsin, qərəzli, hətta ifrat dərəcədə sərt tənqidlər təşkil olunurdu. Bu tənqidlər bəzən təhqirlərə də keçirdi. Haqsız hücumlara məruz qalan safqəlbli, genişürəkli, fitri istedad sahibi olan M.Müşfiq bu cür sərt tənqidlərə qarşı bədbinliyə qapılsa da, özünü ələ almağa çalışırdı.

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının yığıncaqlarının birində S.Şamilovun çıxışı ən azından təəccüb doğurmaya bilmirdi:

“Müşfiq nə üçün Səməndər kimi əfsanəvi bir quş ilə maraqlanır, ancaq bizim sovet qurluşu ilə maraqlanmır, bizim sovet qəhrəmanları ilə maraqlanmır. Bax bu Səməndər sizin fikrinizə haradan gəlib? Biz demirik sənin flankedir qohumun. Bəlkə ola bilər demişik ki, sənin qohumun müsavətin qohumudur. Ancaq sən öz yaradıcılığın haqqında danışmalısən. Sən bu gün Sovet ədəbiyyatının ifşa etməyə çalışmırsansa bəs bu Səməndəri nə üçün yazmısan, kim səni məcbur etmişdir bunu yazırsan.”

Elə bilirik ki, bu sözlərin izahata ehtiyacı yoxdur.

Yazıçılar İttifaqının başqa bir plenumunda ədəbiyyat sahəsində heç bir izi olmayan, “şerlərini” mətbuat səhifələrində görmək arzusu ilə “qovrulən”, onun üçün də gərəkli şair və yazıçıların himayəsinə ehtiyac duyan, bununla da ondan bir alət kimi istifadə edilən Feyruz adlı “şair” ədəb ilə tribunaya yaxınlaşır.

O ilk növbədə bir neçə şairin ünvanına kəskin ifadələr işlətdikdən sonra əsas “mətləb” keçir. Bu keçəcəyi “mətləb” onun gələcəkdə “şerlərinin” nə vaxtsa mətbuata çıxması üçün gözəl məqam idi. Məhz buna görə də ilk zərbəni yeni quruluşun bir nömrəli “düşməni” sayılan Əhməd

Cavada yönəldir və bundan sonra istedadı ilə nəinki Feyruzdan, hətta neçə-neçə qələm sahiblərindən seçilən, ad-dımbaşlı “dostlar”ı tərəfindən qısqanlıqla qarşılanan M.Müşfiqə tərəf “istişamət” götürür və onu “Ə.Cavadın qanadı altında yaşayan” gənc şair adlandırır.

Çıxış edən M.Müşfiqi “ədəbiyyatımızda və şerimizdə ən inkişaf etmiş” şair olduğunu etiraf etmək məcburiyyə - tində qalsa da, lakin ünvanına əksinqilabçı damğası vur - mağı belə unutmur. O dövrdə “əksinqilabçı damğası” vu - rulan şəxsın həyatının sonu nə ilə qurtaracağı heç kəsə giz - li deyildi.

Plenumda savadsızlığını, istedadsızlığını bir daha aydın şəkildə nümayiş etdirən Feyruz bu “nitq”indən sonra “şer - lərinin” işıqüzü görəcəyi inamı ilə tribunanı tərk edir.

Salonda əyləşib bu ilhamsız “şair”in “nitq”inə istehza ilə qulaq asan M.Müşfiqin qəlbindən aşağıdakı misralar “doğulmağa” başlayırdı:

**Şairə ilhamdan maya gərəkdir!
Anasız cocuğa dayə gərəkdir!
Şairəm söyləyir yerindən duran,
Adamın üzündə hayə gərəkdir!**

Lakin bu cür çıxış edən “şair”dən ilham “qaçaq” düşdü - yündən o, yaltaqlığını, simasızlığını önə çəkməyi üstün tu - tur.

Həmin plenumun səhərki iclasında çıxış üçün söz veri - lən şair Mikayıl Rzaquluzadə M.Müşfiqin Stalinə həsr et - diyi şerin üzərində durur. O, “Stalin”in müsbət cəhətlərin - dən qısa xülasə verəndən sonra dolayısı yolla əsərə, daha doğrusu şəxsən M.Müşfiqə qarşı açıq hücumu keçmək qə - rarına gəlir. Xüsusi hazırlandırılmış çıxışa görə böyük iste -

dad sahibi olan bir şairin gələcək aqibəti nə ilə nəticələnə biləcəyi o illəri yaşayan hər kəsə aydın idi. Maraqlıdır ki, M.Rzaquluzadə M.Müşfiqin iki əsərindən nümunə gətirməsinə baxmayaraq, yalnız “Stalin”in üzərində “var-gəl” etməsi bizdə təəssüf doğurmaya bilmir.

O dövrün ictimaiyyətin, tənqidin müsbət rəyini almış bu əsər nədənsə müəyyən dairələri qane etməmiş, Müşfiqin naliyyətlərinə qısqançlıqla yanaşılmış, onu aradan götürmək üçün çoxdan gözlənilən fürsəti əldən buraxmayaraq, bu yolla şairi “topa” tutulmasına göstəriş verilmişdi.

Çıxışçı şeri parça-parça, misra-misra “iynə ucundan” keçirməyə müvəffəq olmuşdu. Bu azmış kimi M.Müşfiqi rus dilini bilməməkdə, köhnə kitablar oxumaqda və ondan istifadə etməkdə də suçlandırırdı. O şairin hər bir müsbət fikirlərinə başqa don geyindirildicə vicdan əzabı çəkirdi. Çıxışçının başqa bir yolu yox idi. Ona aydın idi ki, bu simasız cəlladlar qardaşı-qardaşın üzünə durdurmaqla böyük həzz alırdılar.

M.Müşfiqi “köhnə kitablar” oxumaqda suçlandıran ifadələrə biz Hacıbaba Nəzərlinin çıxışında da rast gəlirik. Görünür o dövüdə M.Müşfiqə qarşı xüsusi bir “maraq” var idi. Əks təqdirdə gənc şairə qarşı belə küll halında hücumlar olmazdı.

Bizə elə gəlir ki, bir qələm sahibi kimi M.Rzaquluzadənin də M.Müşfiqi bu və ya başqa şəkildə tənqid etməyi üzərinə götürməkdə məqsədi qarşıdan gələn repressiyalardan özünü sığortalamaq idi. Yığıncaqda M.Rzaquluzadənin haqsız hücumlarına dözə bilməyən həmin illərdə Yazıçılar İttifqının (Birliyin) sədri olmuş, bəzi yazıçılara qarşı sərt çıxışlar etməyə məcbur edilən Seyfulla Şamilov “bir neçə kəlmə öz prestroykanızdan danışın”, – deməklə çıxış edənin sözünü kəsmək məcburiyyətində qalır. Arxiv sə-

nədlərini vərəqlədikcə əsərlərində gənclərə yol göstərən, xeyrxahlıqdan, mərdlikdən, düzlükdən dəm vuran, ikiüzlülükdən, yaltaqlıqdan, paxıllıqdan, simasızlıqdan uzaq olmağa çağıran yazılarını oxuduqca həmin şəxslərin haqsız ittihamlarına acımalı olursan. Əsərlərində kişilikdən dəm vuranlar, vaxtı ilə bu cür şair və yazıçıları “güdaza” verdiklərini görəndən unudublarını?

Bu zaman müəllifini unutduğum bir hikmətli sözü xatırlamalı oldum: “Haqqı deməyə cürətin çatmırsa sus!”.

Əgər o dövrə görə həmin simasızlıqlara haqq qazandıran varsa, o da sussun.

Sənədlər arasında M.Seyidzadənin Yazıçılar İttifaqının idarə heyətinə məcburən yazdığı məktubu oxuyanda istəməz damarımda qanımda dondu. Tarix belə şəxsləri hər dövrdə “yetirib” və illər keçdikcə zaman keçdikcə onlar həqiqi qiymətlərini alıblar. Onu da unutmaq olmaz ki, bu məktub M.Seyidzadənin həyatı bahasına başa gələn siyahısına daxildir.

“Sizin tələbinizə (məcbur etdiyinizə – A.K.) görə alçaq kontrrevolyusioner Hüseyn Cavid və Müşfiqlə olan əlaqəm haqqında aşağıdakı məlumatı verirəm: Alçaq Mikayıl Müşfiqi mən yazıçılar cəmiyyətində tanışım. Onunla birlikdə Firdovsinin (məşhur İran şairi Əbülqasım Firdovsi – A.K.) şeirlərindən tərcümə etmişik... Müşfiq haqqında danışmaq (plenumda – A.K.) istəmişəm, iki dəfə sədrə yanaşmışam mənə söz verilməyib. Müşfiqin yazdıqları haqqında yazdığım materialları iclasdan sonra (Məmməd – A.K.) Rahim yoldaş məndən alıb məqalə üçün istifadə edəcəyinə söz verdi”.

Yazmağa məcbur edilən bu söz müəllifinin bir neçə il sonra M.Müşfiq haqqında yazdığı xatirəyə nəzər yetirək:

“... Müşfiq bəzən gecələr də bizdə qalırdı”.

“Mikayıl Müşfiq fitrətən şair yaranmışdı. O bütün varlığı ilə ədəbiyyata, sənətə bağlı idi. Müşfiq həyatında bir gün də olsun ilhamsız yaşamırdı”.

“1934-cü ildə biz Müşfiqlə bərabər Mərdəkanda bir bağa köçmüşdük. Səhərlər və axşamlar dəniz sahilinə gedərdik”.

Bu M.Seyidzadənin daxilindən gələn həqiqi səs idi. Bu fikirləri demək üçün şair uzun illər gözləmişdi.

Gələcəkdə böhtan dolu yazılacaq məqaləsi üçün “danos” yığan, bunun üçün də M.Seyidzadədən ustalıqla istifadə edən “söz ustadı” Məmməd Rahim həmin materiallardan “lazımınca” bəhrələnməyə necə müvəffəq olur.

Repressiya illərində “danosbazlar” bir neçə yerə bölünürdü. Bir qismi xüsusi tapşırıqla, bir qismi ona toxunulmasın deyər könüllü, bir qismi istedadlılara qarşı paxıllıq, qısqanclıq yarandığına görə, bir qismi də var ki, yuxarılara xoş gəlmək, onların “adamı” olmaqla ev, vəzifə, əsərlərinin nəşr etdirmək üçün bu üsuldən istifadə edirdi...

Həmin hadisədən bir ay keçməmiş “Ədəbiyyat” qəzetində Mikayıl Müşfiqə həsr edilmiş “Kontrrvolyusener, kontrabantçı, oğru...” adlı heç bir haqqqa, ədalətə sığmayan, ölənə qədər faizlə gənc qələm sahiblərinə pul verən, qarışıq millətdən olan ailənin başçısı olmuş şairin yazısı dərc edilir.

M.Rahim öz yazısında prokuror rolunu oynayaraq M.Müşfiqə üç maddədən ibarət “cinayət işi” açır. O, əksinqilabçı, kontrabantçı və oğru kimi “hakimə” hökm çıxartmağa “yol göstərir”.

M.Rahimin fikrinə görə M.Müşfiq bir “maddəyə” görə **“zahirən sovet, lakin bütün daxili quruluşu etibarı ilə qəddar kontrrvolyuson ruhu ilə dolu olan”** əsərlərin müəllifi kimi;

İkinci “maddəyə” əsasən **“Müşfiq dili və şerlərindəki kontrabanda yolu ilə gətirdiyi fikirləri etibarı ilə” “proletariata sadıq şair”** olmadığını sübut kimi;

Günahlandığı üçüncü maddədə isə **“Müşfiq sinfi qardaşı Çobanzadədən də oğurluq”** etdiyinə görə.

M.Rahim “qatı millətçi “Şerlər” kitabından “Buludlar”ı oğurlayaraq “Küləklər” kitabçasına” köçürməsinə iddiasından əl çəkmir. Məhz belə üzdənirəq çıxışlar o dövrdə “düşmən ovuna” çıxan NKVD-nin əlinə əsas verirdi. Bundan da məharətlə istifadə edən vətəni xarici düşmənlərdən “qoruyan”lar və onların erməni havadarlarının əlinə analoqu olmayan “sübutlar” ötürənlərin qayğısı nəticəsində “həqiqət aydın olur” və sonda “düşmən” cəzasına çatırdı. Maraqlıdır ki, həmin faciəni törədənlərə havadar olanlar “sular durulandan” sonra öz günahlarını görmək istəmir və nəticədə bütün günahları NKVD-nin üzərinə yönəltməklə “sudan quru” çıxmağa çalışırdılar. Daha düşünmək istəmiridilər ki, tarix əvvəl-axır həqiqəti yerinə qoyur. Əgər cinayətkarı tutmaq üçün müstəntiqin, prokurorun heç bir dəlil-sübutu və yaxud şahidi yoxdursa, hansı həbsdən söhbət gedə bilər. Bu repressiyanın qurbanlarının günahkarlarını biz heç yerdə yox, məhz öz içimizdə axtarmalıyıq. Kiməsə xoş gəlmək üçün həqiqəti gizlədib, heç bir təqsiri olmayanın adını hallandırmaq heç kimə başucalıq gətirmir. Həqiqət gec-tez məlum olur. Görən o zaman həqiqəti gizlədib, yalanı önə çəkən vicdan əzabı çəkibmi?

Bəs kim idi günahkar?

Əgər yuxarıda qeyd edilən qələm sahiblərinin hökmlü çıxışları M.Müşfiqi “barmaqlar arasına” sürükləyirdisə, lakin xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün təbirincə desək **“həmişə Müşfiq ilə gəzən bu fitnəkarın (M.Rahim nəzərdə tutulur – A.K.)məkrli, xəbis təbiətindən”** gələn yazıları **“Mənim**

sevimli Müşfiqim, mənim müqəddəs Müşfiqim, pak Müşfiqim, nur heykəlli Müşfiqim”in (Ə.Cəfər) ölümünə bir fərman idi. Bu yazı M.Müşfiqin getdiyi gedər-gəlməz yolun qapılarını “üzünə taybatay açdı”.

80/5 4

№ дела 74

Анкета арестованного. 4109

Имя: *Исмаил Заде*

Фамилия и отчество: *Мухамед Мухамедович*

Дата рождения, место, месяц: *1908 год*

Место рождения: *с. Баку*

Пол: *муж*

Место проживания (адрес): *Баку. Никше. Приютская д. № 108 кв.*

Профессия и специальность: *Поэт*

Место службы и должности, срок службы и переводов: *Редактор "Азербайджанский вестник", Баку.*

Место ареста: *Баку. 700 Омз. Б. 1. М. 104/3*

Вид ареста: *Служебный*

Место содержания: *Служебный*

Условия содержания: *Ев. ильичевский родимский*

Другие сведения: *Служебный по сел. делу*

Müşfiqin od saçan şerləri ulu Huseyn Cavidin vaxtı ilə dediyi “**Müşfiq bir oddur ki, öz-özünü yandıracaq**” ifadəsinə qısqançlıqla yanaşanların hökmü idi...

Həmin hücumlardan bir müddət sonra oxucularla görüşdən evə dönən M.Müşfiq yaşadığı Nijno Priyutskaya (indiki Süleyman Rəhimov) küçəsinin yaxınlığındakı qara maşının yanında dayanan iki iri cüssəli kişinin xıslın-xıslın söhbət etməsinə fikir vermədi. Nigarançılıq çəkən Dilbər in həyəcanını sakitləşdirmək üçün o, evə tələsirdi. Qapını

açan Dilbər Müşfiqin yorğun gözlərinə baxıb – “harada idin, niyə gec gələcəyini qabaqcadan bildirmədin, axı mən Balacaxanımla gözümüz yolda qalmışdı,” – deməsi ilə qapının döyülməsi bir oldu. Qapının vaxtsız döyülməsindən Dilbərin üzündə bir qorxu əmələ gəldi. Bənizi birdən-birə ağardı. Müşfiq heç nə olmamış kimi Dilbəri sakitləşdirib, içəri ötürdü və qapını açdı.

Mikayıl Müşfiq İsmayılzadə sizsiniz?

– Bəli, mənəm!

Bizimlə getməlisiniz! – deyib, onun heç evə qayıtmağına da lüzum görmədilər.

Yolun kənarında dayanan qara maşın onları gözləyirdi. Qonşular qorxularından qapılarını açmağa cürət etməsə də, lakin bəziləri mənzillərin işığını söndürüb, pərdə arxasından bu təlatümlü gecənin “qurbanı”na acıyırdılar...

Видный Комиссариат Внутр. Дел Азербайджана
Управление Государственной Безопасности

ОРДЕР № 508

дан 3. V 1937. Действителен 300 суток

струднику Чайгулова НКВД Азербайджана
Исполнитель: Микаила Заде

Микаил Мушфики

по месту назначения

органам Советской власти и гражданам СССР
обязывать законное содействие преданному органу
исполнения им возложенных обязанностей

Народный Комиссар
Внутренних Дел Азербайджана

NKVD-nin 27 may 1937-ci ildə təhlükəsizlik kapitanı Çınmanın tərtib etdiyi arayışda göstərilir ki, güya Mikayıl

Müşfiq Qədir oğlu İsmayılzadə hal-hazırda “Müsavət” gənclər təşkilatı ilə əlaqə saxlayır. O, partiya və hökumətin ünvanına böhtanlar deməkdən çəkinmir. Bundan əlavə M.Müşfiq **“Azərbaycanın öz azadlığı yoxdur, o, Rusiyanın koloniyasında yaşayır”** kimi qızıışdırıcı sözləri ilə xalqın arasında narazılıq yaratmaq istəyir. M.Müşfiq burjua – millətçi fikirlərilə, əksinqilabi düşüncələrilə ədəbiyyat sahəsində bu yöndə iş aparmasında günahkar bilinir. O əksinqilabi təşkilatın qrupuna daxildir. Həbs olunmuş müttəhimlərin “kənüllü” surətdə yazdığı izahatlar da nəzərə alınmış və müstəntiq tərəfindən hazırlanan həmin arayışa əsasən Mikayıl Müşfiqin adına 3 iyunda 508 nömrəli order yazılmış, 4-də isə həbs edilmişdi.

NKVD-nin rəisi Sumbatovun və SSRİ prokuronun baş köməkçisi Rozovskinin imzası ilə təsdiq olunan ittihamnamədə deyilir.

1936-cı ilin sonlarında NKVD guya Azərbaycanda fəaliyyət göstərən trotskiçi-millətçi təşkilatını üzə çıxarıb zərərsizləşdirmişdir. Azərbaycan SSR-ni SSRİ tərkibindən ayrılması istiqamətində bir çox millətçilər hərbi yolla inqilab, ziyankarlıq, partiya və dövlət rəhbərlərinə qarşı terrora əl atmağı qarşılarına məqsəd qoymuşdular.

İstintaq materiallarından o da “aydın olur” ki, 1926-cı ildən 1930-cu ilə qədər əksinqilabçıları müdafiə etmək nəticəsində Almaz İldırımzadə və Nəsir Quluzadə tərəfindən İsmayılzadə Mikayıl Müşfiq Qədir oğlu əksinqilabi müsavət ruhlu şəkildə hazırlanmışdır.

M.Müşfiq 1930-cu ildə Nəsirzadə tərəfindən dəvət almış və qanunsuz gənc “Müsavət” təşkilatına cəlb edilmişdir.

1930-1935-ci illərdə İsmayılzadə qəddar əksinqilabi millətçi “Müsavət” təşkilatının üzvidir. Bu əksinqilabi hə-

rəkəti keçmiş müsavətçılardan Ə.Cavad, H.Cavid və həmçinin başqa millətçilər tərəfindən dəstəklənib.

1935-ci ildə İsmayızadə əksinqilabi millətçi hərəkatlərinə görə Məmmədkazım Ələkbərli tərəfindən təşkilata üzv olunmuşdur. İsmayızadə M.Ələkbərli tərəfindən cəlb olunduğunu, onun Sovet dövlətinə qarşı iş apardığını “boynuna almışdır”.

İsmayızadə Mikayıl Müşfiq “boynuna almışdır” ki, o əksinqilabi təşkilatın bütün qərarlarını demək olar ki, yerinə yetirib.

Buna görə də, İsmayızadə Mikayıl Müşfiq Qədir oğlu Azərbaycan SSR cinayət məəcəlləsinin 64,70,73 maddələri ilə təqsirli bilinir. Bundan sonra **SSRİ Ali Məhkəməsinin Səyyar Hərbi Kollegiyasının 5 yanvar 1938-ci il 11.**²⁰ **– dəqiqədə başlanan məhkəməsi 11.**⁴⁰**-dəqiqədə İsmayızadə Mikayıl Müşfiq Qədir oğlunun güllələnməsi hökmü ilə başa çatır. Hökm yanvar ayının 6-na keçən gecə həyata keçirilir.**

Секретно.

О П Р А В К А. **VS**

Протокол о рассмотрении Ильинский Иван
Иванович Кобзар Олег Иванович Иванович
в ст. 64 "б" З 1938 г. акт о приговоре
и исполнение хранится в особом архиве
Центрального архива НКВД СССР том 8 лист Р-40

НАЧ. 12 ОТД. 1 СЕКТОРА НКВД
Александров (подпись)

NKVD divarları arxasında ifadə verən məhbuslar yaşından asılı olmayaraq ağır işgəncələr qarşısında davam gətirə bilmir, məcburiyyət qarşısında “günahlarını” boynuna almağa məcbur olurlar. Həmin ifadə verənlərdən biri ömrünün son günlərini yaşayan şair Hacıkərim Sanılı ona qarşı edilən zülmərə, məşəqqətlərə dözə bilməyərək aşağıdakı ifadəni vermək məcburiyyətində qalır:

“Mikayıl Müşfiq qatı millətçi olub. Mənim iştirakımla hər dəfə həvəslə Müşfiq əksinqilabi fikirlərlə çıxış edərək deyirdi:

Azərbaycan əhalisi başqa millətlərdən fərqli olaraq (rus,erməni) gözdən salınmışdır.

Başqa millətlər (rus,erməni) Azərbaycana o öz mədəniyyətini inkişaf etdirməyə imkan vermədiyindən, nəticədə də xalq gözdən düşmüş sayılır.”

Həmin ifadədən sonra ağır işgəncələrə dözə bilməyən H.K.Sanılı dünyasını dəyişir.

1937-ci il noyabr ayının 1-də artıq NKVD inspektoru Kolqınanın təqdimatı ilə M.Müşfiqin həyat yoldaşı kimi Dilbər Axundzadənin həbsi üçün rəis müavini Borşev qərar çıxarır. Noyabr ayının 2-də isə Dilbər Rza qızı İsmayılzadə – Axundzadənin həbsi üçün order yazılır.

M.Müşfiqin güllələnməsinə dörd gün qalmış Dilbər İsmayılzadə – Axundzadə vətən xainin həyat yoldaşı kimi həbs edilir.

Həyat yoldaşının güllələnməsindən bir ay keçməmiş təhlükəsizlik leytenantı Q.B.Avanesov tərəfindən ilk din-

dirilmə aparılır. Dilbər xanım iki aylıq əzab-əziyyətli ingəncələrə dözməyərək psixi gərginlik keçirir. O, 28 fevral 1938-ci ildə 1 saylı Əsəb xəstəlikləri xəstəxanasına müalicəyə göndərilir.

Həmin xəstəxananın baş həkimi İ.İ.Antonov və qadın şöbəsinin müdiri A.A.Əsgərovun 19 fevral 1939-cu il tarixdə tərtib etdiyi aktda Dilbər Axundzadənin müalicə olunduğu zaman gəlidiyləri nəticədən aydın olur ki, xəstə müalicə olunan zaman systemsiz danışığı, suallara cavabı başa düşülməzdir. Onun heç nə ilə maraqlanmadığı, suallara ötəri cavab verdiyi qeyd olunur.

1938-ci ilin oktyabr ayından o sakitləşəndən sonra hal-lusinasiya (qarabasma, gözəgörünmə) halları keçirir.

Son zamanlar bir az fəallaşdığı, onun ətrafdakılara qarşı marağın artdığı, qəzet oxuduğu, əl hərəkətləri ilə məşğul olduğu da akta göstərilir. Bəzən onda qəribəliklər də mövcud olduğu bildirilir.

7 mart 1939-cu ildə Respublika prokurorluğunun xüsusi işlər şöbəsi D.Axundzadənin həbsdən azad olunması üçün təqdimat yazır. 10 mart 1939-cu ildə NKVD-nin rəis müavini Kərimovun imza qoyduğu qərara əsasən D.Axundzadə həbsdən azad edilir və istintaq işi arxivə verilir.

D.Axundzadə həbsxanadan azad olandan sonra o yenə də özünü təqsirli bilməmiş və beləki növbəti sorğuda günahsız olduğunu bir daha bildirmişdir.

M.Müşfiqin həbsindən sonra ailənin növbəti qurbanı 8 sayılı məktəbdə müəllim işləyən bacısı İsmayılzadə (Şükürlü) Balacaxanım Qədir qızı olur. Hər cür rəzalətə əl atan rejim Balacaxanım müəlliməni məhz qardaşına görə şərləyib işdən xaric edirlər.

İşdən azad olduğunu bilən Balacaxanım Şükürlü həmin gün Voroşilov rayon xalq maarif şöbəsinin müdiri olmuş

Axundovaya müraciət edir. Lakin ondan bir müsbət cavab ala bilməyən müəllimə Voroşilov rayon partiya komitəsinin katibi Ankişeviçə müraciət edir. Ankişeviç müəllimənin M.Müşfiqin bacısı olduğunu bilib, onu xalq düşməni, əksinqilabçı, antisovetçi kimi təhqir edib kabinetindən qovur. Bu azmış kimi bir qrup öyrədilmiş şəxsləri yanına çağırıb Balacaxanım Şükürlüyə qarşı akt tərtib olunur. Həmin şəxslər tərəfindən rayon milis (polis) şöbəsinə müəllimənin “xuliqanlıığı” barədə müraciət edilir.

Akta rayon Xalq Maarif şöbəsinin müdiri Səkinə Rüstəm qızı Axundova, inşaatda fəhlə işləyən Vasiliy Pavloviç Straçennikov, 13 saylı məktəbin metodisti Sahib Hüseyn oğlu Hüseynov, 10 saylı məktəbin dərslər hissə müdiri Çələbi İbrahim oğlu Qasimov, teleqrafda texnik işləyən Mariya Yevlamkovna Tarasova, rayon partiya komitəsinin təlimatçısı Yakov İosifoviç Qolumb, bölmə müdiri Natalya Afanasevna Abramova, Voroşilov rayonunda təbliğatçı işləyən, ştatlı “danosbaz” Ruben Cümşüdoviç Ayriyan imza atırlar.

Həmin hadisənin bilavasitə iştirakçısı olan Ankişeviç nədənsə akta imza atmır. Lakin bu hadisədən heç xəbəri olmayanları akta imza atmağa cəlb edirlər.

Sual olunur həmin hadisə baş verən zaman ayrı-ayrı iş sahibi olan bu səkkiz nəfər rayon partiya komitəsinin kabinetində nə edirdilər. Bəlkə onlar Balacaxanım müəllimənin katibin kabinetinə gələcəyinə duyuluq düşüb bu qatı “cinayətkarı” zərərsizləşdirməkdən ötrü bir yerə yığılışıb tədbir görürmüşlər.

13 sentyabr 1937-ci ildə 3 saylı şəhər milis (polis) şöbəsi belə bir nəticəyə gəlir ki, doğrudan da 1906-cı ildə Bakı şəhərində anadan olmuş, bitərəf, evli, orta təhsilli müəllimə İsmayılzadə (Şükürlü) Balacaxanım Qədir qızı

Axundova Ankişeviçi təhqir etmiş, əksinqilabi, antisovet sözlər deməklə kifayətlənməmiş, mürəkkəbqabını onlara tərəf atmışdır. Qərara alınır ki, Balacaxanım İsmayılzadə (Şükürlü) həbsə alınsın.

Məhz “İttihamnamə”də də İsmailzadə (Şükürlü) əvvəlcə “sestroy razoblaçennoqo vraqa naroda İsmailova Mikaila” yazmaqla B.İsmayılzadəni xuliqanlıq üstə yox, məhz xalq düşməni Mikayıl İsmayılzadənin bacısı olduğuna görə həbs edildiyi bir daha aydın olur. Şahverdiyanın sədirliyi ilə məhkəmə Balacaxanım Qədir qızı İsmayılzadəni (Şükürlü) altı il müddətində azadlıqdan məhrum edilməsi üçün qərar çıxarır.

5 iyun 1954-cü ildə bəraət alan Balacaxanım İsmayılzadə (Şükürlü) haqqında H.Abramova, S.Hüseynov, Q.İ.Qolusi tərəfindən verilən şahid ifadələrindən məlum olur ki, müəllimə “doşlo do takoqo stepeni çto razbila qrafin”.

Axı yuxarıdakı “şahidlər”in imza atdığı aktdan məlum olunur ki, Balacaxanım İsmayılzadə (Şükürlü) mürəkkəbqabını rayon partiya komitəsinin katibinə və xalq maarif şöbəsinin müdirinə “atmışdı”.

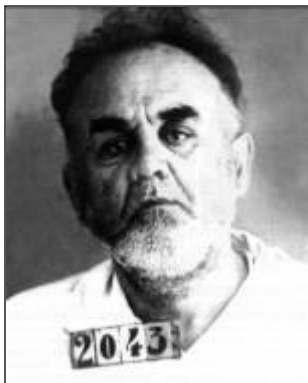
Maraqlıdır necə olur ki, müəllimə ayrı-ayrı binada, ayı-ayrı kabinetlərdə əyləşən bu iki məmuru bir mürəkkəbqabı ilə vurmağa nail olmuşdur. Bəlkə həmin şəxslər “əvvəlcədən görmə” qabiliyyətinə malik olduğundan Balacaxanım müəllimənin onlara qarşı “sui-qəsd” hazırladığı “agah olub”, nəticədə “cinayətkarın” bir mürəkkəbqabısı olduğunu da “nəzərə alaraq” ona “ikincisini tapmağa əziyyət” verməyiblər. Buna görə də hər ikisi bir otaqda “məskunlaşmaq”la yanaşı səkkiz nəfəri də özləri ilə “şahid” götürməyi yaddan çıxarmayıblar.

Lakin yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, B.İsmayılzadə heç də “məmurlara” mürək-

kəbqabı atmamış, həmin hadisə nəticəsində müəllimənin əsəbləri o qədər gərilməmişdir ki, sakitləşməkdən ötrü stolun üstündə olan qrafini su içmək üçün götürərkən həyəcandan onu əlində saxlaya bilməyib, yerə salmışdır. Bu vəziyyətdən məharətlə istifadə edən partiya katibi B.İsmayılzadənin hərəkətlərinə yuxarıdakı şəkildə don geyindirərək, onu həbs etdirməyə müvəffəq olmuşdur.

Budur bolşevizmin xalqa bəxş etdiyi vicdan azadlığı.

QƏRİBƏ TALELİ ALİM

1918-ci ilin noyabr ayında Bakının erməni daşnaklarından azad edilmə simünasibətilə Yay klubu zalında Türk ordusunun komandanı Nuri Paşanın şərəfinə böyük bir ziyafət keçirilmişdir. Həmin ziyafət məclisində tanınmış alim-tədqiqatçı Salman Mümtaz Nuri Paşa ilə görüşmüş və ona həsr etdiyi “**Oyan, mil-lət**”şerini oxumuşdur:

**Riyasız rus zülmündən o yüksək ruhum ölmüşdü
Tuturdu şişyə hərdəm şərabi-nab tək qanın
Qızılgül tək açıl, gül, gör ki, Türkün şanlı ordusu,
Rəvaq-ərşə nəsəb etmiş Böyük Osmanlı ünvanım.**

Həmin illərdə baş verən tarixi hadisələr S.Mümtazın həyatına və yaradıcılığına az təsir göstərməmişdir. Bu baxımdan mümtazşünas-alim Nəcəf Nəcəfov tərəfindən bizə verilən, S.Mümtaz tərəfindən Türk Baş komandanı Ənvər Paşaya həsr olunmuş, “**Ənvəriyyə**” adlı şeri də maraq doğurmaya bilmir:

**Sərnigun cünki olub barigəhi “ali” - roman
Sevinir cümlə miləl bayi gədavü, kəsəbə
Ruhi təhici üçün nitqilər irad olunur
Qarışb bir-birinə fəhlə, ziyalı, tələbə
Şadlığından bütün əl qönçə kimi xəndə edir
Protestlər edilir cümlə edilmiş təbə**

Bu adını çəkdiyimiz şerhlərdən sonra S.Mümtazın başına hansı faciələr gələcəyi hələ heç kəsə məlum deyildi...

1883-cü ildə Şəkiddə Məmmədəmin kişinin evində dünyaya göz açan Əsgərzadə Salman (Mümtaz) atasını çox erkən itirir. O, Aşqabad şəhərində yaşayan dayısının himayəsində yaşamalı olur. Ailə böyük, dolanışı ağır olduğundan ibtidai təhsil almaqla kifayətlənməli olmuşdur.

O dayısının yanında ticarətlə məşğul olmaq məcburiyyətində qalır. Fitri istedad, ədəbiyyata hədsiz maraq, güclü hafizə sahibi olan S.Mümtaz ticarətlə məşğul olmaqla yanaşı, fars, ərəb və urdu dillərini də mükəmməl öyrənməyə səy göstərmişdir.

Məhz bunun nəticəsi idi ki, o dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərini və zəngin folklorumuzun toplanmasında xüsusi xidmətlər göstərmişdir. S.Mümtaz ticarətdə əldə etdiyi qazancı yalnız nadir kitablara, cümlərə, qədim əlyazmalara sərf edirdi. Bunun nəticəsi idi ki, S.Mümtaz xalqımızın nadir incilərini itib-batmaqdan, məhv olmaqdan xilas etmək üçün nəinki Azərbaycanı, hətta qonşu ölkələri dolaşır, oba-oba, ev-ev, gəzərək əlyazmalar soracağına düşür və şəxsi hesabına onları əldə edirdi.

O uzun illər topladığı bu mənəvi xəzinəyə necə nail olduğu haqda yazırdı: **“... Başqa millətlərdə hər hansı mövzularda olur-olsun bir kiçik əsər yazmaq həvəsinə düşən müəlliflər üçün minlərcə məxəzlər, qəzetə və jurnallar tapılır. Amma mən yaxşı-yaman qaraladığım bu cızmaqaranı heçdən meydana qoyuram. Məxəzlərim mürgənələr, güvələr ağızlarından, siçanlar və kəsəyənlər boğazlarından artıq qalmış cırıq-mırıq yarpaqlar və darmadağın cümlər və bəyazlardır. Qaynaq, mənbə – istoçniklərim isə ucuq, yıxıq qəbir daşları ilə səqfi çökmüş məscid tağları olmuşdur. İstifadə etdiyim qəze-**

tə və jurnallar da qoca kişilərin və çox yaşamış qadınların hafizələri və hövsələləridir, məndən qabaq gələn mühərrirlərdən bu yolda bir hazırlıq görən olsa idi, şəksiz mən bir bu qədər də çətinliyə uğramazdım”...

Heç kəsdən təmənnə ummadan səfərlərdə yuxarıda qeyd edildiyi kimi tədqiqatçı-alimin öz xərci ilə əldə etdiyi, “dişi ilə”, “dırnağı ilə” topladığı, “siçanlar və kəsəyənlər boğaz”ından qopardığı, “qoca kişilərin və çox yaşamış qadınların hafizələri”ndən mənimsədiyi bu qiymətli xəzinənin aqibəti bəs nə oldu? Bu sualın cavabına biz bir az sonra qayıdacağıq...

Artıq Aşqabaddan həmişəlik Bakıya qayıdan S.Mümtaz bir müddət “Kommunist” qəzetində ədəbi işçi, sonra isə “Azərnəşr”də şöbə müdiri işləyir.

1932-ci ildə SSRİ EA Zaqafqaziya Filialının Azərbaycan şöbəsi təsis olunandan üç il sonra, şöbə SSRİ EA Azərbaycan Filialına çevrilir. S.Mümtaz da Azərbaycanın bir çox alimləri kimi filialın dil və ədəbiyyat institutunda kiçik elmi işçi vəzifəsində çalışır. Bu illər ərzində o, Azərbaycan oxucusuna məlum olmayan neçə-neçə şairlərin əsərlərini tapıb mətbuatda çap olunmasında müstəsna rol oynayır.

Fitri istedadla, güclü hafizəyə, zəngin kitabxanaya malik olan, yorulmadan tədqiqat aparən və elmə məlum olmayan qiymətli əlyazmaları üzə çıxaran Salman Mümtaza qarşı qələm sahibləri arasında qısqançlıq hökm sürürdü. Onun hər bir tapıntısına və tədqiqinə ağız büzənlər, yazılarının çapına mane olmağa çalışan qüvvələr S.Mümtazın əsərlərini işıqüzü görməsinə “Çin səddi” çəkmək üçün elə bil qarşılarına məqsəd qoymuşdular.

S.Mümtaza qarşı hücumlar 30-cu ilin ikinci yarısında daha kəskin vüsət almağa başlayır.

Bu vəziyyəti qabaqcadan tərk edən S.Mümtaz 1935-ci ildə Azərbaycan Kommunist Firqəsi Mərkəzi Bakı komitələri katibi M.C.Bağirova məktub yazmağı qərara alır. Məktubda həyatdan “küsгүйn” və “düşгүйn” olduğunu yaşının 52-yə çatmasında yox, “gözdən və yaddan tamamilə” çıxmağından gileylənir.

Alim AZFAN-da işlədiyi uzun müddət ərzində “Azər-nəşr” tərəfindən cəmi 8 çap vərəqi həcmində ondan material qəbul olunmağı ilə yanaşı, bir çox məsələlərə də münasibətini bildirir.

Alim hesabat yönlü məktubunda göstərir ki, onun 30 illik yaradıcılıq dövründə Azərbaycan klassiklərinin əsərlərini toplayıb kitabça halında çap etdirmişdir. O, bu illər ərzində Vaqif və Zakir kimi klassiklərin 80 çap vərəqi həcmində divanın hazırlayıb “Azər-nəşr”ə təqdim edib. O, 45 çap vərəqi həcmində Füzulinin divanının akademik nəşrini başa çatdırıb. Eyni zamanda alim Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq-A.K.) Elmlər Akademiyasının sifarişini yerinə yetirir. S.Mümtaz 100 şair haqqında sanballı kitab hazırlamağına baxmayaraq, əsər masanın üstündə çapını gözləyir.

Qeyd etmədiyimiz neçə-neçə əsərlərin toplanmasında müstəsna rolu olan S.Mümtaza qarşı bütün dairələrdə ona ögey münasibət bəslənirdi. O, öz layiqli qiymətini ala bilmirdi. Bu etinasızlığın nəticəsidir ki, alimin M.C.Bağirova ünvanladığı məktubun son sətirləri də kədərli, ümitsiz bir sonluqla bitir:

“Heyvanı budundan doğrayırlar, insanı yurdunda”.

Fikrimiz aydın olmaqdan ötrü alimin adını daşıyan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində saxlanılan Azərbaycan Şura Yazıçılarının stenoqramlarının 3 aprel 1936-cı il tarixli müşavirəsində S.Mümtazın zəngin folklor xəzinəmizin araşdırmasında və tədqiqində misilsiz xidmətlə

rini görə bilməyən Bəhlul Behcət adlı birisinin çıxışına diqqət edək:

“... O kitab ki, el şairləri adında möhtərəm Salman Mümtaz tərəfindən çıxarılmışdır, çox pis yazılmışdır. Salman Mümtaz çox şeylər yazır, amma mən deyərdim ki, yaxşı etməyir. Hamısını xarab edir”...

Görəsən B.Behcətə S.Mümtazın tədqid etdiyi hansı əsər xoş gəlməmiş ki, alimi “pis” yazmaqda, “xarab” etməkdə günahlandırır. Maraqlıdır ki, belə iddia sahibi hələ ədəbiyyata heç bir yadda qalan töhvə vermədiyi halda, ömrü-boyu həyatını elmə sərf edən bir alimi suçlandırmaqda məqsədi nə idi?

“İnsan bilmədiyi şeyin düşmənidir”. Görünür R.Behcət də S.Mümtaz yüksəkliyinə qalxa bilmədiyi üçün ona düşmən kəsilir.

Əli Əleyhissalam başqa bir kəlamında isə buyurur:

“İnsanlarla yaxşı davran ki, bir vaxt dünyadan köç etsəniz, yaxşı sifətlərinizi yada salıb sizin üçün aqlasınlar, yaxud qalsanız sizin tərəfdarınız olub sizə əşbət etsinlər”.

Salman Mümtaz haqqında daha kəskin çıxış edənlərdən biri də 82 illik ömrünün 50 ildən çoxunu “ədəbi yaradıcılığa” həsr etmiş Əli Vəliyevin 21 mart 1937-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının plenumunda çıxışı məhz elə bil alimin məhvinə bir fərman idi:

“...İki kəlmə Salman Mümtaz haqqında demək istəyirəm. S.Mümtaz burada olsaydı ondan sual edərdim. 1918-1919-cu illərdə Nuri Paşa Azərbaycana gəldikdə onun şərəfinə şer yazmışınmı? Hərgah desəydi yox, dərhal onun şerini oxuyardım...”

Məhz bu çıxışı ərəfəsində Ə.Vəliyevə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının 888 sayılı vəsiqəsini “bəxşiş” edirlər.

S.Mümtazı bir çox işlərdə suçlandırılan Ə.Vəliyev, iki müəllimi qanunsuz işdən azad etdiyinə görə 9 sentyabr 1936-cı ildə Laçın rayon AK(b) P-1 tərəfindən töhmət almış və rayon maarif şöbəsi müdirliyindən azad edilmişdi.

70-ci illərdə Ə.Vəliyev “Kommunist” qəzetində respublika əməkçiləri haqqında “Durna qatarı” adlı publisistik yazılarını çap etdirirdi. Həmin silsilə yazılar 1972-ci ildə 35 çap vərəqi həcmində, 16 min nüsxədən ibarət kitab halında “Gənclik” nəşriyyatı tərəfindən çap olunur.

O dövrdə ədəbiyyatla maraqlanan hər kəsə aydın idi ki, “Durna qatarı”nın minlərlə nüsxələri kitab mağazalarının piştaxlarında toz basmış halda saralıb qaldığından, dövlətə küllü miqdarda zərər vurulur. “Durna qatarı”nın yerdə qalan nüsxələrini isə təbiidir ki, kitabda adı çəkilən əməkçilər tərəfindən alınır. Axı həmin məbləğə neçə-neçə gənc yazarların əsərləri çap oluna bilərdi. Maraqlıdır ki, küllü miqdarda zərər gətirən bu kitabın müəllifi sonralar “Xalq yazıçısı” adına layiq görülür.

S.Mümtazın DTK-nın arxivində saxlanılan şəxsi qovluğundakı ittihamların haradan “bəhrələndiyi” artıq yuxarıdakı çıxışlardan bəlli olur. Çünki DTK müstəntiqləri tərəfindən S.Mümtaza verilən suallar, ittihamlar tanış “akkordlar” idi. Məhz həmin bədnam iclasdan çox keçməmiş DTK-nın III şöbəsinin rəisi, leytenant Qalstyanın Sumbatova təqdim etdiyi arayışa əsasən S.Mümtaza əksinqilabçı, millətçi, müsavətçi damğası vuraraq 7 dekabr 1937-ci ildə Azərbaycan SSR c/m 72,73-cü maddələri ilə təqsirli bilinib, onun üçün həbs imkan tədbiri seçilir. Sənədlərdən aydın olur ki, S.Mümtazı həbs etmək üçün uzun müddət hazırlıq işi gedib. İlk növbədə onun üzvi olduğu Yazıçılar İttifaqından şairə qarşı xüsusi öyrədilmiş adamlar hazırlanırdı. Bu yığıncaqlarda “qara siyahı”ya düşən hər kəsə

qarşı “millətçi”, “pantürkist”, “əksinqilabçı”, “müsavətçi”, “trotskiçi” və s. adda “damğa”lar vurulurdu. Yazılarına min bir “don” geyindirib ifşa edənlər həmin yığıncaqlarda “bülbül” kimi ötürüldülər. Bu çıxışlarda “dil boğaza” qoyulmur, elə bil təhqir etməklə bir-biri ilə yarışa girmişdilər.

DTK-nın müstəntiqləri isə soyuq divarlar arasında inləyən ədəbiyyat xadimlərinin “istəyi” ilə həmin şəxslərə qarşı qanəedicilərin cavabları alırdılar. Belə “kənüllü cavab”lardan biri də 29 yanvar 1937-ci ildə folklorşünas Vəli Xulufunun **“öz xahişi ilə”** S.Mümtazın əleyhinə verdiyi izahat idi.

Həmin izahatda o, S.Mümtazı yeni əlifbanı öyrənməməkdə “günahlandırır”dı.

Ağır, məşəqqətli işgəncələr altında folklorşünasın bu “kənüllü etirafı” V.Xulufunun sonrakı əzablardan qurtulmasına bəlkə də yol açır.

S.Mümtazın ittihamnaməsini hazırlayan təhlükəsizlik kapitanı Avanesyan istintaq altında dindirilən ayrı-ayrı şəxslərin “kənüllü ifadələri”nə əsasən belə qənaətə gəlir.

“S.Mümtaz 1926-cı ildən əksinqilabi, pantürkist təşkilatda fəaliyyət göstərmiş. O mərkəzi aparatın nümayəndələrindən Ə.Qubaydullin və B.Çobanzadə ilə birgə fəal iştirak etməklə Azərbaycanda burjuva-millətçi dövlət yaratmaq istəyib”.

S.Mümtazın Ə.Qubaydullin və B.Çobanzadə ilə üzləşdirilməsindən aydın olur ki, alimin üzünə “durmaq istəyənlər”lə öncədən razılaşdırıldıqdan sonra onların görüşləri təşkil olunurdu.

Bir aylıq istintaqdan sonra Əsgərzadə Salman Mümtaz Məmmədəmin oğlunun işi məhkəməyə təqdim olunur.

9 yanvar 1938-ci il tarixdə 30 dəqiqəlik məhkəmə gedişindən sonra Salman Mümtaz 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilir.

Alimin uzun illərlə yığıb əldə etdiyi 5-6 minə qədər zəngin kitabxanası müsadirə olunur və məhv edilir. Həmin qiymətli kitablar arasında nadir nüsxəli əsərlər var idi.

Bundan əlavə respublikanın bəzi tanınmış alimləri(əgər belələrinə alim demək caizsə) Salman Mümtazın min bir əzabla topladığı nadir nüsxələri öz adına nəşr etdirməyi belə unutmurlar...

Şahidlərdən Əkrəm Cəfər, Cəfər Rəmzi, Cəmo Cəbrayılbəyli, Mehdi Hüseyn, Mir Cəlal, Əli Səbri, Mirzəağa Quluzadə və bir çox tanınmış ziyalıların iştirakı ilə aparılan söhbətlərdən aydın olub ki, 1937-ci ilin sonuna qədər S.Mümtazın evində olmuş kitab və əlyazmalar 238 başlıqdan ibarət olub. Bu kitablar arasında rus dilində 82-cildlik, Əli Salihinin 6 cildlik lüğəti, B.Ruqqada Veyfurun ensiklopediyası, Əxtəri Kəbirin 2 cildlik lüğəti və başqa bu kimi qiyməti ölçüyə gəlməyən əsərlər var idi.

DTK-nın arxivində saxlanılan həmin əsərlərin qısa siyahısına nəzər yetirək: Qətran Təbrizi – Divan, Xətai – Divan, Ruhi Bağdadi – Divan, Baba Tahir Üryan, Rəsmli Qamus Osmani, Quran, Tövrət, İncil, Övliya Çələbi, Tarixi Vəssaf, Tarixi Təbəri və s. Biz bu siyahını artırmağa da başladık, lakin buna bir lüzum görmürük.

Sonda qeyd etmək istərdik ki, 4 noyabr 1964-cü ildə, Respublikanın tanınmış ziyalıları, elm xadimləri, S.Mümtazı tanıyanlar, onun şəxsi kitabxanası ilə yaxından tanış olanlar və qızı Şəhla xanımın uzun müddətli müraciətlərindən sonra alimin ailəsinə “6010 manat 60 qəpik” zərər dəyildiyi “müəyyən edilir”.

Qeyd edək ki, kitabların siyahısı yalnız onu tanıyanların hafizələrinə əsasən tərtib edilərək komissiyaya təqdim edilmişdir.

Çox təəssüf ki, S.Mümtazın kitabxanasında elə qədim və qiymətə gəlməyən əlyazmalar olub ki, yuxarıda qeyd olunan bu məbləğ onu ödəmək iqtidarında deyildi.

“BAHAR GECƏSİ”NƏ GEDƏN YOL

1937-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqındaki plenumda S.Şamilovun **(iki dəfə repressiyaya məruz qalıb)** çıxışı bir çoxlarının etirazına səbəb olsa da, onlardan bəziləri məlum səbəblərdən səslərini çıxarmağa səy göstərmirdilər. Məsələ aydın idi, kiçik yanlış bir addım, həmin şəxsin həyatı bahasına başa gələ bilərdi. Bu məcburi “sakitlik”dən istifadə edən, M.C.Bağirovun göstərişi ilə hazırlanmış “xüsusi çıxış”da arzuolunmaz məruzəçi qələm dostlarını tənqid və təhqir etmək məcburiyyətində qalmışdı.

Tağı Şahbazi yaradıcılığı haqqında söz açan, onu “Azərbaycanda bütün sosializm uğrunda olan ədəbiyyatın güzgüsü” hesab edən Əli Nazimin əksinə olaraq Seyfulla Şamilov onun haqqında fikrini belə ifadə edir: **“Şahbazi haqqında qeyd etmək lazımdır ki, onun yaradıcılığı qətiyyənlə Azərbaycan proletar inqilabi mübarizəsinin güzgüsü olmamışdır. Olsa-olsa yalnız meşşan mühitdən yazmış. Şahbazin inkişaf etmiş nöqtəsi o, bahar gecəsini göstərməkdi. O yalnız süni avtoritet yaratmışdır.”**

Maraqlıdır yazıçını “meşşan” mühitdən yazmaqla günahlandırmaqda nə məqsəd daşınırdı? Bəlkə yazıçı əsər yazanda qələmə alacağı mövzunun planını onların “təsdiqinə” aparmalı idi. Belə olan halda **“biz yazıçını məcbur edə bilmərik ki, xüsusi göstərişlə yazsın, o hər hansı bir əsəri yazanda qəlbini səsini qulaq asmalıdır”**– şüarını

əldə bayraq tutub, yığıncaqlarda, iclaslarda, müşavirələrdə xatırlatmaq nəyə lazım imiş. Məhz Tağı Şahbazi bolşeviklərin bu şüarına “arxalanaraq”, özünün maraq dairəsinə yaxın olan mövzu qələmə alırdı.

Məruzədəki ittihamlar daha uzağa gedərək yazıçının gənclərimizin arasında fahişəliyi təbliğ etməkdə günahlandırırdı:

“Şura vətəndaşı hər bir şeydən əvvəl, hər bir xırda hərəkətdə prinsipal olmalıdır. O sovet vətəndaşı simasını göstərməlidir. Tağı Şahbazi də öz sifətini göstərmişdir. Bunun hekayəsi iki fahişə haqqındadır. Məsələn, “Bahar gecəsi” bizim ədəbiyyatımızda çap olunmuş. “Bahar gecəsi” bir qadına “uxajıvat” etmək haqqındadır. Mən elə zənn etdim ki, bunu Tağı Şahbazi axırda ifşa edəcəkdir və bir ideya ilə bağlayacaq. O hekayəni məmləkətimizdə olan qızlar, ölkəmizdəki gənclər oxuyanda deməzlərmi həyat nə ilə məşğuldur, partiya nə ilə məşğuldur, Tağı Şahbazi nə ilə məşğuldur.”

Görən hekayədə hansı məqamlar cənabları əsəbləşdirmiş, onların səbr kasasını doldurmuşdur.

Hekayədən məlum olur ki, bahar gecələrinin birində gənc oğlan ziyafətdən gəlirmiş. Ziyafətdə Leyla adlı cazibədar bir qızın şirin söhbətindən ayrılmağın qeyri mümkünlüyün olduğunu bilmiş və vaxtın necə keçdiyindən xəbər tutmamışdır. Gecikməyinin “səbəbi” də məhz Leylanın “dodaqlarının təbəssümü, təbəssüm etdiyi zaman pənbə yanaqlarında təzahür edən qoşa zənəxdan... uzun kirpikləri arxasından baxan qara gözlərinin işvəli baxışı...”na olan vurğunluq idi.

Hava yaxşı olduğundan gənc faytona minməkdən imtina edir. O, hündürmərtəbəli binanın qarşısından keçəndə sevgilisinin pəncərəsindən gələn işıq küçəyə düşdüyünü

gördü. Gənc yaqinlik edir ki, Tamara həmişəki kimi safa üzərində uzanıb mütaliə ilə məşğuldur. Bu zaman uzaqdan keçən qaraltı gənci fikirdən ayırır. O bu gecənin “sakini” haqqında düşünməyə başlayır. Onu gah qonaqlıqdan gələ-nə, gah səhər tezdən işə gedənə, gah da gecə qaranlığında ilhama gəlmiş şair olduğunu güman edir.

Məlum olur ki, bu “qumral saçları, qövs sızan qaşları, ipək kirpikləri, mavi gözləri, nazik qırmızı dodaqları...” olan gözəl bir xanımdır...

Maraqlıdır ki, nə səbəbdənsə məruzədə T.Şaşbazinin bu əsəri “iki fahişə” haqqında hekayə adlandırılır. Bu ifadəni nəinki orada, hətta plenumda əyləşənlərin bir neçəsi də məruzəçi ilə həmfikir idilər.

Əsərdən məlum olur ki, gənc oğlanın axşam evə dönən-də ətrafında olan kiçik bir hadisəyə müdaxiləsi nəticəsində o həmin gözəl qızla, bir yerdə mənzil başına getməli olurlar. Şirin söhbətdən sonra qız susuyur. Gənc evlərinin yaxınlıqda olduğunu deyərək onu su içməyə dəvət edir. Qız bir tərəddüd etsə də, lakin susuzluğa dözə bilməyib, gənclə evə getməyə razılıq verir.

Yazıçı gənc oğlanın qıza su verərkən qəlbindən keçirdiyi ehtirasları belə ifadə edir:

“...Nazik dodaqlar ehtiras andıran bir şəkildə bükülmüşdü. Üst dodaq üzərindəki narın çox xırda tüklər ehtirasın bu qadına yad olmadığını isbat edirdi. Xülasə bu o qadınlardan idi ki, mağazada, küçədə, teatorda rast düşdüyü zaman hər kəs dayanır, baxır, bəyənir...”

Dar düşüncəli oxucuların olacağını öncədən duyan yazıçı həmin qız haqqında deyiləcək sözləri “zərərləşdirmək” üçün “...bu o qadınlardan idi ki, mağazada, küçədə, teatorda rast” gəlinən və gözəlliyi yüksək tutan, hər bir

şəxs tərəfindən saf duyğu ilə qiymət verilən xanım olduğunu göstərir.

Məhz gənc oğlan da bu gözəli bəyənilib, evinə dəvət edirsə, gözəlliyin qarşısında aciz qalıb cilovunu yığa bil-mirsə, bunun nəyi qəbahətdir. Yazıçı ki, bu iki gənci (baş-qa əsərlərdə olduğu kimi) yatağa gətirmir, onları intim mü-nasibətə çəkmir. Yazıçı bu görüşü bir “füsunkar yuxu”ya bənzədir. Mən deyərdim ki, bu hekayə Tağı Şahbazi yaradıcılığından bir qırmızı xətt kimi keçir. Nə vaxtsa bu he-kayə haqqında tənqidçilər öz sözünü deyəcəklərinə əminli-yimi bildirmək istərdim.

Adını unuduğum şəxslərdən biri deyibdi: “Kor olsun o göz ki, gözəlliyi görmür.”

Bu cür qəsdən, məxsusi hazırlanmış çıxışlar “öz bəhrə-sini” verir. Çox keçmədən 2 iyul 1937-ci ildə R.Axundov, V.Xulufli, Ə.Kərimov, Qubaydullin, Eminbəyli, H.Sə-fərov, Cəfər Baqi, H.Sultanov, M.D.Hüseynov D.Bünyad-zadə və başqa həbs olunmuş şəxslərin Dövlət Təhlükəsizlik İdarəsində “kənüllü” verdiyi ifadələrə əsasən, təhlükə-sizlik kapitanı Çinmanın təqdimatı ilə 11 iyul 1937-ci ildə, 1892-ci il təvəllüdlü, Fiziologiya institutunun assistenti, yazıçı Tağı Şahbazi (Simurq) əksinqilabçı, burjua-millətçi təşkilatının üzvi kimi həbs olunur. Yazıçının həbsi başqa müttəhimlər kimi öncədən hazırlanmışdı. Çünki sənədlər-dən aydın olur ki, Tağı Şahbazinin həbsinə bir ay əvvəl yəni 11-iyun 1937-ci ildə artıq order yazılmışdır...

Hələ Xarkov Universitetində oxuyarkən Rusiya Sosial-Demokrat bolşeviklər Partiyasının tələbə fraksiyasına da-xil olan Tağı Şahbazi bütün həyatıboyu ona sadıq qaldığını sübut etmişdi.

1917-ci ilin may ayından Bakıya gələn T.Şahbazi bol-şeviklərin qəzeti olan “Himmət”in yaranmasında xüsusi

rolu olur. T.Şahbazinin bu partiyadakı fəaliyyəti nəinki Azərbaycanın, həmçinin Ukrayna bolşevikləri tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmişdir.

Onun bu qızgın fəaliyyətinin nəticəsi idi ki, 1919-cu ildə təcili Moskvaya göndərilən T.Şahbazi bir çox məsul vəzifələrdə işləməyə başlayır.

1920-ci ildə Bakıya qayıtdıqdan sonra da o, bir sıra vəzifələrdə işləməyə dəvət olunur.

Partiyaya varlığı ilə bağlı olan, onun yürütdüyü siyasəti alqışlayan, qarşısına qoyduğu məsələləri fikirləşmədən həll etməyə var qüvvəsini sərf edən bir bolşevikin günahı nə idi ki, o birdən-birə repressiyanın qurbanına çevrilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1920-ci ildə Bakıya gələndən sonra bəzi partiya işçiləri T.Şahbazini nədənsə qəbul etmək istəmirdilər. Bunu da təbii hal kimi qəbul etmək lazım idi. Çünki artıq Tağı Şahbaziyə bacarıqlı bir partiya işçisi olması haqqında yuxarı dairələrdə, xüsusən də Moskvada yüksək qiymət verirdilər. Bu da bəzi iş bilməyən, savadsız “bolşeviklər” arasında ona qarşı elə bil qısqanclıq yaranmışdır. Nəticədə 1921-ci ildə Azərbaycan Kommunist bolşeviklər Partiyası sıralarından xaric edilir, lakin ona qarşı heç bir əsaslı dəlil olmadığından 1922-ci ildə partiyaya bərpa edilir.

T.Şahbazi məsul vəzifələrdə işləməklə yanaşı bədii yaradıcılıqla da məşğul olurdu. Bu fəal yaradıcılığının nəticəsi idi ki, 1935-ci ilə qədər o, artıq on kitabın müəllifi idi. Yazığının 1935-ci ildə son kitabı olan “Əsərləri”nin I cildi nəşr olunur. Məhz həmin ildə də “Leçkomissiya”nın (Müalicə komissiyası) direktoru olarkən həbs edilir. Həbs edilməsində əsas göstərilir ki, guya Tağı Şahbazi öz kabinetində tibb xidmətçisini zorlayıb. Nədənsə “hadisədən” sonra Oktyabr rayon partiya komitəsinin qərarı ilə T.Şahba-

ziyə töhmət verilir və onu işdən azad etməklə məsələni bu yolla “həllinə nail olurlar.”

Maraqlıdır, əlaqədar orqanlar vəzifəli şəxsin kabinetində tabeliyində olan qadını zorlamasına bu cür münasibət bildirilməsi nə qədər həqiqətə söykənir. Elə bir vaxtda ki, o zaman namusun, qeyrətin qorunması başlıca məsələlərdən sayılırdı. Bu cür hərəkət özbaşınalıq bağışlanmaz hesab olunurdu. Aydındır ki, belə ləkəni qəbul etmək qeyri-mümkündür. Görəsən bu cür murdar hərəkətə rəvac verən bolşevik “tör-töküntüləri” T.Şahbazini özlərindən uzaqlaşdırmaq üçün bundan “ağıllı üsul” tapa bilməyirdilermi?

T.Şahbazinin həbsindən sonra təbiidir ki, yazıçının əsərlərinin II cildinin nəşri dayandırılır. Onun növbəti kitabı yalnız 25 ildən sonra, 1960-cı ildə “Zərifə” adı ilə işıq üzü görür...

İndi artıq insanları qorxu içində saxlayan 1937-ci ildir.

Tağı Şahbaziyə artıq aydın idi ki, bu il o qədər də “sakit” keçməyəcək. O, Stalinin ÜİK(b)P MK-nın fevral-mart plenumundakı çıxışının sonunda dediyi sözləri xatırladı:

“Vaxtdır, yoldaşlar, çoxdan bu biabırçılıqla qurtarmağın vaxtıdır”.

Məhz bu “ultimatum”dan sonra hər bir müttəfiq respublikalarda “Üçlük” yaranmağa başladı. Bundan sonra kütlələr arasında “xalq düşmənləri ovuna” çıxmağa başlandı.

“Ellər atası”nın bu hökmü Azərbaycanda da geniş əks-səda yaratdı. Hər bir yerdə “Alçaqlara ölüm”, “Trotskiçilərin kökünü kəsməli”, “Satqınları güllələmək” şüarları respublika qəzetlərini “bəzəyirdi”.

Məhz bundan sonra ilk növbədə ziyalılara qarşı bir “Səlib yürüşü” başladı. Onlar artıq HKVD-nin siyahısında öz “növbələrini gözləyirdilər.” Həmin sırada Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Seyid Hüseyn, Yusif Və-

zir və neçə-neçə Azərbaycan xalqının düşünən başları var idi...

4 mart 1937-ci il Azərbaycan Tibb İnstitutunun iclas zalı. İlk partiya təşkilatının yığıncağı olduğundan üzvlərdən hər biri artıq öz yerini tutmuşdu. Həmin yığıncaqda iştirak etmək üçün rayon partiya komitəsindən də nümayəndə gəlmişdi. İclası aparan sədr ilk sözü həmin nümayəndəyə verir. O çıxışında “xalq düşmənlərinə” qarşı mübarizə aparmaq, onları müəyyən edib üzə çıxarmağın hər bir şəxsin ən ümdə vəzifə olduğunu bildirdi. Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etdi ki, həmin “xalq düşmənləri” masqalanmış şəkildə bu iclasda da əyləşmişdi. O, həmin masqalanmış şəxsin uzun müddət partiya sıralarına soxulmuş Şahbazov Tağı Abbas oğlu olduğunu qeyd edir.

Məruzəçi həmin anda təklif edir ki, Tağı Şahbazinin partiya sıralarında qalıb-qalmaması məsələsini həll etmək üçün onun üzvlərinin də fikirlərini bilmək istərdi.

Öncədən hazırlanmış çıxışçılar Məmmədov, Şahbazov, Çinman və başqaları Tağı Şahbazinin 22-illik partiya fəaliyyətinin üstündən qara xətt çəkərək, onu əksinqilabi burjuva-millətçi təşkilatının üzvi kimi qələmə verir. T.Şahbazi bu ittihamı elə bil çoxdan gözləyirdi. O, haqsız edilən ittihamları sakit qarşılamağına baxmayaraq, bir anlığa qoca valideynlərini və 9 yaşlı Dilarənin aqibəti nə ilə qurtaracağını da düşünürdü. Aşağıda verilən qərar düşündüyünün təsdiqini tapdı.

Sonda ilk partiya təşkilatının iclasında qərara alınır ki, Şahbazov Tağı Abbas oğlu özünün keçmiş mənsubiyyətini gizlətdiyinə, əksinqilabi burjuva-millətçi təşkilatın üzvi və ikiüzlülüyünə görə partiya sıralarından xaric edilsin.

İclasdan əsəbi halda çıxan T.Şahbazi nə vaxt həbs olunacağını gözləyirdi. Hər qapı döyüləndə evdəkilərin üzünə

baxar və onun arxasınca gəlindiyini güman edirdi. Lakin fərman verənlər yazıçını “intizar” içində çox saxlamadılar...

11 iyul 1937-ci ildə Tağı Şahbazinin həbsi üçün 674 sayılı order yazılır.

13 iyul 1937-ci ildə serjant Plotonov Tağı Şahbazidən ilk istintaq ifadəsini alır.

Sual:– İstintaq müəyyən etdi ki, əksinqilabi, millətçi təşkilatın üzvisiniz. Bunu etiraf edirsinizmi?

Cavab:– İnkər edirəm.

Qeyd edək ki, bu istintaqda T.Şahbazini məcbur edirlər ki, H.Cavidi, Ə.Cavadı, M.Müşfiqi, H.K.Sanılının əksinqilabçı, millətçi olduğunu etiraf etsin. Onu həmçinin Səməd Vurğunun da əksinqilabi, millətçi təşkilatın üzvi olduğunu deməyə məcbur etmək istəyirlər.

Yazıçıdan qane edən cavab ala bilmədiyini dərk edən müstəntiq DTK-nın zirzəmilərində inləyən başqa bir müttəhimdən nəinki T.Şahbaziyə, həmçinin gələcəkdə həbsi nəzərdə tutulmuş şəxslərə qarşı da ifadə almaq qərarına gəlir. Çünki həmin istintaqda gələcəkdə tutula biləcək hər hansı bir şəxs haqqında ifadələr alınır. Yalnız işlədiyi idarədə özünü “fəal” göstərənlər “qara siyahıdan” çıxarılır, mənliyini uca tutanlar isə DTK-ya “təşrif buyurmaq” məcburiyyətində qalırdılar. Məhz bu üsulla müstəntiq növbəti dindirmədə Həmid Sultanovdan, Cəfər Baqidən, Əli Kərimovdan və başqalarından aldığı izahat nəticəsində T.Şahbazinin əksinqilabi, millətçi olduğunu “müəyyən edə bilmişdi.”

Tağı Şahbazinin ona verilən bütün ittihamları rədd etməsinə baxmayaraq 2 noyabr 1937-ci il tarixdə dindirilmədən öncə DTK-nın sədrinə ərizə ilə müraciət etmək məcburiyyətində qalır:

“Hazırkı ərizəmlə nəzərinizə çatdırıram ki, bugünkü günə qədər mən istintaqa düzgün ifadə verməmişəm. Mən başa düşdüm ki, bu susmağım mənasızdır və özümün cina-yətlərin səmimi etiraf etməyi qərara aldım.”

Tağı Şahbazi sonra “könüllü” surətdə etiraf edir ki, o doğrudan da əksinqilabçı olmuş, 1935-ci ildən H.Sultanov, C.Baqi və R.Axundovun təsiri altına düşmüşdür. O, həmçinin sovet hökuməti əleyhinə hərbi çevrilişdə və Kommunist Partiyasının rəhbərlərinə qarşı terrora iştirak etdiyini “etiraf edir.”

Müstəntiq nəyin bahasına olur-olsun bu “etirafı” ondan almalı idi. Ona görə də T.Şahbazinin həbsinin səbəbi arayışda belə ifadə olundu:

“Sovet hökumətinə qarşı silahlı üsyanda və terrora günahlandırılır. Həmçinin o, M.C.Bağırova qarşı sui-qəsdə ittiham olunur.”

Uzun, ağır, məşəqqətli, dözülməz günlərdən sonra 2 yanvar 1938-ci il tarixdə SSRİ Ali Hərbi Kollegiyasının Səyyar Sessiyasının N.T.Nikiteçenko, B.İ.İevleva, P.E.İşenkonun sədrliyi ilə keçən qapalı məhkəmənin protokolunda göstərilir ki, Tağı Şahbazinin 15/30-da başlanan məhkəməsi saat 15/45-də bitib. **15 dəqiqəlik keçən məhkəmədə T.Şahbaziyə ölüm hökmü çıxarılır.**

Ölüm hökmünə yazılan arayış SSRİ DTK-nin xüsusi arxivində saxlanılır.

Maraqlıdır çox zaman tədqiqatçılar tərəfindən repressiyaya məruz qalanların ölüm tarixini yazanların əksəriyyəti 1938-ci ilin yerinə, 1937-ci il yazır. Bu baxımdan Tağı Şahbazinin ölüm tarixini müəyyənləşdirmək üçün Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında və yazıçının 1983-cü ildə Abuzər İsmayılov tərəfindən nəşrə hazırlanmış “Seçil-

miş əsərləri”ndəki müqəddimədə də ölüm tarixi təəssüf ki, 1937-ci il kimi göstərilir.

Tağı Şahbazinin “etiraf” ərizəsinə 2 gün qalmış yazığının həyat yoldaşı Şahbazi—Paşına Mariya Kirilovnanı 31 noyabr 1937-ci ildə SSRİ MİK-nin 4 iyul 1934-cü il tarixli qərarına əsasən vətən xaininin həyat yoldaşı kimi həbs edirlər. SSRİ XDİK-in yanında Xüsusi Müşavirənin 9 aprel 1938-ci il qərarına əsasən Şahbazi—Paşına Mariya Kirilovna müddəti 5 noyabr 1937-ci ildən hesabla- maqla 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilir.

Yalnız 1956-cı il fevral ayının 24 Şahbazi—Paşına Mariya Kirilovna, aprel ayının 9 da isə Tağı Şahbazi (Simurq) bəraət alır.

SƏHNƏMİZİN İLK REPRESSİYA QURBANI

1937-ci ilin sentyabr ayının ortaları idi. Teatr işçiləri məzuniyyətdən yenidən gəlmişdilər. Bu səbəbdən yeni teatr mövsümündə qarşıya qoyulacaq məsələlər barədə yığıncaq çağırılmışdı. Rəhbər işçilərdən də bu iclasda iştirak edəcəyini nəzərə alıb, həmin gün zalda yer yox idi. Əyləşməyə yer tapmayanlar əlavə olaraq əyləşmək üçün özləri ilə stul da gətirmişdilər.

İclası idarə etmək üçün Abbas Mirzə Şərifzadəni məsləhət bildilər. Düzü bu seçimin düşünülməmiş olduğu sonralar hər bir kəsdə şübhə yaratmağa imkan verirdi. Bu gözlənilməz təklif dahi aktyorda bir anlıq şaşqınlıq yaratdı. O bu təklifdən boyun qaçırmaq istəsə də, lakin “yuxarıdan” gələn “qonağın” süni gülüşündən sonra aktyorun etiraz etməyə cəsarəti çatmır...

İclasda bir neçə aktyorlar danışdıqdan sonra, orada iştirak edən həmin rəhbər işçiyə söz verilir.

O xalq düşmənləri ilə mübarizə aparmaqda teatr işçilərinin fəaliyyətini qənaətbəxş hesab etmədiyini, buryuamillətçilərin gündən-günə artan fəaliyyəti, onlar barədə heç bir ciddi tədbir görülmədiyini qeyd edən “qonaq” sonda, üzünü Ülvi Rəcəbə tutub, onun yaxınlarda həbs olunmuş xalq düşməni Əli Kərimovla bir əlaqədə olduğunu sərt bir şəkildə zaldakıların nəzərinə çatdırmağı özünə borc bildiyini qeyd edir.

Bu iclasdan bir neçə gün sonra Ülvi Rəcəbin həbs olunması barədə XDİK-in İY şöbəsinin rəisi Çinman tərəfindən aşağıdakı məzmununda arayış tərtib edilir.

Əksinqilabi, burjua-millətçi təşkilatının üzvi kimi həbs edilən Kərimov Əli göstərirdi ki, “1901-ci ildə Batumda anadan olmuş, azərbaycanlı, Azərbaycan vətəndaşı, M.Əzizbəyov adına ADDT-nın aktyoru Şaşıqzadə Ülvi Rəcəb Molla oğlu əksinqilabi, burjua-millətçi təşkilatının üzvidir.

Bununla əlaqədar olaraq Şaşıqzadə Ülvi Rəcəb Azərbaycan SSR cinayət məəcəlləsinin 72, 73-cü maddələri ilə həbs edilib, cinayətə cəlb edilməlidir.” Bu arayışdan öncə artıq Azərbaycan SSR XDİK-nın komissarının müavini tərəfindən 22 iyul 1937-ci ildə İY şöbənin rəisi Çinmana belə bir dərkənar göndərir:

“Yoldaş Çinman! Xatırladıram ki, Əli Kərimovun ifadələrində Şərifovun və Ülvinin adları çəkilir. Onlar təxirə salınmadan həbs olunmalı və istintaqa cəlb edilməlidir. Gerasimov”.

Ülvi Rəcəbin həbsi üçün 1425 sayılı order yazılır. Həmin gün—15 sentyabr 1937-ci ildə XDİK-dən Molçanov, qonşulardan Anastasiya Feoktisovna Koçernina, Feodor Feodoroviç Spridonovun iştirakı ilə Bakı şəhəri, Vodovoznoy küçəsi 13, mənzil 3-də yaşayan Ülvi Rəcəbin evində axtarış protokolu tərtib edilərək, müəyyən olunur:

Pasport 234288 JV, həmkarlar bileti 089885, qeyd kitabçaları 15 ədəd, foto şəkillər 7-ədəd, kollektiv, bir yerdə 8 ədəd, vallar 8 ədəd, müxtəlif kitablar, jurnallar, köhnə broşuralar.

Həmin gün, yəni 15 sentyabr 1937-ci ildə Azərbaycan SSR vətəndaşı, M.Əzizbəyov adına ADDT-nın aktyoru, əksinqilabi, burjua-millətçi təşkilatının üzvi olmuş Şaşıq-

zadə Ülvü Rəcəb Azərbaycan SSR cinayət məcəllisinin 72,73-cü maddələrilə təqsirli bilinir.

21 sentyabr 1937-ci ildə Çinmanın çıxartdığı qərarla göstərilir:

Şaşıqzadə Ülvü Rəcəb Azərbaycan SSR c/m 72-73-cü maddələri ilə təqsirli bilinərək həbs edilsin, məhkəməyə qədər XDİK-nın Ardomunda (**həbs evində–A.K.**) saxlansın.

Ülvü Rəcəbin üzərində həmin maddələri reallaşdırmaqdan ötrü iki aylıq fasilədən sonra aşağıda o daha ciddi ittihamlarla suçlanaraq Xalq Daxili İşlər Komissarının müavini Borşevin imzası ilə aktyorun üzərinə yeni-yeni maddələr əlavə edilir:

“Mən XDİK-nın I şöbəsinin dövlət təhlükəsizlik rəisi S.Zıkov 12493 sayılı işlə tanış olub müqəssir Şaşıqzadə Ülvünün Azərbaycan SSR c/m-nin 72-73-cü maddələrilə həbs edilməsi üçün müəyyən etdim ki, müqəssir Şaşıqzadə Ülvü Rəcəb əksinqilabi, burjua-millətçi təşkilatının üzvidir. O silahlı üsyanın mövqeyində dayanaraq 1936-cı ildə Azərbaycan K(b) P MK katibi M.C.Bağırov əleyhinə hazırlanan sui-qəsdədən xəbəri olub. Buna görə də qərara aldım:

Azərbaycan SSR XDİK-in VIII şöbəsinə və prokurorluğa məsələni müəyyənləşdirmək üçün müqəssir Şaşıqzadə Ülvü Rəcəbə istinad edilən 72, 73-cü maddələr dəyişdirilsin, ona 73, 21/64, 21/70 maddələr tətbiq olunsun”

Zıkov.

“Razıyam”– Çinman.

Ülvü Rəcəb qərarla yalnız 15 noyabr tarixdə tanış olub imza atır.

20.09.1937-ci ildə DTN-nin təhlükəsizlik idarəsinin II şöbəsinin, IY bölməsinin müstəntiqi N.P.Petruninin Ülvü

Rəcəb haqqında tərtib etdiyi 12493 sayılı ilk dindirilmə protokolunda qeyd edilir:

1901-ci ildə Batumda anadan olmuş Şaşıqzadə Ülvü Rəcəb Bakı şəhəri, Vodovoznaya küçəsi 13, mənzil 6-da yaşayır. Azərbaycan vətəndaşı, milləti acardır. M.Əzizbəyov adına ADDT-nın aktyoru, zadəgan oğludur. Atası 1921, anası isə 1926-cı ildə vəfat edib. Valideynlərin öhdəsində yaşayıb və oxuyub.

1918-ci ildən həbs olunana qədər aktyor olub.

Batumda yaşayan bacıları: Naziyə Şaşıqzadə b/t, mağazada işləyir, Nadiyə b/t, evdar qadın, Növrəstə b/t, həkim, Tiflis şəhərində yaşayan Altun partiya katibi, qardaşı İzzət ticarət sahəsində işləyirlər.

Həmin gün dindirilmə zamanı Ülvü Rəcəbə “Siz əksinqilabi, burjua-millətçi təşkilatının üzvi olduğunu etiraf edirsinizmi?” yeganə sualını müstəntiq verməklə görünür aktyor ətrafında “kəşfiyyat” aparırmış. Lakin “Yox! Boynuma almıram! Vəssalam!”- cavabını gözləməyən müstəntiq müqəssirə bir müddət “fasilə” vermək məcburiyyətində qalır.

01-02.11.1937-ci il tarixlərində Ülvü Rəcəb ikinci dəfə dindirilməyə gətiriləndə Petrunin I şöbənin rəisi Zıkov, IY şöbənin şöbədə köməkçi işləyən, serjant Babayev və həmin şöbənin başqa bir serjantı, müttəhimlərə işgəncə verməkdən həzz alan Oqenozovdan ibarət üç nəfər “köməkçi”ni də özü ilə gətirməli olur:

“Siz əksinqilabi, burjua-millətçi təşkilatın üzvi olduğunuzu etiraf edirsinizmi?”—sualına Ülvü Rəcəbin cavabı gözlənilməz olmur. Petrunin bu ayarımlıq verdiyi “fasilə”dən sonra artıq “həqiqət” məlum olurdu. Məhz buna görə də Ü.Rəcəbin nəinki “əksinqilabi”, hələ neçə-necə “gizli” fəaliyyətləri də üzə çıxarılırdı:

“Bəli, mən 1935-ci ildən həbs olunana qədər əksinqilabi, millətçi təşkilatın üzvi olduğumu etiraf edirəm.”

Bu “etirafdan” sonra müstəntiqlər suallarını onları maraqlandıran şəxslərə tərəf yönəltməli olurlar. Onlar ilk növbədə Əli Kərimovun üzərində dayanmağı məsləhət bilirlər.

XDİK-nın zirzəmisində, dəmir barmaqlar arasında inləyən Əli Kərimov haqqında heç bir əsaslı dəlil əldə edə bilməyən müstəntiqlər istədikləri məlumatı almaq üçün növbəti sualla müraciət etməli olurlar:

“Əksinqilabi, burjua-millətçilərdən sizi kim, harada, nə vaxt təşkilat üzvliyinə cəlb edib?”

Cavab:”1935-ci ildə əksinqilabi, buriya-millətçi təşkilatı üzvlərindən Azərbaycan SSR Maarif komissarlığında əvvəllər incəsənət üzrə şöbə müdiri işləmiş Əli Kərimov təşkilat üzvliyinə cəlb edib”

Bundan sonrakı bütün suallar gələcəkdə Əli Kərimova çıxarılaçaq ağır hökm üçün hazırlanırdı. Həmin sualların arasında uzun bir müddətdir ki, əzab çəkən, lakin istintaq sənədlərini müstəntiq tərəfindən bilərəkdən məhkəməyə göndərməməkdə məqsəd, ağır, işgəncələrə məruz qalan, M.C.Bağirovun şəxsi düşməni Ruhulla Axundov haqqında yeni-yeni məlumatlar əldə etmək idi. Bununla da dahi aktyordan “kөнüllü” cavablar almaqla əllərinə gözəl, əlverişli məqam düşmüşdü. Bu cür məqamı əldən qaçıрмаq olmazdı. Yoxsa ələ düşən məqamdan səmərəli şəkildə istifadə edə bilməyənləri “Ağa” heç bir vəchlə bağışlamırdı. Bunu istintaq aparənlər artıq gözəl bilirdilər.

İstintaqdan məlum olur ki, guya Ülvi Rəcəb RAXundovun tapşırığı ilə Əli Kərimovla birgə M.C.Bağirova qarşı sui-qəsd hazırlayırmış. Bununla da müttəhimlər sui-qəsd

Ü.Rəcəbin üzərinə qoymaqla həm aktyorun, həm də planlaşdırdıqları şəxslərin məhvinə nail olurdular.

26 iyun 1937-ci ildə Gürcüstanda həbs olunan Axmateli Aleksandr Vasilyeviçdən ifadə alınır. İfadədən məlum olur ki, gürcü müstəntiqi müttəhimin üzərinə öncədən haqızrladığı və cavabı aydın olan suallarla müraciət edir. Həmin cavablardan da o da məlum olur ki, Vasadze Akakiya və Xorava Akakiya Bakıya qastrol səfərində olanda Abbas Mirzə Şərifzadəni və Ülvi Rəcəbi öncədən hazırladıqları sui-qəsdə iştirak etməyə çağırırlar. Müstəntiqin təqdim etdiyi izahatdan aydın olur ki, bir neçə aktyordan ibarət olan bu qrup güya Moskvada Stalinə, Orcanikidzeyə, Voroşilova və Kaqonoviçə sui-qəsd edəcəklərmiş. Bizə elə gəlir ki, əlavə izaha ehtiyac yoxdur.

Bütün bu cür ağır işğəncələrə dözə bilməyən Ü.Rəcəb 15 sentyabr 1937-ci ildə müstəntiqin “ifadələrinizi yekunlaşdırın” fikrinə aşağıdakıları “boynuna almağa” razılıq verir:

1.1935-ci ildən əksinqilabi, burjua-millətçi təşkiatına Əli Kərimov tərəfindən cəlb edilmişəm.

2.Azərbaycanda burjua-millətçi dövlətini qurmaq üçün sovet hökumətinə qarşı silahlı üsyan yaratmaq qərarı ilə tam razı idim.

3.1936-cı ildə Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi M.C.Bağirova sui-qəsdədən xəbərim var idi.

4.Azərbaycan Dövlət Dram teatrında əksinqilabi, burjua-millətçi təşkilatının üzvlərindən dörd nəfərdən ibarət qrupun olduğunu şəxsən bildirdim.

5.Əli Kərimovun tapşırığı ilə 1935-1937-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Dram teatrında əksinqilabi, burjua-millətçi təbliğatı aparmışam.

6.1936-ci ildə Bakı şəhərinə qastrol səfərinə gələn Gürcüstan terrorçulardan Xorava həmçinin Vasadze ilə əlaqə yaradaraq, aktyorlarla birgə Bakıda, Tiflisdə partiya və hökumət rəhbərlərinə qarşı sui-qəsd hazırlanmağı qərara almışam.

Həmin gün Sumbatovun imzası ilə hökmə qərar çıxarılır. Hökümdə yuxarıda müttəhimlərdən Əli Kərimov, Aleksandr Vasilyeviç Axmateli və Ülvi Rəcəb Şaşıqzadənin şifahi verdiyi dindirməyə əsasən Azərbaycan SSR c/m 73, 21/64, 21/70 maddələrilə təqsirli bilindiği XDİK-nin İY şöbənin rəisi təhlükəsizlik kapitanı Çinman tərəfindən hazırlanan arayışda qeyd edilir.

02.01.1938-ci ildə SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının Səyyar Sessiyasının bağlı iclasında sədr Nikitçenko, üzvlərdən İyevlev və İşenko, prokuror Rozovski, katib Kudravçevin iştirakı ilə keçən 20 dəqiqəlik iclasda hökm çıxarılır. **Hərbi Kollegiya Ülvi Rəcəb Şaşıqzadəni ən ağır cəzaya–güllənməyə məhkum edirlər. Hökm həmin gün gecə yerinə yetirilir.**

Yalnız 1955-ci ilin 19 noyabrında Ülvi Rəcəb Şaşıqzadə SSRİ Ali Məhkəmənin Hərbi Kollegiyasının qərarı ilə bəraət alır.

FACİƏLİ ROLLARIN QƏHRƏMANININ FACİƏSİ

**Bir fırtına, bir zəlzələ qopdu
Sarmışdı bütün ölkəyi heyrət.**

1919-cu ildə Azərbaycan səhnəsinin nəhəng aktyoru Hüseyn Ərəblinskiyə xaincəsinə edilən qəsd nəinki səhnəmizə, bütün incəsənətimizə ağır zərbə idi. Onun faciəli ölümü səhnə fədailərini, teatrsevərləri çətin vəziyyətinə salmışdı. Tamaşaçılar bu böyük sənətkardan sonra həmin ağırlığı boynuna götürəcək aktyor təsəvvür edə bilmirdilər. Səhnə sözün həqiqi mənasında yetim qalmışdı. Onu boş qoymaq olmazdı. Xalqın etimadını qazanan, onun sevimlisinə çevrilən səhnə tamaşasız qala bilməzdi. Özündə cürət tapıb, onun oynadığı rolları yaşatmaq üçün xalqın qarşısına çıxacaq hansı aktyor var idi? Bu teatrın ilk düşündüyü, hələki həlli tapılmayan məsələsi idi.

Səhnə bu sualın cavabını tapmağa, tamaşaçıları çox intizarda qoymadı. Səhnədə yeni yaratdığı rolları ilə “hərəkətə gələn” bu aktyor artıq 1919-cu ildə dahi sənətkarın yerini tutmağa qadir olduğunu göstərə bildi. Düzdür deyildiyinə görə həmin illərdə o, H.Ərəblinski yüksəkliyini fəth etməyə qadir olmasa da, sonralar ondan aşağı durmadığını da sübut etməyi bacardı.

Bu cəhnə fədaisi Otello, Şeyx Sənan, Aydın və başqa rollarla Azərbaycan teatrında silinməz izlər qoymuş Abbas

Mirzə Şərifzadə idi. Onun səhnədə yüksək uğurlarının nəticəsi idi ki, bəzi gözü götürməyən insanlarda aktyora qarşı ikrah, qısqanclıq, paxıllıq hissi yaranmışdı. Bu da təsirsiz keçməmişdi.

Artıq böyük bir xalqın sevimlisinə çevrilən, səhnədə hər dəfə görünərkən öz sevgilərini bildirmək üçün tamaşada sayı-hesabı olmayan, böyük bir ümmanı xatırladan gül çələnglərinin aktyorun ayağının altına səpilməsi, həyatda rastlaşarkən onların baxışlarına təbəssümlə baş endirməsi Abbas Mirzənin qələbəsindən xəbər verirdi. Xalqın Abbas Mirzəyə olan saf sevgisini görən istedadsız aktyorlar, gələcəkdə onların irəliləyişlərinə, tamaşaçı məhəbbəti qazanacaq təsirini nəzərə alıb, o dövrdə “dəbdə olan” “danosbazlığa” güc verməyi üstün tutdular. Çünki Abbas Mirzəni qarşılarından götürmək, onu məhv etməklə, yuxarı dairələrin hörmətini qazanmaq üçün ən gözəl məqam idi.

1937-ci ilin sonları. Tutatutun növbəsi teatra tərəf “hərəkət” edirdi. Səhnənin qaymaqlarından birini—Ülvi Rəcəb üç aydır ki, həbs edilmişdir. Müstəntiqlər DTK-nın qaranlıq zirzəmisində əksinqilabi, millətçiliyi təbliğ edənlər sırasında aktyorlardan Ələsgər Şərifovun, Mirzəağa Əliyevin, Rza Əfqanlının, Nüsrət Fətullayevin də adı olduğunu onun boynuna qoymaq istəyirdilər. İndi artıq növbə Abbas Mirzəninindir.

Azərbaycan SSR DTK-nın III şöbəsinin rəis müavini, təhlükəsizlik üzrə baş leytenant Barisov 3 dekabr 1937-ci il tarixli arayışında “xarici ölkələrdən birinin xeyrinə casusluq etdiyinə görə Azərbaycan SSR cinayət məəcəlləsinin 68-ci maddəsi ilə Abbas Mirzənin həbs edilməsini məsləhət bilir”.

Həmin gün yəni, 3 dekabr 1937-ci ildə, “1891-ci ildə anadan olmuş, SSRİ vətəndaşı, M.Əzizbəyov adına Azər-

baycan Dövlət Dram teatrının aktyoru, Cadrovu (indiki Mirzağa Əliyev) küçəsi 115-də yaşayan Abbasmirzə Rəsul oğlu Şərifzadə haqqında əldə etdiyimiz məlumata əsasən o xarici ölkələrdən birinə casusluq etdiyi aydınlaşdı.

Xüsusi işlər üzrə prokurorluq və Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Komissarlığının 8-ci şöbəsi tərəfindən Şərifov Abbas Mirzə Rəsul oğlu Azərbaycan cinayət məəcəlləsinin 68-ci maddəsi ilə təqsirli bilinib və cinayətə cəlb olunmuşdur.”

DTK-nın III şöbəsinin rəis müavininin əvəzi: Borisov
03.12.1937. Bakı.

Borşevin təsdiq etdiyi qərara əsasən 6453 sayılı istintaq işi üzrə 1938-ci il yanvar ayının 9-da Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin II şöbə, III bölmə rəisi, təhlükəsizlik üzrə baş leytenant V.A.Mayın təqdim etdiyi Abbas Mirzə Şərifova aid sənədlər 4 dekabr 1937-ci ildə nəzərdən keçirilmişdi. Həmin istintaq işi üzrə materiallardan aydın olmuşdur ki, 68-ci maddə ilə istintaqa cəlb olunan Abbas Mirzə Azərbaycan DTK-sı tərəfindən müəyyənləşib və darmadağın edilmişdir.

Qərar 10.01.1938-ci ildə təsdiq edilmişdir.

A.M.Şərifovu həbs etmək üçün həmin gün 3240 sayılı order yazılır. 4 dekabr 1937-ci il tarixdə DTK-nın komissarı Sumbatovun imza atdığı qərarla Abbas Mirzəni həbs etmək üçün sanksiya verilir.

Həmin gün evdə axtarışı aparmaq üçün protokol tərtib edilir. Axtarış zamanı Abbas Mirzəyə aid olan aşağıdakı əşyalar götürülür:

Pasport—000956, teatra aid kitabça, foto-albom, yubiley döş nişanı, müxtəlif bloknotlar, dəftərlər, çertyojlar, sxemlər və qeydlər, 49 sayılı vəsiqə, cürbəcür şəxsi dəftərlər, müxtəlif kitablar.

Bu zaman aktyorun 25 yaşlı həyat yoldaşı Sara, 14 yaşlı oğlu Emil, 12 yaşlı oğlu Qaratay, 13 yaşlı qızı Firəngiz (**sonralar respublikanın xalq artisti olmuş**), 70 yaşlı anası Mina başsız qalır.

Artıq 9 dekabr 1937-ci ildə Abbas Mirzənin ilk istintaqı aparılır. Müstəntiq Abbas Mirzə ilə ilk “tanişlıq”da onun xarici səfəri, orada yaşayan qohumlarının olub-olmaması ilə maraqlanır. Orada olarkən hansı xarici vətəndaşlarla görüşdüyünü xəbər alır.

Abbas Mirzənin müstəntiqə verdiyi cavablardan nəlum olur ki, qardaşı Qulamirzə Şərifov ailəsi ilə birgə İranda yaşayır. O, vaxtı ilə “Müsavət” partiyasının üzvi olub. Məhz buna görə də 1920-ci ilin may ayında Azərbaycan SSR FK-a (Fövqəladə Komissiya) tərəfindən həbs olunub. Həbsdən azad olunandan sonra 1921-ci ilin sonlarında ailəsi ilə birgə İrana emiqrasiya(mühacirət) edib.

1932-ci ilə qədər Abbas Mirzənin qardaşı ilə heç bir əlaqəsi olmayır. Yalnız Kirovabadda (Gəncə) olarkən gərdaşıoğlu əmisinin müvəffəqiyyətli çıxışlarını əks etdirən yazıları və onun oynadığı rolda olan şəkillərini xarici jurnallarda görəndən sonra yazdığı məktubda onu təbrik edib və həmçinin nənəsinə də salam göndərib.

Müstəntiqin növbəti sualı Abbas Mirzənin bolşevik Əliheydər Qarayevlə hansı münasibətdə olması idi.

Təbiidir ki, DTK müstəntiqlərinin hər birinin Ə.Qarayev, D.Bünyadzadə və R.Axundov “yaralı yeri” idi. Çünki “Ağa”dan xüsusi tapşırıq alınmışdır ki, nəyin bahasına olub-olsun onlar haqqında kifayət qədər məlumat toplanmalıdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, xalq tərəfindən sevilən, onların rəğbətini qazanan şəxslər haqqında müttəhimlər tərəfindən məlumat almağa səy göstərilirdi.

Bu baxımdan da müstəntiq Abbas Mirzənin Əlheydər Qarayev haqqında fikrini bilmək istəyirdi.

Əlheydər Qarayevlə olan münasibətini bildirən aktyor qeyd edir ki, onunla 1921-23-cü illərə kimi respublikanın ayrı-ayrı rayonlarında qastrol səfərində olmuş və bundan sonra heç bir zaman görüşməmişdir.

Ə.Qarayev haqqında ondan qaneedici cavab ala bilməyən müstəntiq yeni bir ittihamnamə ortaya atmalı olur.

24.06.1938-ci il tarixdə Azərbaycan SSR Xalq Daxili Komissarlığının kiçik leytenantı B.İ.Perelmanın baş mayor **(indi sadəcə mayor rütbəsi var— A.K.)** Q.B.Rayevin təsdiqinə verilmiş ittihamnamədə göstərilir:

1891-ci ildə Şamaxıda anadan olmuş, Azərbaycan SSR vətəndaşı, bitərəf, həbsdən öncə Xalq artisti, M.Əzizbəyov adına DDT-nın aktyoru Abbas Mirzə Şərifzadə təqsirli bilinir.

Abbas Mirzə Rəsul oğlu Şərifzadə Mahmud Baləmi oğlu Mahmudov tərəfindən İran Kəşfiyyat İdarəsinin xeyrinə casusluq etmək üçün onların tərəfinə keçməkdə özünü günahkar bilir. Abbas Mirzənin İran casusu Əlihəsən Ərşadi ilə üzləşməsindən məlum olur ki, o, Bakıdakı konsulla yaxınlıq əlaqəsi yaratmışdı. İranın Bakıdakı konsulluğunun keçmiş əməkdaşı olmuş Əlihəsən Ərşadının sözlərinə görə Abbas Mirzə əksinqilabi, millətçi məsələlərini, köhnə müsavət liderlərindən, Konstantinopolda (İstanbul-A.K.) emiqrasiyada olan Qulamrza Şərifzadə ilə əlaqə yaradırdı.

Hal-hazırda Abbas Mirzənin qardaşı, müsavət liderlərindən biri Qulamrza Şərifzadə İranda yaşayır. O həmçinin SSRİ sərhədlərinə yaxın yerlərdə müsavət dəstələri yaradır.

Kiçik leytenant: B.İ.Perelman.

Verilən cavablar, yeni təşkil olunmuş ittihamnamə müstəntiqləri razı salmadığından, Abbas Mirzəyə “fasilə” vermək məcburiyyətində qalırlar. Nəticədə uzun, ağır, iş-gəncəli “fasilə”dən sonra, Abbas Mirzə 02 noyabr 1938-ci il tarixdə “şəxsi təşəbbüs” göstərərək düzgün ifadə verməyə razılıq verir.

Müstəntiq, təhlükəsizlik leytenantı Y.Abdullayevin bu görüşdə məqsədi Abbas Mirzənin İranın konsulu ilə nə kimi münasibətdə olduğunu bilmək “marağ”ı idi. Əgər cavablar qənaətbəxş olarsa, bu zaman Abbas Mirzə ilə son görüşləri olacaqdı...

Abbas Mirzə 1932-ci ildə İranın konsulu Vəfa ilə iki-üç dəfə görüşdüyünü etiraf etməli olur.

“Məlum olur” ki, Konsul hər axşam Kirovabad teatrına gələr və aktyorlarla görüşərdi. Təbiidir ki, o da hər dəfə onların arasında olardı. Hətta Vəfa Kirovabadda Bakıya gələndə də bir dəfə onunla görüşübdü...

Həmin ilin iyun ayında M.Əzizbəyov adına ADDT-nın trubbası Kirovabadda (indiki Gəncə) qastrol səfərində olanda, aktyor Mövsüm Sənani ona İran konsulu Mövsüm-xan tərəfindən aktyorların hamısını öz evinə şama dəvət etdiyini bildirir. M.Sənani də hər bir aktyor və aktrisalara yanaşmış, kimin şama gedəcəyini qeyd edirdi. Bu da təbii idi. Çünki, yüksək vəzifə sahibi olan xarici vətəndaşlarla görüşün xüsusi qaydası var. Məhz bu qayda ilə də görüş müəyyənləşir. O həmçinin Abbas Mirzəyə də yaxınlaşır. Aktyor öncədən etiraz edir, sonra görür ki, trubbadakıların əksəriyyəti gedir, o da razılıq verməli olur.

Qeyd edək ki, Abbas Mirzə İran konsulu Mövsüm-xanı 1910-cu ildə Bakıda müəllim işləyərkən tanıyırmış. O,

Mövsümxangildə bir neçə dəfə olubmuş. Həmin gün də aktyor və aktrisalardan 15-20 nəfərə qədər orada idilər.

1934-cü ildə elə olur ki, aktyor truppa ilə yenə də Kirovabada gedəsi olurlar. Mövsümxan teatrın direktoru Seyfini və A.Mirzəni şama dəvət edir. Oradan çıxandan sonra Seyfi A.Mirzəyə deyir ki, başı salamat qalmaq istəyirsə bir daha Mövsümxana qonaq getməyim və o gündən mən də ondan uzaq olmağa çalışırdım.

1935-ci illərin sonlarında tamaşaya gecikən aktyor küçədə Mövsümxanla dayanmadan görüşüb, keçir. Həmin hadisədən sonra konsulun həyat yoldaşı aktyoru şama dəvət etsə də, lakin o bu dəvəti qəbul etmir. Səhəri həmin məclisdə Ü.Hacıbəylinin, M.Maqomayevin və bir çoxlarının iştirak etdiyi yerə getmədiyi üçün M.Sənani məni qınayır.

20 dekabr 1936-cı ildə teatra, Abbas Mirzənin yanına İrandan Əkbərhan Əlizadə adlı bir nəfər gəlir. O, qardaşı Qulamrza Şərifovdan, həmçinin Mövsümxandan salam gətirir. Məlum olur ki, onun yanına qardaşı və Mövsümxan göndərib. Tapşırır ki, o (köhnə kəşfiyyatçı kimi—kursiv mənimdir A.K.) Zaqafqaziyanın hansı hərbi gücə malik olduğunu göndərilən adama desin. A.Mirzə də guya İran kəşfiyyatına işləyən Mahmud Baləmi oğlu Mahmudova, DTN-nin 1 nömrəli casusu Əlihəsən Abbas oğlu Ərşadiyə (gizli ləqəbi “**Təminat**”) tapşırır və bu barədə öyrənib, deyəcəyini bildirir.

Sonra Abbas Mirzə 1932-ci ildən Mövsümxan üçün İran kəşfiyyatına işlədiyini “ətiraf” etməli olur. O həmçinin 1936-cı ildə Əli Kərimov tərəfindən cəlb edilməklə “Müsavat” gizli təşkilatına kömək etmiş, Sovet dövlətinə qarşı mübarizə aparmasını “boynuna aldığı”nı müstəntiq Y.Abdullayev tərtib etdiyi arayışda göstərir.

Repressiyaya məruz qalanların sənədlərini nəzərdən keçirəndə şəxsi qovluqlarda kifayət qədər müstəntiqlər tərəfindən saxtakarlıqlara rast gəlinir. Abbas Mirzənin də şəxsi qovluğunda bu yan keçmişdir.

19 oktyabr 1938-ci il tarixli protokoldan və aktdan çıxarışın hər ikisində qeyd olunur ki, **10497 sayılı işi ilə əlaqədar Abbas Mirzəyə ölüm hökmü verilsin. Lakin son istintaq 02 noyabrda – güllələnmə hökmü “çıxarılandan” sonra, “aparılıb”. 16 noyabr 1938-ci ildə hökm yerinə yetirilir.**

Həmin sənədlər arasında yeni bir saxtakarlıqla rastlaşdıq.

Abbas Mirzənin qızı Firəngiz xanım Şərifova atası haqqında məlumat almaq üçün 19 noyabr 1955-ci ildə DTK-ya müraciət edir. 16 yanvar 1956-cı ildə F.Şərifovanın məktubuna cavab verən DTK-nın arxiv rəisi Xəlilov, DİN-nin I xüsusi idarəsinin rəis müavini əvəzi Panyukova Abbas Mirzə Şərifzadənin 1941-ci ilin noyabr ayının 1-də infarkt–miokarddan öldüyünü bildirir.

Sənədlər arasında 27.08.1955-ci ildə hərbi prokuror B.Plexanovun Abbas Mirzə Şərifzadəyə qarşı saxtakarlıq edənlər haqqında arayışda onların siyahısı və aqibəti öz əksini tapıb:

1.V.A.Şneyder Azərbaycan DTK-da istintaq qrupunun keçmiş rəisi.

1941-ci ilə qədər–həbs olunana qədər istintaq işlərində saxtakar işlərlə məşğul olub və həbs olunanlar üzərində fiziki gücdən istifadə etdiyi üçün 5 il müddətində azadlıqdan məhrum olunub.

2.B.İ.Perelman Azərbaycan DTK-da əməliyyat-istintaq qrupunun keçmiş rəhbəri, kiçik leytenant həbs olunanlar

üzərində güc tətbiq etdiyi üçün 28.08.1941-ci ildə 2 il həbs cəzasına məhkum edilmişdir.

3.K.İ.Barisov—Pavlov Azərbaycan DTK-da III şöbənin keçmiş rəis müavini, təhlükəsizlik baş leytenantı əksin qilabi təşkilatda iştirakına görə 22.04.1938-ci ildə SSRİ Ali Hərbi Kollegiyasının qərarı ilə güllələnməyə məhkum olunub. K.İ.Barisov – Pavlov haqqında olan məlumata görə istintaq ərəfəsində həbs olunmuşları vəhşicəsinə döyüb və onlardan izahatlar alırdı.

4.Y.D.Sumbatov Azərbaycan SSR DTK-a komissarı, DİN-i komissarı. Cinayət işlərində saxtakarlığa yol verdiyinə görə 1953-cü ildə həbs olunaraq, istintaqa cəlb olunub.

Respublika Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində ermənilərin hökmranlığının nəticəsi idi ki, Azərbaycanda represiyalar zamanı verilən qurbanların sayı başqa müttəfiq respublikalardan fərqli olaraq çoxluq təşkil edirdi.

“KOROĞLU”NU ERMƏNİYƏ VERMƏYƏN ALİM

Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivinə hər dəfə daxil olanda, orada işləyən qızların səmimiliyi, alicənablığı, ora gəlmiş tədqiqatçılara münasibətini görəndə bir zaman insanlar arasında yaranan “dəniz qırağı” (**həmin idarə əvvəllər Xəzər dənizinin yanında olduğu üçün gizlicə belə adlanardı**) xofu yavaş-yavaş yaddaşımda “əriməyə” başlayırdı. Lakin illərlə xalqın yaddaşına hopmuş bu qorxunu yaşlı nəsilin hafizəsindən silmək o qədər də asan məsələ deyildi. Həmin nəsilin sonrakı nümayəndəsi kimi qeyd etmək istərdim ki, bu illərdə müəllimlərimin ətrafına baxıb gizlicə etdiyi söhbətləri yadıma saldıqca unutmağa çalışdığım danışqlarla yanaşı, arxiv işçilərinin 1937-ci il qurbanları haqqında gətirdiyi sənədləri vərəqlədikcə, həmin qovluğun arasından “gələn fəryad səsləri” uzun zaman məni sakit buraxmırdı. Həmin “fəryad edənlərdən” biri də folklorçu-alim, tarixçi, ölkədə yeni əlifbanın fəal tərəfdarı, Yeni Əlifba Komitəsinin üzvlərindən biri Vəli Xulufludur.

Statiskaya inansaq, 1934-cü il yanvar ayının 1-dən 1939-cu il yanvarın 1-dək Azərbaycanda XDİ-nin komissarlığında 27458 nəfər insan repressiyaya məruz qalıb.

Elmi zəkası ilə xalqımızın mədəniyyət tarixində xüsusi yeri olan, gələcək nəslin savadlanmasına işıq saçan, 1922-1929-cu illərdə Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin (YTƏK)

fəal üzvi Vəli Xuluflyuya məhz dövlət təhlükəsizlik leytenantı Şer Mark tərəfindən ona əksinqilabçı, millətçi damğası vurularaq 28 yanvar 1937-ci ildə həbsi üçün 68 sayılı order yazılır, həmin gündə Azərbaycan DTK-nın komissarı Sumbatova təqdim olunmuş “qərara əsasən” 3 fevral 1937-ci il tarixdə həbs edilir. Lakin nədənsə 35 sayılı protokoldan çıxarışda göstərilir:

Bəli Məmmədhüseyn oğlu Xuluflyu partiya bileti 1429085, əksinqilabi-trotskiçi və millətçi kimi DTK-a tərəfindən üzə çıxarılaraq, partiya sıralarından xaric edilsin.

Voroşilov rayon K(b)P katibi Y.Okinşevič
16.04.1937-ci il.

Qəribədir, necə olur alim həbs ediləndən ay yarım sonra partiya sıralarından “xaric” edilir. Deməli V.Xuluflyu proletariyyatın dahi rəhbəri V.İ.Leninin və “Ellər atası” olan İ.V.Stalin ilə **(o dövrdə bu iki şəxsin şəkilləri partiya biletini “bəzəyirdi”)** birgə həbsxanaya salınmış və “birgə də ifadə” vermişlər.

Vəli Xuluflyunun həbsindən sonra evində axtarış aparılarkən götürülmüş sənədlər protokolda öz əksini tapmışdır:

Partiya bileti – 1429085, pasport – JAA 615949, Buxarin, Seff, Trotski, Zinovyev, Kaminev, Buxarinin portireti, vəsiqə, həmkarlar vəsiqəsi, hərbi bilet, müxtəlif kitablar, fotosəkillər, yazışmalar.

12493/80 sayılı istintaq işində İY şöbənin rəisi, təhlükəsizlik mayoru Gerasimovun 27.01.1937-ci ildə təsdiq etdiyi arayışda qeyd edilir ki, SSRİ vətəndaşı, türk, ÜİK(b)-P-nın üzvi, AZFON-un direktor müavini Vəli Məhəmmədhüseyn oğlu Xuluflyu əksinqilabçı, millətçi təşkilatının üzvi kimi dövlət təhlükəsizlik idarəsinin əməkdaşları tərəfindən Tixomirov və Çiçikalovun ifadələri əsasında həbs olunur. O, Azərbaycan cinayət məəcəlləsinin 72/73-cü maddələri

ilə günahkar bilinir. Bəs V.Xulufunun üzərinə hansı ciddi məsələ qoyulur ki, onun üzərinə yeni maddələr də əlavə edirlər:

1.1dekabr 1934-cü ildə trotski-zinoyevçi terrorçu təşkilatın üzvi, S.M.Kirovun qətində iştirakı, 1934-1937-ci illərdə partiya və hökumət rəhbərlərinə qarşı terrora günahlandırılır.

2.1925-ci ildən həbs olunana qədər əksinqilabi və ümumittifaq pantürkist mərkəzinin rəhbərləri Çobanzadə və Qubaydullinin mövqeyinin tərəfdarı olub.

3.1935-ci ildə qeyri-leqal əksinqilabi, millətçi təşkilatını müdafiə etmiş və təşkilatın rəhbərləri ilə əlaqə yaratmış.

4. Azərbaycanın bölgələrində silahlı üsyan etmək üçün hazırlıq işləri aparırmış.

5.AzFAN-nın tarix institutunda ziyançılıq işlər aparıb.

6.Terror və onun mövqeyində durmuş, MK-nin katibi Bağırova qarşı sui-qəsdin hazırlanmasında iştirak etmişdir.

Məhz buna görə də o, 73, 64, 69, 70 cinayət maddəsi ilə təqsirli bilinir.

01.12.1934-cü ilin qanununa əsasən istitaq işi SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasına göndərilir.

05.10.1937-ci ildə İttihamnamə Bakı şəhərində tərtib edilib.

Vəli Xulufunu həmin maddə ilə günahlandırmaqda məqsəd aydın idi. Onlar nəyin bahasına olur-olsun alimi cismani şəkildə məhvinə nail olmaq istəyirdilər...

İ.V.Stalinin ölümündən sonra dövlət başına gələn Nikita Sergeyeviç Xruşov vaxtı ilə represiya illərində güllələnməyə məruz qalmış 500 nəfərdən ibarət siyahını təsdiq etdirmək üçün “Ellər atası”nın yanına gəlir. Siyahıya baxan Stalin “bu qədər çox deyilmi məgər” soruşanda, yaltaq, hiyləgər, simasız, əyyaş Xruşov diktato-

ra xoş gəlmək üçün **“bu hələ azdır, bundan daha çox siyahı hazırlayırıq”**, – deyər cavab vermişdi.

Tarix göstərdi ki, “Ellər atası”nın əli ilə milyonlarla xalqı məhv etdirənlərdən biri olan N.S.Xruşov gələcəkdə böyük bir imperiyanın başında duracaq və xalqı açlığa, səfalətə sürükləməkdən savayı, hətta o, ölkəni üçüncü dünya müharibəsinin astanasına qədər gətirib çıxardacaqdır...

Respublikada “Üçlüy”ün qarşısına qoyduğu məqsəd, nəzərdə tutulduğundan daha çox, insanları məhv etmək idi. Bu məhvin də yalnız bir yolu var idi. Həbs olunanlara “trotskiçi-sağlar”, “əksinqilabçı”, “millətçi”, “müsavətçi”, “terrorçu” və s.damğası vurmaqla həmin şəxslər güllələnməyə məhkum olunurdu. Bu zaman hər bir güllənənin həyat yoldaşına 8 il həbs cəzası verilirdi. Bu bir qanun halını almışdı.

Güllələnməyə məhkum olanlar həddindən çox olduğundan müttəhimlərin məhkəməsi 15-20 dəqiqədən artıq ketmirdi.

Həmin illər “qara siyahı”ya düşməyən, partiyaların nümayəndələrini “yaddan çıxarmayan” imperiya qulları, onlara 10-il müddətinə həbs kəsməklə şaxtalı Sibirə göndərilir və bununla da o, öz “qayğıkeşliyini” bu cür şəkildə göstərirdilər.

Lakin V.Xulufunun nə partiya mənsubiyyəti, nə əmək fəaliyyəti bu maddəyə uyğun gəlmirdi. Onu sındırmağa, cismani məhv etməyə yalnız bir yol qalırdı.

V.Xulufu ölkədə yeni əlifba ideyasının fəal təbliğatçısı idi. O həmçinin Yeni Əlifba Komitəsinin üzvi idi. Eyni zamanda 43-illik ömür yolunda respublikada yüksək elmi təfəkkürə malik bir alim, ictimai fəaliyyətində, mədəniyyətimizin tarixində silinməz izlər qoymuşdur.

Məhz belə elmi təfəkkürə malik olan V.Xuluf lu ağla sığmayan bir terror da suçlanırdı. Onu terrorçuluq mövqe - yində dayanaraq Zaqafqaziya ÜİK(b)P-nın katibi L.Beriy a(1954-cü ildə gülləndi) və Azərbaycan MK(b)P-nın katibi M.C.Bağirova(**1953-cü ildə həbs edildi və məhkəmənin qərarı ilə ona güllələnmə hökmü oxundu**) qarşı sui-qəsd etməkdə günahlandırıldılar.

Bu terroru V.Xuluf lunun boynuna qoymaq üçün istintaqı aparan Qalstyan alimin həbs olunmasından düz altı ay sonra ona ağır işgəncələr verməklə irəli sürülmüş ittihamları “etiraf etməyinə” nail olur.

Bundan əlavə müstəntiqlər V.Xuluf lu haqqında Ə.Nazimi, R.Axundovu, S.Hüseyni və başqalarını “kөнüllü” izahat verməyə də dəvət edirlər.

V.Xuluf lunun “kөнüllü etirafı” müstəntiqləri qane etmədiyindən, onu dörd ay DTK-nın işgəncələri altında inləyən ədəbiyyatşünas-alim, tədqiqatçı Hənəfi Zeynallı ilə üzləşdirirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, dindirilməyə gətirilən hər hansı bir müttəhim öncədən müstəntiqdən “xüsusi dər s” alandan sonra üzləşməyə dəvət olunur. Əks halda həmin şəxslə üzləşmə baş tutmurdu.

Üzləşmə 23 may 1937-ci ildə Y şöbənin təhlükəsizlik kapitanı, türk qanını içməyə həmişə həris olan daşnakların nümayəndəsi Avanesyan və Qalstyan həyata keçirirdi.

1923-cü ildən bir-birini yaxşı tanıyan, hörmət edən iki böyük tədqiqatçı üz-üzə durulur. Sadə, təmizqəlblı bu iki şəxs özləri də hiss etmədən belə, aşağıda verdikləri ifadədə adını alim qoyan bir fırıl daqçı “alimi” ifşa etməli olurlar. Bu da onları istintaqda dindirən iki daşnak müstəntiqə xoş gələ bilməzdi:

“Müstəntiq:– Sizə Vəli Xulufunun əks-kəşfiyyat fəaliyyəti barədə nə məlumdur?”

H.Zeynallının cavabı: – Mənə şəxsən məlumdur ki, Vəli Xulufu millətçi, partiya sıralarında ikiüzlü və əksinqilabın üzvidir.

Müstəntiq: – Siz H.Zeynallının bu ifadəsini təsdiq edirsinizmi?

V.Xulufunun cavabı: – Doğrudan da mən əksinqilabçıyam, lakin əksinqilabi, millətçi təşkilatının üzvi deyiləm...

V.Xulufuya artıq məlum idi ki, bu təşkilatın üzvi olduğunu boynuna qoysalar oğlu Çingizin, qızı Sunduzun üzünü bir daha görmək ona nəsb olmayacaq. Məhz buna görə də nəyin bahasına olur-olsun dözməli idi.

Müstəntiq: – Sizdə nə vaxt millətçilik təşkilatı bardə fikir meydana çıxdı.

H.Zeynallının cavabı: – Mənim V.Xulufu ilə millətçilik təşkilatı haqqında söhbətim 1935-ci ilin təxminən mart ayının ortalarında, o İrəvandan qayıdandan sonra yarandı. V.Xulufu səfərdən “Koroğlu” haqqında bir çox qiymətli sənədlərlə qayıtmışdı. Söhbət zamanı o dedi ki, **İrəvanda daşnak(bu ifadə ona baha başa gəlir) professor Kananyanla görüşüb. O qeyd etdi ki, daşnak Kananyan erməni folkloru üzərində işləyir. V.Xulufu danışırdı ki, Kananyan Koroğlunu – erməni xalqının milli qəhrəmanı kimi göstərmək üçün bizdən kömək istəyir. O həmçinin sübut etmək istəyir ki, Koroğlu erməni çarı ikinci Arşakın oğludur(Belə həyasız millətə nə deyəsən?—A.K.).** Mən də ona cavab verdim ki, Koroğlu Azərbaycanın qəhrəmanıdır və onu bu cür də göstərəcəkdir. Onun erməni çarı ikinci Arşakın oğlu olduğunu tanımayı və tanımaq belə istəmir.

Bu mühakimə milli zəminə keçdiyindən mən Xulufloya bildirdim ki, “Koroğlu” üzərində işlərimi davam etdirəcək, Koroğlunu müstəqil Azərbaycanın milli qəhrəmanı olduğunu göstərəcəyəm. Xuluf lu mənimlə razılaşdı və “Koroğlu”nun tarixi hissəsini işləməkdə yaxından kömək edəcəyini bildirdi.”

Müstəntiqlər V.Xuluf lunu Çiçikalov, Çobanzadə və başqaları ilə üzləşdirdikdən sonra ictintaq materiallarını məhkəməyə göndərirlər.

12 oktyabr 1937-ci il saat 18-də başlayan məhkəmədə sədr: Matuleviç, üzvlər; Zaryanov, Jiqurun iştirakı ilə SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının Səyyar Sessiyasında qərara alınır ki, Vəli Məhəmmədhüseyn oğlu Xuluf lu təqsirli bilinir və o ən ağır cəzaya—güllələnməyə məhkum edilir.

Hökm o gecə yerinə yetirilir. V.Xulufloya aid olan sənədlərin arasında alimin ölümünü təsdiq edən arayışa diqqət yetirirəm. Nə qədər soyuq, etinasız şəkildə yazılmışdı. Bu kiçik arayış böyük bir ziyalının ölümünü “etiraf” edirdi. Nə qədər ağır olsa da bu bir acı həqiqət idi.

Məxfi ARAYIŞ

13 oktyabr 1937-ci il Bakı şəhərində Vəli Məhəmmədhüseyn oğlu Xuluf lu haqqında çıxarılmış ölüm hökmü yerinə yetirildi.

İctintaq hökmünün aktı SSRİ XDİK-nın 1-nömrəli xüsusi arxivində saxlanılır.

12-ci bölmənin I xüsusi şöbəsinin rəisi: Şovolov.

Böyük alimin məhvindən sonra V.Xuluf lunun ailəsi qurluş tərəfindən gözümçixdiyə salınır, təqib olunur, “xalq düşməni”nin ailə üzvləri kimi hər addımda təhqir olunurlar.

Fatma xanım univermaqda tikişçi işləyirdi. Bir müddət sonra “xalq düşməni”nin həyat yoldaşı kimi oradan qovulur. Həyat şəraitləri gündən-günə ağırlaşdığından uşaqları saxlamaq üçün onun evdəki əşyalara ümidi gəlir. Son zamanlar satmağa heç nə qalmamışdı. Ərindən də xəbər yox idi. Fatma xanım Xulufloya məlum deyildi ki, artıq onun həbsi üçün də hazırlıq gedir.

31 mart 1938-ci ildə Borşevin təsdiq etdiyi qərara əsasən vətən xaini Vəli Xulufunun həyat yoldaşı Fatma Xulufunun həbsi üçün qərar hazırlanır. Həmin gün də Fatma Xulufunun evində axtarış aparılması üçün 867 sayılı order yazılır.

Artıq V.Xulufunun ölümündən altı aylıq bir vaxt keçirdi. 10 aprel 1938-ci ildə qəflətən təhlükəsizlik işçiləri V.Xulufunun yaşadığı mənzilə gəlib, alimin həyat yoldaşı Fatma Əli qızı Xulufunu heç bir sənəd təqdim etmədən həbs edirlər. Həbs olundandan sonra VIII şöbənin rəisi təhlükəsizlik leytenantı Koqanın təqdimatı ilə 21.04.1938-ci ildə

XDİK-in müavini Borşevin təsdiqinə verilməsi üçün arayış tərtib olunur. SSRİ XDİK-in 00486 sayılı məlum əmrinə əsasən Fatma Əli qızı Xulufu vətən xaininin həyat yoldaşı kimi həbsi üçün qərar çıxarılır və Bakı şəhərində yerləşən ümumi rejimli həbsxanada saxlanılır.

O, SSRİ MİK-nin 4 iyul 1934-cü il tarixli qərarına əsaslanaraq SSRİ XDİK Xüsusi Müşavirəsinin 29 may 1938-ci ilin protokol çıxarışından məlum olur ki, cəzasını İslah-Əmək Düşərgəsində çəkməklə Fatma Əli qızı Xuluf-

lu 23338 sayılı işi ilə 10.04.1938-ci ildən sayılmaqla 8 il azadlıqdan məhrum edilir.

Həbsdən qayıdan Fatma xanım Xuluf lu ərinin günahsızlığını sübut etmək üçün 17.05.1955, 18.08.1956, 26.09.1956-cı illərdə əlaqədar orqanlara yazdığı ərizələrinə 17.11.1956-cı ildə SSRİ Alı Məhkəməsindən həyat yoldaşı Vəli Xuluf lunun bəraət məktubunu alır .Üç ay sonra isə özünün günahsızlığı sübuta yetir:

Azərbaycan SSR Alı Məhkəməsinin Cinayət İşləri üzrə Məhkəmə Kollegiyasının 15 fevral 1957-ci il qərarına əsasən Fatma Əli qızı Xuluf lunun əməlində cinayət tərkibi olmadığı üçün işinə xitam verilmişdir.

ƏSƏRİ ƏLİNDƏN ALINMIŞ TƏNQİDÇİ

23 mart 1937-ci il.

Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqı plenumunun növbəti iclası. Məruzəçi ilk növbədə Oktyabr İnqilabının 20-ci ildönümü ilə əlaqədar qısaca olaraq onun əhəmiyyətindən danışır. O, Oktyabr inqilabının və onun “yavrusu” olan Aprel inqilabı nəticəsində Azərbaycanda xalqın həqiqi azadlığının yarandığını qeyd edir. Sonra o məruzəsinə davam edərək göstərir ki, məqsədi Sovet İttifaqında yaşayan xalqların qardaşlığını, vahid ailə içində mehriban yaşamasını düşmənlərə və dostlara göstərməkdən ibarətdir. Azərbaycanın irəliləyişindən, müvəffəqiyyətlərindən danışdıqdan sonra, bir az da irəli gedərək salondakıları inandırmağa çalışır ki, artıq Naftalanda xərçəng xəstəliyi müalicə olunur (Məruzəçinin bu “gözaydınlığı”nı 75 ildən sonra belə istehza ilə qarşılanacağı heç kəsə gizli deyilsə, o zaman salonda əyləşənlərin necə reaksiya verəcəkləri artıq məlumdur).

Bu şəkildə Azərbaycanın nailiyyətlərini göyün ənginliklərinə qaldıran, məruzəçiyə qulaq kəsilən yazıq yazarlara elə gəlirdi ki, qorxu, səksəkə içində yaşayan, haqsızlığın, şər-böhtanın hökm sürən, bolşevizmin zülmi altında inləyən Azərbaycanda deyil, dünyanın ən gözəl, demokratik, əmin-amanlıq içində olan ölkələrin birində yaşayırlar.

Məruzəçi plenumda Oktyabr İnqilabının qələbəsinə yüksək qiymət verəndən sonra Azərbaycan yazıçılarına la-

zımınca “qiymət” verməyi unutmur. İlk öncə Hüseyn Cavid, Seyid Hüseyn, Əhməd Cavad, Yusif Vəzir yaradıcılığından, onları ədəbiyyatımıza “panislamizm”, “pantür-kizm” gətirməkdə, Azərbaycan dilinə qarşı düşmən mövqedə durmağda günahlandırdıqdan sonra məruzəçi, nəinki Əli Nazim yaradıcılığına, hətta böyük tənqidçinin hər bir addımına belə qiymət verməyi “gözəl” bilirdi. Təsadüfi deyil ki, bu məruzədə biz, Əli Nazim haqqında ayrı-ayrı qərəzli ifadələrin, həmçinin yerlərdə ona qarşı mətləbə dəxli olmayan replikaların da şahidi oluruq.

“Altı ay bundan qabaq çıxardığımız Molla Nazimi (məruzəçi böyük tənqidçini məsxərəyə qoymaq üçün “molla” sözündən istifadə etməyi üstün tutur — A.K.) götürün. Məlum oldu ki, o da onlara (Ruhulla Axundov nəzərdə tutulur – A.K.) işləyən xalq düşməni, faşist lakeyi, müsavətçidir. Bunlar nə ilə izah olunmalıdır.”

Maraqlıdır, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının hörmətli rəhbər işçilərindən birinin qələm yoldaşına bu şəkildə müraciət etməsi nə qədər düzdür? Bu azmış kimi Əli Nazimi Mirzə Fətəli Axundovun əsərlərini oğurlamaqda da günahlandırırılar.

Ömrünün son on ilini sanballı elmi-tənqidi əsərlər yazmağa sərf edən, böyük ədəbiyyatşünas Firudinbəy Köçərlidən sonra ədəbi tənqidimizin başında dayanan məhz Əli Nazim olması danılmazdır. Tədqiqatçı-alim, professor Nizaməddin Şəmsizadə Əli Nazimin yaradıcılığını əks etdirən ilk monoqrafiyasında tənqidçinin M.F.Axundov haqqında dediyi fikirlərə istinad edərək yazır:

“Ə.Nazim M.F.Axundovun yaradıcılığını dünya ədəbi prosesi və ictimai-fəlsəfə fikri ilə əlaqədə qiymətləndirir...Ə.Nazim M.F.Axundovu Azərbaycan ədəbiyyatında realist məktəbin banisi, böyük şair, tənqidçi və

publisist, həmçinin materialist-filosof kimi doğru və yüksək qiymətləndirir.”

Daha sonra həmin monoqrafiyada Ə.Nazimin M.F.Axundov haqqında dediyi fikir də maraqlıdır:

“Mirzə Fətəli – Şərqi Molyeridir! – geniş oxucu dairələrində və Avropa alimlərində böyük klassik haqqında formalaşmış təsəvvür belədir.”

Qeyd etmək lazımdır ki, bu monoqrafiya Ə.Nazim haqqında yazılan ilk diplom işi, daha sonra isə ilk namizədlik dissertasiyası olur. Əsərdən məlum olur ki, geniş, əhatəli biliyə malik olan Əli Nazim yaradıcılığı bəzi qələm sahiblərini qane etmədiyindən onun üzə çıxmasından ehtiyat edərək, qəsdən, şüurlu surətdə tənqidçinin adının unudurulmasına şərait yaratmışdılar. Yalnız 70-ci illərin sonlarında hələ universtitet tələbəsi olan N.Şəmsizadəni (**o zaman Babayev soyadını daşıyırdı**) Ə.Nazimin yaradıcılığı diqqətini çəkmiş, nəticədə kənar etiraz və maneələrə baxmayaraq onun haqqında diplom işi, sonra isə namizədlik dissertasiyası müdafiə etməyə nail olmuşdur.

Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Nazimin qələminin qarşısında duruş gətirə bilməyənlər, ədəbi-tənqid sahəsindən müvəqqəti uzaqlaşmış, yazıçılıqla “məşğul” olmaqla bərabər “səbəbkər”ə qarşı nifrətlərini gizlətmirdilər. Onların düşüncəsinə görə guya Nazim tənqidi “monopoliyasında” saxlayır. Məhz bu qısqançlığın nəticəsi idi ki, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının 1936-cı il 9 sentyabr tarixli iclasında Ə.Nazimi M.F.Axundovun əsərlərini öz adına Moskvada nəşr etdirməkdə, “ikiüzlülükdə,” “əksinqilabi,” “millətçi” baxışlarına görə günahlandıraraq ittifaqdan xaric edirlər.

Bu barədə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı qətnamə də hazırlayır.

“Lavrentiy Pavloviç Beriya yoldaşın “Sosializm düşmənlərinin külünü göyə sovurmali”**(doğrudan da dediklərinə əməl edib günahsız xalqın say-seçmə övladlarının külünü göyə sovurdular)** məqaləsini ətraflıca müzakirə edib, Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının ümumi iclası öz hökmünü verir. Və bundan sonra qərara alınır:

“İdeoloji cəhətcə pozulmuş, islah olunmaz intiriqlərdən, ikiüzlü, prinsipsiz, qrupbaz Əli Nazim Mahmudzadə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı sırasına on il bulunduğu müddət içərisində ikiüzlü siyasət aparmış, Sovet Yazıçılar İttifaqını aldatmışdır. Azərbaycan Sovet Yazıçılarının ən yaxşı hissəsi əleyhinə dəfələrlə atdığı böhtanlarına ikiüzlü hərəkəti işdə millətçi səhvlərinə baxmayaraq, Əli Nazim heç vaxt öz səhvlərini boynuna almamış və düzəltməmiş, əksinə olaraq Yazıçılar İttifaqında öz alçaq, pozucu işini sistematiq surətdə aparmağa davam etmiş, nəticədə də partiya sovet hökuməti əleyhinə kontrrevolyusyon provakasiyaya qədər yuvarlanmışdır.”

Bundan sonra da Ə.Nazim Yazıçılar İttifaqından, partiyadan isə həmin ilin sentyabr ayının 2-də xaric olunur. Bununla da Əli Nazimin arxa ətəyindən tutub sürünənlər, onun çox da uzaq olmayan həbsxana yolunu daha da yaxın edirlər. Bəs Ə.Nazimi ittiham edənlərin sözləri nə qədər həqiqətə uyğun idi?

Yuxarıda göstərdiyimiz monoqrafiyada həmçinin qeyd edilir ki, həqiqətən Ə.Nazim Ə.Abidlə birgə M.F.Axundovun əsərlərini toplayıb nəşrə hazırlayıb. Ə.Nazim kitabə eyni zamanda geniş, əhatəli şəkildə müqəddimə də yazır. Lakin “təsadüf” nəticəsində mətbəədə Ə.Nazim əsərin tərtibçisi yox, müəllifi kimi göstərilir. Nəticədə o dövrdə

Azərbaycan ədəbi-tənqidində əvəzsiz xidməti olan Ə.Nazim “monopolyası”nın qurbanı olur.

Ə.Nazim tərəfindən həqiqətən toplanıb, tərtib edilmiş, M.F.Axundovun 261 səhifədən ibarət “İzbrannıye soçineniya” adı altında əsərləri 1936-cı ildə A.M.Arşarun soyadlı birinin “tərtibi ilə”Moskvada QİXL-də (Dövlət bədii ədəbiyyat nəşriyyatı) nəşr edilir. 1938-ci ildə isə böyük dramaturqun Bakıda 3 cilddən ibarət əsərləri Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu tərəfindən işıqüzü görür:

I cildə M.F.Axundovun 407 səhifədən ibarət “Şerlər və komediyalar”ı, tərtibçiləri: Feyzulla Qasımzadə, Həmid Arashı, tərtibdə iştirak edənlər Məmməd Mübariz, Ə.Ələsgərzadə, redaktoru Məmməd Arifdir. Feyzulla Qasımzadə kitabına geniş müqəddimə yazmışdı.

II cildə 462 səhifədən ibarət “Bədii nəsr və ədəbi tənqidi əsərləri”, tərtib edən Feyzulla Qasımzadə, tərtibdə iştirak edən Ə.Ələsgərzadə, farscadan tərcümələr Məmməd Mübariz, redaktoru Həmid Arashıdır. Kitab müqəddiməni Məmməd Arif yazıb.

III cildə 405 səhifədən ibarət “Fəlsəfi, siyasi əsərləri”, Mikayıl Rəfilinin redaktəsi, Heydər Hüseynovun giriş məqaləsi ilə, Mikayıl Rəfili, Ə.Ələsgərzadə tərtib etmiş, Məmməd Mübariz, S.Nizami Əbdülrəhimov isə tərtibdə iştirak etmişlər.

1938-ci ildə həmçinin Əziz Şərifin redaktəsi ilə M.F.Axundovun “İzbrannıye soçineniya”sı Tiflisdə “Zarya Vostoka”da nəşr edilir. Həmin ildə Mir Mehdi Seyidzadənin redaktorluğu ilə M.F.Axundovun “Seçilmiş əsərləri” Bakıda nəşr olunur. Feyzulla Qasımzadə dramaturqun həyat və yaradıcılığı haqqında kitab müqəddimə yazır. Nəhayət 1940-cı ildə A.A.Klimovun

redaktorluğu ilə M.F.Axundovun “Filosovskiy, politicheskiy proizvedeniye”si Bakıda nəşr olunur.

Təbiidir ki, bu kitabları nəşrə hazırlayanlar, repressiyaya məruz qalmış Ə.Nazimin adını çəkməyə, onun halal zəhmətini lazımcına qiymətləndirmək məcburiyyətindən kənar idilər. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, sonrakı dövrlərdə də tədqiqatçılar böyük tənqidçinin uzun illik zəhmətini qiymətləndirməkdən uzaq olublar...

Qərribə idi, rəyasət heyətində əyləşənlərin, xüsusilə iclasın məruzəçisinin Əli Nazimə qarşı birdən-birə belə sərt ifadələr işlətməsi salonda əyləşənləri çətin vəziyyətə salır. Onlar kimin haqlı olub-olmadığını ayırd etməyə çox baş sındırmırlar. Çünki növbəti hazırlanmış çıxışlar Ə.Nazimi nəinki kəskin tənqid, həm də təhqir etməyə yönəlirdi. Tənqidçiyə qarşı hücumlar öz məcrasından çıxmışdı. Artıq plenum iştirakçılarına aydın idi ki, bu “tamaşa” şəxsi zəmində hazırlanıb. Təbiidir ki, şəxsi zəmində hazırlanmış “tamaşanı göstərmək” üçün Yazıçılar İttifaqı yuxarılardan razılıq almalı idi. Əli Nazimə bir düşmən gözü ilə baxanlar, yuxarılarla razılaşırdıqdan sonra, məlum oldu ki, “dəniz qırağında” (xalq arasında MTN-nə deyilirdi) onu “səbirsizliklə gözləyirlər.” Təsadüfi deyil ki, sonralar özü iki dəfə bu mənfur rejimin qurbanı olan S.Şamilov Yazıçılar İttifaqının növbəti iclasların birində Ə.Nazimə qarşı kəskin çıxış edir:

“Yoldaşlar, ədəbiyyatımızda bir çox konturrevolusenerlər haqqında, tənqidimizin liberiallığı haqqında da qeyd etmək istəyirəm. Siz Əli Nazimin liberiallığın bilirsiniz. Siz bilirsiniz ki, Əli Nazim ədəbiyyatımızda qabaqca atını sürmüşdür. Çoxları avantürüzlüklə məşğul olmaqla bərabər, yazıçılıqla da məşğul olmuşdur. Lakin axır zamanlarda Əli Nazim ifşa edilmişdir.

Bu bir çox işlərdə olmuşdur. Hətta mollalıq da etmişdir (yerlərdən on bir arvadı vardır).

On bir qadını vardır, ona çox söz deyə bilərlər. Əlbəttə bu sizi sevindirdi ki, biz o adamı ortamızdan götürdük. (Bir müddət sonra S.Şamilov AYİ-nin sədrliyindən azad edilir, bir neçə aydan sonra isə ciddi-cəhdlə müdafiə etdiyi qurluş ona da “əksinqilabçı, millətçi” damğası vuraraq iki dəfə Rusiyanın Krasnoyarski çöllərinə sürgün edir —A.K.) Ancaq çox pis şeydir ki, onun cibində Maksim Qorkinin imzası ilə kitabça gəzirdi (əcəb iddihamdır – A.K.). Çox pis şeydir ki, bizim işlərimizdə yaxşı çalışan yazıçıların cibində M.Qorkinin kitabçası olmaqdığı halda, Əli Nazimdən dəfələrlə artıq xidmət etdikləri halda, Əli Nazimin cibində Maksim Qorkinin kitabçası gəzir.

Yoldaşlar, indi o adam haqqında lazımi tədbirlər görürük”.

Hər hansı bir şəxs haqqında “lazımi tədbirlər”in görülməsinin nə ilə nəticələncəyini artıq tarix göstərdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir insanı məhv etmək lazım gəldikdə, təbii ki, idarənin rəhbərliyi öncədən məlumatlandırılır, ona qarşı çıxış edənlər “təlimatlandırılır”, sonda yığıncaq çağrılıb həmin şəxsin “dərsini” verirdilər. Bu minvalla da idarənin əməkdaşları bir-birinin üzünə durmaqla məhv edilirdilər.

Məlumdur ki, DTK-nın qaranlıq zirzəmisində inləyən məhbuslardan Əli Kərimov hələ 16 yanvar 1937-ci ildə “kөнüllü” verdiyi ifadədə “Əli Nazim Ruhulla Axundovun əksinqilabi, millətçi qrupuna daxil” olduğunu öz arzusu ilə demirdi.

Daha sonra Bəkir Çobanzadə də 7 fevral 1937-ci ildə verdiyi ifadədə “Mən hələ 1932-ci ildən Əli Nazimlə əks-

inqilabi əlaqə yaratmışam. O söhbətimizdə dəfələrlə bir sıra əksinqilabi, millətçi fikirlərini mənə bildirirdi. (**Əli Nazim—A.K.**) həmçinin Vəli Xulufu, H.Cavid və başqaları ilə də əksinqilabi millətçilik əlaqələr” yaratmasını “səmimi etiraf” edirdi.

Ə.Nazimin həbsinə hazırlıq getdiyi bir dövrdə, 25-28 fevral 1937-ci il tarixdə V.Xulufunun müstəntiqə verdiyi ifadəyə diqqət edək:

“1927-28-ci illərdə Leninqradın (Peterburq) şərqşünaslıq fakültəsində oxuyarkən Əli Nazimin bir millətçi olduğu mənə məlum idi. İstanbula ezam olunanda, Türkiyə mətbuatında o, antisovet məqalə ilə çıxış etmişdir. Ə.Nazim mənimlə söhbətdə ÜİK(b)Partiyasının rəhbərliyinə, onun milli məsələlər üzrə mövqeyinə qarşı etirazını bildirib, sistemli şəkildə ona böhtan atırdı. Azərbaycanda elmi mütəxəssislərə qiymət verilmədiyini, eyni zamanda respublikanın özünün milli mütəxəssisi olmadığını tənqid edirdi.

1934-cü ildə Ə.Nazim mənim evimdə ZSSFR hökumətinin siyasətini tənqid edərək qeyd edirdi ki, guya Gürcüstana büdcədən çox vəsait ayrılır, nəinki Azərbaycan SSR üçün.”

Əli Nazimin ünvanına bu və ya başqa şəkildə deyilən kəskin ifadələrdən xeyli öncə DTK-nın zirzəmisində inləyən bu məhbuslardan artıq “xoşluqla” ifadələr alınır. Yazıçılar İttifaqında yaranan kompaniya isə onun davamı idi.

Əli Nazimə qarşı aparılan bu hücumlar çoxdan başlamışdı. O öz “bəhrəsini” artıq verirdi. Onun ünvanına deyilən ifadələr göründüyü kimi həmin başlanan kompaniyanın nəticəsi idi. Yazıçılar İttifaqında DTK-nın xüsusi si-farişinə can-fəşanlıqla əməl edənlər Əli Nazimə qarşı hücumları ilə bütün “göstərişləri” yerinə yetirməyə nail ol-

muşdular. Bu can-fəşanlığın nəticəsi idi ki, 17 mart 1937-ci ildə Əli Nazimin həbsi üçün order yazılır.

DTK-nın əməkdaşlarından Şer, Qriqoryan və Çinman “əksinqilabçı, millətçi təşkilatının üzvi olması haqqında” Tixomirov, Ə.Kərimov, B.Çobanzadə və başqaları tərəfindən verilən ifadələrə əsasən Əli Nazim Azərbaycan SSR cinayət məəcəlləsinin 72-73-cü maddələri ilə təqsirli bilinir və onu cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək üçün arayış yazılır. Həmin arayışı, 17 mart 1937-ci il tarixdə təhlükəsizlik mayoru Gerasimovun təsdiqinə verərək, Ə.Nazimi həmin günü həbs edirlər. Həbs olunan günün sabahı evində axtarış aparılır.

Axtarış protokolundan

18 mart 1937-ci ildə DTK-nın II şöbə, II bölmə rəis köməkçisi Ş.Nəzərlinin tərtib etdiyi, şahidlərdən S.Sonkin, T.Korneşev, Həbib Qasimovun iştirakı ilə “Proletarskiy” 88, mənzil 16-da Əli Nazim Mahmudzadəyə məxsus aşağıdakı sənədlər götürülüb:

Pasport – 579868, hərbi bilet, müxtəlif yazışmalar, kitablar, şəxsi iş qovluğu, həmkarlar bileti –191449, müxtəlif kitablar, şəxsən seçdiyi şerlər, jurnallar, qeyd kitabçaları.

28 avqust 1937-ci ildə hazırlanmış “Akt”da qeyd olunur ki, 20 kitab, 15 jurnal, əksinqilabçıların müəllifi olduğu kitablar, müxtəlif şəxsi yazışmalar və s. Şer və Mustafayev tərəfindən yandırılmışdı.

28 yanvar 1937-ci ildə həbs olunan Hənəfi Zeynallı həmin günün səhəri Əli Nazim haqqında ifadə verməyə məcbur edilir. Həbsi xeyli əvvəl nəzərdə tutulsa da, DTKçılar onu həyata keçirməyə tələsmirdilər. Ə.Nazim haqqında kifayət qədər məlumat toplanmadığından, yeni müttəhimlərə ehtiyac duyulurdu. Bu baxımdan da H.Zeynallıdan

onları qaneedəcək cavab alınacağını nəzərə alıb, Ə.Nazimin həbsini tezləşdirmək məcburiyyətində qalırlar.

Ə.Nazim haqqında ifadə verən H.Zeynallı **“Yazıçı Əli Nazim Mahmudzadəni əksinqilabi-millətçi kimi 1926-cı ildən tanıdığını”** qeyd edir.

Həmin qovluğu vərəqləyəndə Ə.Nazim haqqında 15-20 may tarixlərdə müstəntiqin suallarına H.Zeynallının cavabı işgəncələr altında verildiyinin bir daha şahidi oluruz:

“Əli Nazim partiyadan kənarlaşdırıldıqdan sonra onun Ruhulla Axundovun təşkilatının üzvi, həmçinin əksinqilabçı olması mənə məlum olub.”

Sual olunur, necə olur ki, 1926-cı ildən onu əksinqilabi-millətçi kimi tanıdığı halda, lakin partiyadan çıxarıldıqdan sonra Ə.Nazimin əksinqilabçı olduğunu bilib. Belə məlum olur ki, DTK-nın növbəti, inadlı, həm də “həlim” münasibəti nəticəsində H.Zeynallı bunu etiraf etmək məcburiyyətində qalıb.

Qeyd edim ki, 2 sentyabr 1936-cı ildə Voroşilov rayon partiya komitəsi katibi Y.Okuşeviçin imzaladığı 51 sayılı protokola əsasən Ə.Nazim partiya sıralarından xaric edilir. Qərarda deyilir:

Partiya həyatından uzaqlaşması, siyasi dözümsüzlüyü, 1927-ci ildə Konstantinopolda (İstanbul) ezamiyyətdə olarkən müsavət qəzetlərində nəşr etdirdiyi məqalələri, plagiatlığı, əksinqilabçı mövqeyi, partiya qarşı antisovet çıxışı, yazıçıların ordenlərlə təltif olunması ilə əlaqədar olaraq hökuməti millətçilikdə günahlandırdığına görə partiya sıralarından xaric edilir.

Nəhayət 22 mart 1937-ci ildə həbs olunandan sonra müstəntiqlər tərəfindən ilk dəfə olaraq dindirilmə aparılır. Müstəntiq Əli Nazimə 1927-ci ildə İstanbulda olarkən

“Türk yurdu” jurnalında çap etdirdiyi antisovet yazısı haqqında günahkar olub-olmadığını xəbər alır.

Müttəhim cavabında “etiraf” edir ki, doğrudan da Leningrad (Peterburq) şərqşünaslıq institutunda oxuyarkən Türkiyəyə ezam olunur və professor Köprülzadə ona müasir Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında məqalə yazmağı məsləhət görür. Ə.Nazim yazının həqiqətən də antisovet yazı olduğunu, müsavətçilərin maraq dairəsinə yaxınlığını qeyd etməli olur. Burada həmçinin pantürkist fikirlərlə yanaşı, antimarksist yazı olduğunu, həmçinin 1905, 1917, 1920-ci illərin sinfi mübarizəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərmədiyini bildirir. Nəhayət 27 aprel 1937-il tarixdə müstəntiqlər Ovanesov və Məmmədov tərəfindən istintaq zamanı “sındırılan” Əli Nazim qanəedicisi ifadə vermək məcburiyyətində qalır.

Sual:– “...sizə onun (**H.Cavid—A.K.**) əksinqilabi, mil-lətçi baxışlarından nə məlumdur?

Cavab:–Hüseyn Cavid mənə bir inamlı pantürkist kimi məlumdur... Mənimlə söhbətdə H.Cavid sistemli şəkildə əsərlərinin tənqid edilməsinə etirazını bildirirdi. Deyirdi ki, onu məcbur edirlər ki, sovet mövzusunda əsərlər yazsın, halbuki bu cür mövzular onun üçün yad olduğundan o, sovet gerçəkliyindən yazmaq istəmir. Ruhulla Axundov Hüseyn Cavidə həmişə yaxşı münasibətdə olub. H.Cavidin özü mənimlə söhbətdə dedi ki, – “Əgər bütün tənqidçilər Ruhulla kimi yanaşsaydı o zaman mənə yaxşı olardı.” Buna misal olaraq “Şəhla” pyesi üzərində düzəliş aparılması və əlavələr edilməsi məhz R.Axundovun məsləhəti ilə olduğunu deyirdi. Sonradan bu pyesin müəllifi Hüseyn Cavid olduğundan Xalq Maarif Komissarlığının Baş reper-tuarı tərəfindən bütünlüklə çıxarılıb. 1934-cü ildə H.Cavidin “Səyavuş” pyesi Xalq Maarif Komissarlığında Xalq

Komissarı Hüseyn Rəhmanovun yanında keçirilən yığıncaqda müzakirə olunub. H.Cavid əsər üzərində hər hansı bir düzəliş etməkdən imtina etdi. O dedi ki, “mən çəkməçi deyiləm və sifarişlə yazmağı bacarmıram”. 1932-ci ildə Azərbaycanın dağılaraq Sovet Azərbaycanına çevrildiyini Hüseyn Cavid böhtancasına “Telli saz” pyesində gösərdiyini qeyd edir.”

İfadə müttəhimdən çox, Hüseyn Cavidə aid idi. Alınan ifadə dahi şairin həbsinin başlanğığından xəbər vermirdimi? Məgər bu gələcəkdə H.Cavidin həbsinə order yazmağa əsas deyildimi?

Müstəntiqlər Ə.Nazimdən ayrı-ayrı şəxslər haqqında ifadələr alırdı. Təəssüflə də olsa qeyd etmək lazımdır ki, onlar istədiklərinə çox zaman nail olurdular.

13 iyun 1937-ci il tarixdə ifadə verən, hökmünü eşitməyə ömrü çatmayan, DTK-nın zirzəmisində “ürək çatışmamazlığından” dünyasını dəyişən Hacı Kərim Sanılının istintaq protokoluna diqqət yetirək:

Müstəntiq:–“Gürcüstana səfər edərkən siz aranızda hansı əksinqilabi, millətçi söhbət edirdiniz?

Cavab:–Etiraf edirəm ki, mən bir neçə yazıçı ilə Batumi şəhərinə səfər etmişəm. Bir dəfə necə oldusa S.Vurğun, M.Müşfiq və Əli Nazimlə birlikdə əksinqilabi millətçi mövzuda söhbət apardıq. Həmin əksinqilabi söhbətin təşəbbüskarı da Əli Nazim idi. O ilk növbədə toxunduğu mövzu Acar xalqının assimilyasiyaya uğraması nəticəsində bu xalqın dili, adəti, mədəniyyətini itirməsi qorxusu yarandığını iddia edirdi. Əli Nazim əksinqilabi-millətçi mövqeyində duraraq güclə sübut etmək istəyirdi ki, gürcülər acarları məcbur edirlər ki, onlar gürcü dilini öyrənsinlər. Halbuki, onlar hamısı türk dilində danışırlar. Əli Nazim deyirdi ki, Sovet dövlətinin siyasəti güclə Acar xalqını as-

simlyasiyaya uğratmaqdır. Əli Nazim bəyan edirdi ki, o, Acarstanda böyüyüb və tərbiyə alıb. Ona görə də bu xalq mənə yaxşı məlumdur. O sözünə davam edərək qeyd edirdi ki, acar dili türk dilidir və onu güc yolu ilə də olsa gürcü dilini öyrənməyə məcbur edirlər. Əli Nazimin əksinqilabi-millətçi baxışlarına M.Müşfiq, S.Vurğun da tam şəkildə həmrəy idilər.”

Sənədlər sübut edir ki, Ə.Nazim ən ağır işgəncələr nəticəsində ifadə verməli olmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz ifadələrdən sonra 5 sentyabr 1937-ci il tarixdə DTK komissarı Sumbatov Ə.Nazimin də “etiraf”larını əlavə etməklə imza atdığı ittihamnamədə göstərir:

“Əli Nazim Mahmudzadə 1926-cı ildən əksinqilabi-millətçi mövqedə dayandığı üçün təqsirli bilinir.

“Mən etiraf edirəm ki, 1926-cı ildən həbs olunana qədər əksinqilabi-millətçi mövqeyində durmuşam.”

30.08.1937-ci ildə Ə.Nazimin ifadəsindən.

1927-ci ildə Əli Nazim Mahmudzadə xaricdə olarkən pantürküst jurnalında nəşr etdirdiyi məqaləsində əksinqilabi böhtanları ilə SSRİ-yə qarşı sərt mövqeyini bildirir.

“1927-ci ildə İstanbulda olarkən “Türk yurdu” jurnalında nəşr etdirdiyim məqalədə əksinqilabi, müsavətçi maraqlarını işıqlandıran yazı ilə çıxış etmişəm” 22.03.1937-ci il tarixdə Ə.Nazimin ifadəsindən.

Bu və başqa iddialar nəticəsində təqsirli bilinərək, sədr **İ.O.Matuloviç, üzvlər İ.M.Zaryanov, A.F.Kostyuşkon, katib Y.K.Jiqurnundan ibarət, SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının Səyyar Sessiyası 13 oktyabr 1937-ci il tarixdə 15 dəqiqəlik məhkəmə iclasında Ə.Nazimi 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum edir.**

Tənqidçiyə çıxarılan hökmdən bir ay sonra onun həyat yoldaşı 1907-ci ildə Kirovabadda (indiki Gəncə) anadan olmuş Stefanida Semenovna Mahmudzadə (qızlıq soyadı Metla) vətən xaininin həyat yoldaşı kimi həbs edilərək Bakı şəhərində yerləşən qarışıq rejimli həbsxanada (smeşannuyu tyurma) dustaq olur.

Bir məsələni də diqqətdən qaçıрмаq istəməzdim. Qeyd edirəm ki, tanış olduğum qovluqlardan Ə.Nazim yeganə güllələnməyə məhkum olmayanlar sırasında olan müttəhimdir ki, hökm oxunandan sonra həyat yoldaşını vətən xaini kimi həbs ediblər. Xatırladaq ki, müxtəlif müddətə həbs olunan şəxslərin həyat yoldaşlarına vətən xaini damğası vurub həbs etmirdilər. Bu ancaq güllələnməyə məhkum olanların həyat yoldaşlarına, uşaqlarına, bacı və qardaşlarına şamil edilirdi. O zaman yalnız güllələnməyə məhkum olanların həyat yoldaşlarına 8-10 il həbs cəzası verirdilər.

Həmin sənədlərin arasında 9 dekabr 1937-ci il tarixli protokoldan çıxarışda oxuyuruq:

1907-ci ildə anadan olmuş, Stefanida Semenovna Mahmudzadəyə 6737 sayılı iş ilə əlaqədar – vətən xainin ailəsinin üzvi kimi islah əmək düşərgəsinə göndərilməklə beş il həbs kəsilsin. 15 oktyabr 1937-ci ildən həbs günü hesablıdır. İş arxivə verilsin.

9 dekabr 1937-ci ildə S.S.Mahmudzadənin 6737 sayılı işi DTK-nın Akmolinski, Karlaqada yerləşən xüsusi şöbəsinin sərəncamına göndərilir.

1942-ci ildə həbs müddəti bitdiyinə baxmayaraq S.S.Mahmudzadəni DTK-nın Karlaqada yerləşən şöbəsində 1946-cı ilə kimi muşdla işlədirlər.

Azərbaycana qayıdan Stepanina Semenovna Qubaya gəlir və orada yaşayır.

Quba rayon təhlükəsizlik idarəsinin rəisi Həsənovun S.S.Mahmudzadə haqqında verdiyi arayış maraqlıdır.

Arayış

Tam məxfi

Mahmudzadə Kseniya (**Stepanina yazılmalı idi–A.K.**) Semenovna vətən xaininin həyat yoldaşı kimi beş il azadlıqdan məhrum edilmiş və 1942-ci ildə həbs müddəti bitdikdən sonra 1946-cı ilə qədər DTK-nın Akmolinski şöbəsində muşdla işləyib. O, 1946-cı ildən hal-hazırdakı günə kimi (**1948-ci il nəzərdə tutulur–A.K.**) Quba şəhərində yaşayır və işləyir. Mahmudzadə rayon şöbəsində məxfi “Molodyoj” ləqəbi ilə işləyir. O, məxfi işlərdə özünü bacarıqlı göstərir, müntəzəm və vicdanlı surətdə verilən tapşırıqların öhdəsindən gəlir, hadisələri şəxsən rəhbərliyə çatdırır. O həmçinin dörd ciddi işin hazırlanmasında da fəal iştirak edib.

20.12.1948-ci il Həsənov.

Həsənov tərəfindən imzalanan bu arayış S.S.Mahmudzadənin əlavə “fəaliyyəti”ni əks etdirən mənzərəni göstərirdi.

Sənədlərdən məlum olur ki, S.S.Mahmudzadə həbsdən azad olandan sonra yaşamaq üçün Qubaya göndərilir. O burada Kommunal-təsərrüfatı şöbəsində katibə-makinaçı kimi işə başlayır. 4 iyun 1946-cı ildən 16 aprel 1947-ci ilə qədər tədarük kontorunda mühasib, fəhlələrin təchizat idarəsində katibə-xəzinədar işləyir. Ona havadarlıq edən Qu-

ba rayon təhlükəsizlik şöbəsinin rəisi S.S.Mahmudzadənin keçmişdə məhkəmə cəzasını üstündən götürmək üçün 8 dekabr 1948-ci ildə DTK-nın şöbə rəisinin müavini, təhlükəsizlik podpolkovniki Qnezdova müraciət edir. Lakin ciddi-cəhdə baxmayaraq Həsənovun bu xahişi rədd edilir.

Bundan bir qədər sonra, Stefanida Semenovna 17 dekabr 1948-ci ildə Bakı şəhər məhkəməsinə ərizə ilə müraciət edir. O, məhkəmədən xahiş edir ki, həyat yoldaşı Əli Nazimin uzun müddət həbsdə olduğunu nəzərə alıb, onların ZAQS-larının (VVAQ–vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarını qeydi) ləğv olunmasına qərar verilsin. Müraciət dərhal qəbul olunur. Lakin maraqlıdır ki, qərarda Stefana Semenovna bütün məhkəmə xərclərindən də azad edilir.

İki yaşlı oğlu Ramik Mahmudzadəni isə DTK-nın uşaq evində yerləşdirirlər.

Ədəbi tənqidimizdə müstəsna rolu olan Ə.Hazimə məhkəmə qərarından 20 il sonra – 1957-ci il sentyabr ayının 19-da bəraət verilsə də, lakin yaradıcılığının bəraətini o, yalnız 40-ildən sonra alır.

Çox təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Nazimin “bəraəti” daha 20 il də “uzadılır.” Bir neçə məqaləni çıxmaq şərti ilə Ə.Nazimin həyat və yaradıcılığını əks etdirən genişhəcmli əsərlər hələ də yazılmamışdır. Buna ilk dəfə nail olan yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi **Bakı Dövlət Universitetinin sonuncu kurs tələbəsi Nizaməddin Şəmsizadənin prinsipial mövqeyinin nəticəsi idi ki, bir qrup yazıçılar tərəfindən unudulmağa “qərar” verilmiş Ə.Nazim yenidən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində öz layiqli yerini tutdu. Həmin tələbə 1977-ci ildə “Əli Nazimin ədəbi-tənqidi gö-rüşləri” diplom işini, beş il sonra isə namizədlük dissertasiyası müdafiə etsə də, lakin**

N.Şəmsizadə bu monoqrafiyasını yalnız 30 il sonra nəşr etdirməyə müvəffəq olur.

Ə.Nazimin həyat yoldaşı Stefanida (**bəzi sənədlərdə səhvən Kseniya yazılıb**)Semenovna Mahmudzadənin (**Metla**) adına yazılan arayışında göstərilir ki, Quba rayon vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeyd bürosunun 15.06.-1957-ci il 310 sayılı məktubuna əsasən Stefanida Semenovna Mahmudzadə 30.04.1951-ci ildə vəfat etmişdir. Ölümü 12.05.1951-ci ildə qeyd edilib.

S.S.Mahmudzadəyə 28.05.1957-ci ildə bəraət verilməsinə baxmayaraq oğlu Ramik Mahmudzadə bu xəbəri altı ay sonra, noyabr ayında ala bilmişdi.

BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAYIN QURBANI

1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının nəinki elmi-mədəni, hətta siyasi həyatında da tarixi hadisə kimi qeyd edilməlidir. Qurultayın irəli sürdüyü məsələlər gələcək nəslin qarşısında bir məqsəd kimi qoyulmalı, onların həyatında mühüm rol oynaması üçün həmin nəsli maarifləndirmək vacib məsələlərdən sayılmalıdır. Bu qurultaya Türk millətlərinin 2500 illik tarixində ilk dəfə belə yaxınlaşma, bir-biri ilə həmrəy olması təqdirəlayiq və sevindirici hadisədir.

Lakin çəkişmələr, qırğınlar, aclıq, səfalət, özbaşnalığın tüğyan etdiyi bir dövrdə qurultayın çağrılması nə qədər düzgün idi? Türk xalqlarına olan bu “isti münasibət”, “canıyananlıq”, “sevgi” nədən irəli gəlirdi?

İlk öncə türk xalqlarına olan bu “səmimiyyət” bizə elə gəlir ki, Sovet hökumətinin daxili və xarici siyasətindən irəli gəlirdi. Bu hökumət dünyaya nümayiş etdirmək istəyirdi ki, Rus imperiyasının qurduğu dövlət azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq simvoludur. Bu ölkədə hamı, hər bir kəs eyni səlahiyyətə malikdir, azad düşüncəli insanlar öz fikrini sərbəst söyləməyə qadirdir. Xüsusilə də həmin imperiyanın zülmü, əsarəti altında “azad həyat sürən” türk xalqları. Lakin bunu dərk edən və etməyənlərdən hər biri yuxarıdan hökm verilən bu sifarişli qurultaya özləri dərk etdiyi kimi yanaşır, ona müxtəlif cür don geyindirirdilər.

Xalq arasındakı sadələvh insanlar bu qurultayı türk birliyinin qələbəsi kimi də qiymətləndirirdilər.

Həmin qurultaydan sonra bütün türk xalqları arasında artıq vahid birliyin yaranması xülyası ilə yaşayanlar olsa da, lakin onların arasında gələcəkdə Sovet imperiyası tərkibində türk xalqlarının firavan yaşayacağına şübhə ilə yanaşanlar da tapılırdı. Çünki qurultayda qaldırılan məsələlər sovet ideyaları ilə səsleşmir, onların “çarxlar”ına uyğun hərəkətə “start” verilməmişdir. Məhz bunun nəticəsi idi ki, bir müddət sonra yəni, XX əsrin 30-cu illərin II yarısında nəinki qurultay iştirakçılarna, bütün Azərbaycan ziyalılarına qarşı “Səlib yürüşü” başlandı.

İlk növbədə Birinci Türkoloji Qurultayın çıxardığı qərarların üzərinə qara xətt çəkilərək “qırxıncı qapı”nın sirli dünyasına “təhvil” verildi.

Təsadüfi deyil ki, qurultay iştirakçıların demək olar ki, hamısı xalq düşməni, vətən xaini, pantürkist, panislamist damğası altında güllələnir və yaxud ən yaxşı halda hər bir müttəfiq respublikalarda təşkil edilmiş, heç kəsə tabe olmayan “Üclü”ün “xeyir-duası” ilə 8-10 il müddətinə şaxətli Sibirin ucsuz-bucaqsız çöllərinə “ezamiyyətə” göndərilirdi.

Güllələnmə hökmündən daha dəhşətli olan və bu “ezamiyyətə” göndərilən şəxs möcüzə nəticəsində “sağ-salamat” geri qayıdırsa, ən yaxşı halda sağalması mümkün olmayan xəstəliklərə düşər olar və nəticədə o, Allahdan yalnız ölüm arzulayardı.

Maraqlıdır, bu qurultayın çağrılmasında Sovet hökuməti qarşısına hansı məqsədi qoymuşdur ki, o dövrdə respublikaya başçılıq edən daşnak, simasız, türk xalqının qatı düşməni Levon Mirzəyan həmin tədbirin keçirilməsinə heç bir vəchlə mane ola bilmədi.

Çünkü bu möhtəşəm qurultayı təşkil etməkdə imperiyanın məqsədi “düşmənlərini üzə çıxarmaq”la yanaşı, həbs edəcəyi şəxsə “pantürkist”, “millətçi”, damğası vurmaq, həmçinin həmin “günahkarların” “köməyi” ilə yeni-yeni “qüvvələr”in üzə çıxmasına nail olmaq idi.

Maraqlıdır ki, qurultaya gələn 131 nümayəndədən yeganə qadın, bolşeviklər partiyasının qərarlarını dönmədən həyata keçirən, bir çox məsul vəzifələrdə çalışan Ayna Sultanova məhz bu quruluş tərəfindən vəhşicəsinə, insanlığa yaraşmayan bir şəkildə qətlə yetirildi.

Azərbaycanda təxminən 30 minə yaxın repressiya qurbanı olmuşdur. Elmi təfəkkürü ilə xalqımızın, millətimizin mədəniyyət tarixində xüsusi yeri olan Hənəfi (**MTN-nin arxiv sənədlərində Hənifə qeyd olunur**) Zeynallı da məhz həmin repressiyanın qurbanları sırasında idi.

1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Ümumittifaq Türköloji qurultay iştirakçılarının başına gətirilən faciələr H.Zeynallıdan da yan keçmədi.

Həyatını Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasına sərf etməklə yanaşı, xalqımızın maariflənməsində, folklorumuzun zənginləşməsində xüsusi xidmətləri olan H.Zeynallı “Üçlüy”ün diqqət mərkəzindən kənar qala bilməzdi.

Məhz bu “diqqətin” nəticəsidir ki, Hənəfi Zeynallının həbsindən öncə Dövlət Təhlükəsizlik İdarəsinin leytenantı Şerin tərəfindən alim haqqında 26 yanvar 1937-ci il tarixdə yazılan arayış rəhbərliyə təqdim olunur:

“1.Hənifə Zeynallı 1917-ci ildən Eser partiyasının üzvi olub.

2.1928-ci ildə Bakı türk konsulu Fərid bəyin vasitəsilə məşhur türk ictimai xadimi İsmayıl Hikmətlə yazışmış.

3.1929-cu ildə və sonrakı illərdə müsavətçilardan Baharlı, Feyzullayev, Mövsumov, Cobanzadə və başqaları ilə əlaqədə olub.

4.1923-cü ildə əksinqilabi, Trotski mövqeyində durmuş və R.Axundovla əlaqədə olub.

5.Özünün elmi-praktiki işini əksinqilabi, millətçi ideologiyasına yönəldib.”

Bu arayışdan sonra, 27 yanvar 1937-ci ildə H.Zeynallının həbsi üçün order yazılır. Orderin arxasında 28 yanvarda alındığı qeyd edilir. Evinin də məhz həmin gün axtarış edildiyi göstərsə də, nədənsə başqa bir yerdə 28 yanvar 1936-cı il (?) yazılıb. Lakin qəribədir ki, H.Zeynallı məhz həmin gündə Dövlət Təhlükəsizlik İdarəsi İY şöbəsinin müstəntiqi Şer tərəfindən də həbs edilir.

Göründüyü kimi sənədlər necə gəldi tərtib edilib. Aydınadır ki, onları sənədlərin tərtibi yox, həbsə aldıkları insanların sayı maraqlandırır.

Alimin həbsindən sonra ailə üzvləri: 29 yaşlı həyat yoldaşı Səyyarə xanımdan(sonra onu da həbs edirlər), 7 yaşlı oğlu Əzimdən, 3 yaşlı qızı Zemadan ibarət olur. (Başqa bir mənbə isə alimin övladlarının adı Azər və Zemfira kimi göstərilir.)

XDİK-in kameralarında ağır işgəncələrə dözə bilməyən H.Zeynallı 13 fevral 1937-ci il tarixdə İY şöbənin rəisi mayor Gerasimova ərizə ilə müraciət edir. Müraciətin qısa məzmununa diqqət edək:

“1930-cu ilə qədər millətçi kimi günahlarım olsa da, lakin 1932-ci ildə partiyaya bərpa olandan sonra ta həbsimə qədər (28.01.37.) partiyaya qarşı çıxmamış, ikili siyasət yürütməmişəm. Bu barədə müstəntiq Qalustyanı da məlumatlandırmışam.

12-günlük tək adamlı kamera həyatı, yarı ac rejimdə, nəhayət yuxusuz gecələr məni ona gətirib çıxartdı ki, Ruhulla Axundov haqqında düzgün olmayan məlumatlar verim, onun əksinqilabi, millətçi, trotskiçi olduğunu deyim.”

Sonda H.Zeynallı qeyd edir ki, ona şərait yaratsınlar özünün fikrini axıra qədər açıq ifadə edə bilsin.

Başqa müttəhimlər kimi Hənəfi Zeynallıya qarşı o qədər amansızlıqlar göstərilir ki, bu ağır işgəncələrə dözə bilməyən alim 26 fevral 1937-ci ildə yenidən mayor Gerasimova ərizə yazmağa məcbur edilir. Alim həmin ərizədə;

“Mən bütün elədiklərimi boynuma alıram. Mən nə qədər alçaq, rəzil, vicdansız, “provakator” olduğumu etiraf edirəm. Mən istintaqa işlərim barədə düzgün məlumat vermək istəyirəm” və s. yazdırmaqla H.Zeynallının nə qədər ağır, dözülməz işgəncələrə məruz qaldığının bir daha şahidi oluruq.

Qeyd etmək lazımdır ki, H.Zeynallıya yuxarıda göstərilən ittihamlar bəlkə də onun cismani məhvinə səbəb ola bilməzdi. Ona görə də “buyruq qulları” alimə daha ağır zərbə vurmaq üçün onu partiya işçilərinə sui-qəsdə günahlandırirdılar. Onlara məlumdur ki, məhz bu yolla alimin cismani məhvinə səbəb ola bilərlər. Təsadüfi deyil ki, aşağıda qeyd edəcəyimiz istintaqın tarixini belə 26 avqust 1936-cı il göstərməklə onun düzgün olub-olmamağının fərqi varmamışdılar. Əslində yuxarıda qeyd edildiyi kimi bunun onlar üçün o qədər də əhəmiyyəti yox idi.

H.Zeynallının istintaq materiallarına nəzər yetirək:

“ Sual: – Siz kimə qarşı sui-qəsd hazırlayırdınız?

Cavab: – Sui-qəsdə biz Beriya və Bağirova qarşı. Çünki onlar partiyanın baş bələtçisi idilər.”

Məhz bu fikirdən çıxış edərək müstəntiqin verdiyi suallar və aşağıda verdiyi ittiham buna söykənirdi.

H.Zeynallı 1 dekabr 1934-cü ildə əksinqilabi, trotski-zinoyevçi terror təşkilatının, S.M.Kirova qarşı sui-qəsdə və 1934-37-ci illərdə partiya və hökumətə qarşı hazırlanan terrora iştirak edib. O həmçinin Beriya və Bağırova hazırlanan sui-qəsdə, həmin terroru dəstəkləməklə yanaşı iştirak da edib.

Doğrudan da istitaq materialları ilə tanış olanda aydın olur ki, H.Zeynallı bu çür işgəncələr qarşısında, ayrı-ayrı şəxslər haqqında müfəssəl məlumatlar da verirdi. Alimin bu “ürəyiaçıqlıq”ına baxmayaraq **SSRİ Ali Məhkəməsinin 12 oktrabr 1937-ci il tarixində Bakı şəhərində keçirilən 15-dəqiqəlik Səyyar Hərbi Kollegiyasının qapalı məhkəmə iclasında Hənifə Baba oğlu Zeynallı Azərbaycan SSR cinayət məəcəlləsinin 64, 69, 70, 73-cü maddələri ilə təqsirli bilinib güllələnməyə məhkum edilir.**

H.Zeynallının güllələnməsindən üç gün sonra VIII şöbənin rəisi, təhlükəsizlik leytenantı Koqanın təqdimatı ilə XDİK-in müavini, təhlükəsizlik mayoru Borşevin təsdiqinə verilmiş 28.01.1937-ci il tarixli arayışda göstərilir ki, Azərbaycan SSR XDİK tərəfindən əksinqilabçı, terrorçu, vətən xaini, ziyankar, SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının Səyyar Sessiyasının I dərəcəli məhkum edilmiş Hənifə Baba oğlu Zeynallının bir həyat yoldaşı kimi SSRİ MİK-nin 4 iyul 1934-cü il tarixli qərarına əsasən Şərifova—Zeynallı Səyyarə Səttar qızı həbs edilsin. Həmin gün də mənzilində axtarış aparılması və əmlakı müsadirə edilməklə dövlət hesabına keçirilməsi üçün, 1806 sayılı order yazılır.

Həbs anketi

1907-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuş, Oktyabr rayon(indiki Yasamal—A.K.) 16 saylı məktəbdə, yeni iş yeri Hüsü Hacıyev adına trikotaj fabriki, ali təhsilli Şərifova—Zeynallı Səyyarə Səttar qızı 15.10.1937-ci ildə Azərbaycan SSR XDİK tərəfindən həbs edilib. O, Bakı şəhərinin ümumi həbsxanasında saxlanılır.

15.11.1937-ci ildə XDİK VIII bölmənin 6770 saylı təqdimatı ilə, Moskvada SSRİ XDİK təhlükəsizlik üzrə baş idarəsi adından

DUSTAQXANAYA

SSRİ XDİK-in gəlidiyi qərara əsasən Zeynalova—Şərifova Səyyarə Səttar qızı SSRİ XDİK-nın 00486 saylı əmrinə əsasən Bakı şəhəri, ümumi rejimli həbsxanada yerləşdirilsin.

SSRİ XDİK yanında Xüsusi Müşavirəsinin 9 dekabr 1937-ci il tarixli qərarına əsasən o, 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilir və həbs müddəti 15.10.1937-ci ildən hesablanır.

Həbs olunandan sonra S.Zeynallı Qazaxstanın Karlaqa (Karakanda düşərgəsi—A.K.) göndərilir.

Səyyarə Zeynallı həbsdə olan zaman anası Dostuxanım nəvələinə baxmaq üçün ona verilməsini əlaqədar təşkilatlara müraciət etməli olur. Uzun yazışmadan sonra, nəhayət Azərbaycan SSR XDİK-in VIII şöbənin rəisi Koqan XDİK-in Şüvələnda və VIII zavağzalni küçəsində yerləşən 1 saylı uşaq evlərinə verilmiş S.Zeynallının 8 yaşlı oğlu Azəri, 3 yaşlı qızı Zenfiranın nənəsi Dostuxanıma verilməsini məktub vasitəsilə müraciət edir...

1945-ci ildə Səyyarə Zeynallının həbs müddəti bitir, lakin ona yalnız 1946-cı ildə Qazaxstandan çıxmağa icazə verilir. Həbs ilə əlaqədar şəhər şəraitində yaşamağa icazə verilməyi üçün, Bakıda qala bilmir, uşaqları qoca anasının yanında qoyub, Zaqatala rayonuna getməyə məcbur olur.

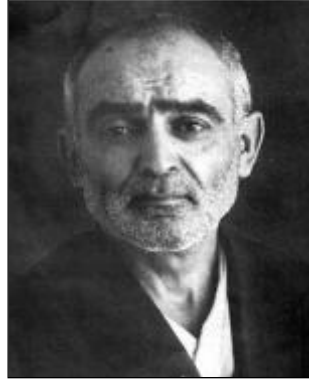
S.Zeynallı 1946-cı il noyabr ayının 23-dən Zaqatala çay sovxozunda işləməyə başlayır. 1948-ci ildən 1951-ci ilə qədər isə çay sovxozunun baxçasında tibb bacısı işləyir. 14 il uşağını görməyən, onlara qovuşmağa can atan S.Zeynallı Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri Nəzər Heydərova məktub yazmalı olur.

Daha sonra Səyyarə Zeynallı 1952-ci ildə SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyinə müraciət edərək məhkumluğunun üzərindən götürülməsini xahiş edir. Yazılı şəkildə edilən müraciət SSRİ XDİK yanında Xüsusi Müşavirə 6 avqust 1952-ci il tarixli 50 sayılı qərarı ilə xahiş rədd edilir.

Yalnız 7 fevral 1956-cı il Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin və SSRİ Ali Məhkəməsi Səyyarə Zeynallıya və 30 mart 1957-ci il tarixli qərarları ilə isə Hənifə Zeynallıya işlərində cinayət tərkibi olmadığı üçün bəraət verilir.

REPRESSİYANIN SONUNCU QURBANLARINDAN BİRİ

25 yanvar 1940-cı il. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında xüsusi xidmətləri olan yazıçı, dramaturq, tərcüməçi, tarixçi, diplomat Yusif Vəzir Çəmənzməninlinin həbsi üçün qərar hazırlanır.

Qərarla göstərilir ki, Azərbaycanda “Müsavat” təşkilatının qanunsuz fəaliyyətinə, həmçinin əksinqilabi, millətçi təşkilatların liderlərindən olmuş, hazırda məhkum edilmiş Ruhulla Axundov və Böyükağa Talıblının “verdiyi ifadələr”ə görə Azərbaycan SSR Daxili İşlər Komissarlığında mayor Markaryanın imza atdığı 355 sayılı sanksiyaya əsasən dövlət təhlükəsizlik idarəsinin II şöbənin II bölmə rəis müavini Quliyev və II şöbənin rəisi Qriqoryanla razılaşıdırılaraq Yusif Vəzirin həbsi üçün qəti imkan tədbiri seçilir.

26 yanvar 1940-cı il. Özbəkistan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin 40 sayılı orderinə əsasən Ürgənc şəhərindəki pedaqoji institutun rus və xarici dillər kafedrasının müdiri, Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Yusif Vəzir həbs edilir və səhəri Bakıya gətirilir...

1936-cı ilin əvvəllərində “Pravda” qəzetində “Formalizm və naturalizm əleyhinə” adlı baş məqalə çap olunur. Sovet dövrünün psixologiyasına uyğun olaraq o dövrdə Mərkəzi qəzetin baş məqaləsinə müttəfiq respublikalarda keçirilən iclaslarda, yığıncaqlarda həmin yazıya münasibət bildirirdilər.

Belə yığıncaqlardan biri də Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında keçirilir.

Yerlərdə məqaləyə həsr olunmuş yığıncaqlardan fərqli olaraq, Yazıçılar İttifaqında başqa bir abı-hava hökm sürürdü. Burada qruplara bölünən yazarlar bir-birinin ünvanına mətləbə dəxli olmayan ifadələr işlədir, məqsəddən yayınaraq “qələm dostları”nı millətçilikdə, əksinqilabi fikirlər yayaraq cəmiyyətə düşmən olan ünsürlərlə əlaqədə suçlandırırdılar, sonra bu “çıxışlar” geniş auditoriyaya ayaq açırdı. Mətbuat səhifələrində bu üzdənirəq “çıxışlar”da böhtanlar, şantajlar, biri digərinin keçmişini xatırlatmaqla, daha radikal mövqe tutduğunu nümayiş etdirirdi.

Sağlam olmayan məmləkətdə gedən bu hərc-mərcliyin inkişafı, onu kulminasiya nöqtəsinə çatdırmasında Azərbaycan Kommunist (b) Partiyasının XIII qurultayında Mir Cəfər Bağırovun məruzəsi böyük rol oynayır. Bundan sonra yığıncaqlarda, mətbuat səhifələrində yazarlar bir-birinə qarşı düşmənçilik müstəvisində durdular. Artıq “qələm dostları”nı ləkələmək, böhtanlar atmaq üçün onlara açıq-aydın “ixtiyar verildi”.

Həmin məruzədə Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Seyid Hüseyn, Salman Mümtaz, Əli Nazim, Hacı Kərim Sanılı, Yusif Vəzir Çəmənizəminli və başqalarının adları hallanırdı. Bununla da həmin şəxslər “insan cəlladının qara siyahı”sına düşərək, yığıncaqlarda, iclaslarda, plenumlarda, mətbuat səhifələrində tənqid olunur, bununla da onların məhvinə zəmin yaranırdı.

Bu baxımdan da 21 mart 1937-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının plenumunda təşkilatın yenidən üzvi olmuş Əli Vəliyev çıxış edir:

“Mən təcrübəli yazıçı kimi bir şey demək istəyirəm. Sən (Yusif Vəzir nəzərdə tutulur—A.K.)”Müsavət”

partiyası övladlarından necə yazırsan. 25-ci ildə (1925-ci il—A.K.) böyük məqalə yazıbsan. O, müsavata şapalaq vurmaqdır, fəqət bu şapalaq vurmaqla yox, onun rişəsini çıxarmalıyıq. Onlardan yazmaq lazımdır, bunu səndən və Əhməd Cavaddan tələb edirik.”

Azərbaycan Yazıçılarının müxtəlif tədbirlərində edilən bu cür çıxışlar başqa şair və yazıçılar kimi Yusif Vəzirin də həyatını təhlükə altına alırdı.

Həmin dövrdə Yusif Vəzir Azərbaycan Yazıçılar İttifaqından xaric edilir və işdən çıxarılır...

1937-ci il iyun ayının 8-də Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı A.H.Rəsulzadə, M.S.Ordubadı, M.Ələkbərli, H.B.Nəzərli, M.C.Paşayev, Ə.Hidayət və M.Qamskidən ibarət idarə heyətinin iclasını keçirir. Həmin iclasda “Kommunist” qəzetində çap olunan “Averbaxçılığın kökünü kəsməli” sərəlvhəli məqalə haqqında fikrini açıqlayan S.Vurğun bu yazı ilə tamamilə razı olduğunu bildirir. Sonra geniş çıxış etməmişdən öncə H.Cavid, M.Müşfiq, S.Hüseyn, Y.Vəzir və başqalarının ittifaq sırasından xaric etməyi idarə heyətindən tələb edir. Məhz bundan sonra tələb Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqı üzv və namizədlərinin ümumi iclasının qərarında həllini tapır. Daha sonra Yusif Vəzirin “Həzrəti-Şəhriyar” pyesi və “İki od arasında” romanının nəşrinə qadağa qoyulur, “Altunçay” kinossenarisi “Azərbaycan” kinostudiyası tərəfindən bəyənilsə də, lakin son anda filmin çəkilişinə icazə verilmir.

Bu azmış kimi Yazıçılar İttifaqı Y.Vəzirin illərlə gözlədiyi 3 otaqlı mənzil tikilib hazır olduğu ərafədə, onu “öz qruplarında” olan şəxsə verirlər.

Təsadüfi deyil ki, ümumazərbaycan birinci şura yazıçılarının qurultayında çıxış edən Mikayıl Rəfilinin “... **Yusif Vəzir yoldaşın “Qızlar bulağı” əsəri 31-ci ildə yazıl-**

mış, lakin 34-cü ildə çapdan çıxmışdır. Bu biabırçılıqdır” deməsi, iclası aparan K.Ələkbərliyə xoş gəlməmiş, çıxışıya “vaxtınız qurtarmışdır” replikası atmaqla onunla razılaşmadığını bildirmişdir.

M.Rəfilinin bu fikri ilə razılaşmayan yazıçı Mehdi Hüseyn də 1936-cı ilin “Ədəbiyyat” qəzetində yazırdı:

“Onun (Yusif Vəzir – A.K.) son əsərləri, xüsusilə “Qızlar bulağı” və “Studentlər” romanı Şura ədəbiyyatının fikri yüksəlişini ifadə etməyir”.

Halbuki, M.Hüseyn iki il öncəki məruzəsində “Qızlar bulağı” haqqında deyirdi:

“Qızlar bulağı” əsərinin üç böyük qiyməti vardır.

1.Yazıçı əsərin materiallarını yaxşı təhlil etmiş, bir çox materiallar (əsərə aid) bərbəbir gözdən keçirilmişdir.

2.Keçmiş əsrət dövrünün hadisələri, ənənələri yaxşı təsfir olunmuşdur.

3.Yusif Vəzir dilində çox müvəffəq olmuşdur”.

İndi yazıcının hansı fikrini qəbul edəsən, hansı sözü ilə hesablaşasan. Görən əsərlərini sevə-sevə mütaliyə etdiyimiz yazıcının hansı fikri sifarişlə bağlıdır.

Sənədlərlə yaxından tanış olduqca yazılarda daha dəhşətli fikirlərin şahidi oluruq. Əvvəlki fikirlər aşağıda qeyd edəcəyimiz yazıların yanında toya getməli olur.

Bu məqamda şair Hüseyn Arifin istər-istəməz aşağıdakı misralarını xatırlamalı oluram.

**Elə hadisə var qələmə alsan,
Varağa yerləşib, kitaba sığmaz.**

Hələ 1936-cı ildə Yusif Vəzirin əsərlərinə ikiüzüzlü şəkildə qiymət verən, bütün dövrlərin “tənqidçisi” sayılan, öz

sərbəst fikri olmayan Hidayət Əfəndiyev qələmə aldığı məqalədə yazırdı:

“Çəmənzəminlinin “Qızlar bulağı” və “Studentlər” əsərinin bu son ildə çapdan çıxmış, ikinci hissəsi də tarixi janr rolunda atılmış müvəffəqiyyətli addımlardan biridir. Bu əsərlərin canlı tarixi materiallar üzərində oxucu keçmişə dərk edir. Hal-hazırın və gələcəyin mahiyyətini düşünməyə başlayır”.

Adını çəkdiyimiz əsərlər haqqında müsbət fikir söyləyən “tənqidçi”, bir neçə aydan sonra ikinci məqaləsi ilə tükürpədicə “izahları” oxucuda ikrah hissi oyadır:

“Heç bir bədii gözəlliyə və funksiyaya malik olmayan və şəhvət oyadan çirkin momentlərə biz, məsələn, nasirimiz Yusif Vəzirin əsərlərində də təsadüf edirik. Yusif Vəzirin “Qızlar bulağı” əsərində belə bir yer var: “Onun vücudu yetişmiş dişilərə məxsus rayihə sarındı” yaxud Ninni soyunub gəncin yatağına girdi, gənc Ninninin bütün gözəlliklərinə malik oldu”.

Dahi yazıcının bu cümlələrinə etirazını bildirən “tənqidçi”yə görə gənc qızlardan ətirli iy yox, insanın ürəyini bulandıran üfunətli qoxu gəlməli idi və yaxud da başqa izahından məlum olur ki, Ninni gərək gəncin yatağına paltarlı girəydi.

Maraqlıdır ki, “tənqidçi”nin qızıışdırıcı fikirlərinə “Studentlər” əsərinə verdiyi qiymətdə də görürük:

“Yusif Vəzirin bu əsəri (“Studentlər”– A.K.) özünün çılpaq, şəhvət oyadan erotik təsvirləri ilə oxucuların zövqünü və əxlaqını pozmağa doğru çevrilmişdir”.

Bu əvvəlcədən düşünülmüş, gələcəkdə vicdanı qarşısında cavab verəcəyini belə ağına gətirməyən, açıq xəyanətlə böyük yazıçıya ölüm hökmü verən “tənqidçi”nin yazısını

oxuyanda yenə də şair Hüseyn Arifə müraciət etməli oluruq.

**Olanı danışıb, olanı desə,
Düşmən dost qəlbinə girə bilərmi?
Xəyanət cildini dəyişdirməsə.
Cinayət hökmünü verə bilərmi?**

Məhz bu cür fikirlərin nəticəsi idi ki, neçə-neçə ədəbiyyat və incəsənət xadimləri bu cür xəyanətin qurbanı oldular.

Belə “tənqidi” fikirlər yalnız Hidayətə şamil etmək insafsızlıq olardı. Onun həmkarı Seyfulla Şamilov da öz həmfikirindən daha uzağa gedərək Y.Vəzirin yazılarını əksinqilabi əsər adlandırmışdı:

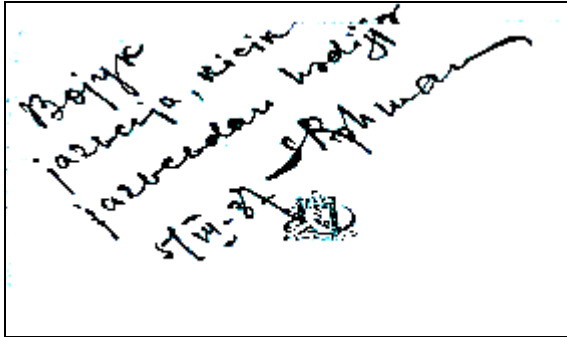
“Çünki bu əsərdə (“Studentlər” nəzərdə tutulur – A.K.) hər növ kontrrevolyusion fikirlər, mənfi tip ağzından biabırçasına təşviq olunur. Belə bir əsəri sovet nəşriyyatı necə buraxmışdır? Yusif Vəzirin yaradıcılığının özü, onun keçmişi, tənqid tələb edir. O bizim quruluşumuzda olan tematikanı çətin alır. O bu günün əsərini yarada bilməmiş, “Qızlar bulağı” bu günün əsəridimi? Əlbəttə yox!...”

Y.Vəzirin bu əsərlərini topa-tüfəngə tutan “tənqidçi” daha irəli gedərək “İki od arasında” romanını da bu günün əsərləri sırasında dayanmadığını iddia edir.

Şair, ictimai xadim Molla Pənah Vaqifin həyat səhifələrini vərəqləyən bu gözəl əsər sonralar “Qan içində” adı ilə nəşr olunur. Uzun müddət sonra Y.Vəzirin oğlu Orxan Vəzirov atasının “İki od arasında” romanın nəşr etdirərək ilkin adını bərpa etməyə müvəffəq olur. Daha bir məqamı da qeyd etməmək mümkün deyil. Çünki qeyd edəcəyimiz

məqama nəzər yetirəndə həmin tənqidçilərə “rəhmət” oxumaq düşür...

Azərbaycan Sovet ədəbiyyatında komediya janrında əsərlər yazan **Sabit Rəhman** 1936-cı ildə **Azərnəşr** tərəfindən çapdan çıxmış “**Gənclik hekayələri**” kitabını yolda rastına çıxan **Yusif Vəzirə** vermək üçün mağazaya qaçır. Kitabı alıb onun titul səhifəsində “**Böyük yaçıya, kiçik yazıçıdan hədiyyə 5/III-37 S.Rəhman**” yazaraq Yusif Vəzirə verir. Lakin həmin tarixdən 17 gün sonra komediya ustası əhdinə “sadiq” qalaraq böyük yazıçıya verdiyi hədiyyəni əsl komediyaya çevirir.

“Məgər bu antologiyada (Sosialist inqilabının XX il-
liyində həsr edilmək üçün hazırlanan kitab – A.K.) faşist
ideyaları daşıyan “Studentlər” kitabının avtoru Yusif
Vəzirə nahaq yerdən ayda 600 manat məvəcib təyin et-
mək, bu antologiyanın tərkibində xalq düşməni Mədi-
nə xanım Qiyasbəylilərlə (1906-cı ildə Zaqafqaziyada
ilk rus qız məktəbini Qazaxın Salahlı kəndində açmış,
1937-ci ildə əksinqilabi – millətçi təşkilatının üzvləri ki-
mi həbs edilən R.Axundov, B.Çobanzadə ilə əlaqədə
suçlandırılaraq M.Qiyasbəyliyə Azərbaycan C/M 72,

73 maddələri ilə cinayət işi qaldırılmış və həmin ilin sentyabr ayının 28-də gecə saat 1.25-dəqiqədə güllələnmişdilər – A.K.) əlaqələr saxlamaq ideoloji cəhətdən bizi düşmən elementlərə satmaq deyilmidir?".

Azərbaycan Sovet Yazıçılarının yığıncaqlarında çıxışları seçilən Əli Vəliyevin nitqinə nəzər yetirək:

“Yusif Vəzir haqqında danışarkən mən istəyirəm həmişə onun əlində dəstəvur olan "Studentlər" romanından deyim. O sovet quruluşuna aid heç bir əsər yazmamışdır desək haqqımız vardır...".

Ə.Vəliyev yazıcının başqa bir əsərinə toxunaraq deyirdi: **“Sovet quruluşuna aid onun yazdığı yalnız bir hekayədir. Nəhayət orada komsomol qızı.... bıçaqla öldürür”**. (Çıxışında müraciət olunan əsər yanılmırıqsa Yusif Vəzirin “Son səhifə” hekayəsindəndir. Həmin əsərdə komsomolçu qız Marqaritanı yuxarıda qeyd edildiyi kimi bıçaqla öldürümlər, əksinə o əyyaş həyat yoldaşı Xəlibi bıçaqla qorxudaraq evdən qovur – A.K.).

Ə.Vəliyevin çıxışındakı “sovet quruluşuna aid heç bir əsər” yazmaması fikri Y.Vəzirin qətlinə fərman idi. Ə.Vəliyevin bu çıxışı Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının 8 iyun 1937-ci il tarixində 9 sayılı protokolundakı qərarın yaranmasına zəmin yaradır:

“Öz kontrrevolyusion əsərləri və hərəkətləri ilə Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqını zibillədiklərinə və bu günə kimi heç bir sovet tematikasında əsər yazmadıqlarına, Sovet Yazıçılar İttifaqının nizamnaməsinə riayət etmədiklərinə və beləliklə sovet yazıçısı kimi ən yüksək bir adı daşımağa layiqləri olmadıqlarına görə Hüseyin Cavid, Hacı Kərim Sanlı, A.Musaxanlı, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Seyid Hüseyin, Salman Mumtaz, S.M.Qənizadə, Qantəmir və s. Sovet Yazıçıla-

rı İttifaqı sıralarından xaric etməli, bunların yaradıcılığındakı kontrrevolyusion mahiyyəti həm ümumi iclasda , həm də mətbuatda ifşa etməli”.

Bu qərardan sonra bəzi ədəbiyyat və incəsənət xadimləri artıq həbs olunmuş, bəziləri həbs olunmaq ərəfəsində idilər, bəziləri də artıq DTK-nın “dindirilmə otaqları”nda dünyasını dəyişmişdir.

Bu “qara siyahı”ya düşənlərdən biri olan Yusif Vəzir uzun müddətli təqiblər, işsizlik, üç uşağının gələcək həyatı nə ilə nəticələnəcəyi, hal-hazırkı maddi vəziyyəti yazıçını düşünməyə vadar etsə də heç bir çıxış yolu tapmağa qadir deyildi. Onun yalnız şəxsi kitabxanasına “gücü çatırdı”. Göz bəbəyi kimi qoruyub saxladığı qiymətli kitabları dəyər-dəyməzinə satdırması ona ağır gəlsə də, lakin ailəsinin ac qalmasına heç bir vəchlə razı ola bilməzdi. Bu ona ölümdən də ağır gəlirdi. Artıq əsərlərinin çapına hər tərəfdən qadağa qoymuşdular. Yazıçı bir çox elmi biliklərə malik olsa da, lakin respublikanın bütün müəssisələrinin qapıları bu böyük elm sahibinin üzünə bağlı idi.

Respublikada ona qarşı haqsızlıqlarla barışa bilməyən Yusif Vəzir 20 may 1937-ci ildə Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi M.C.Bağirova, daha sonra iyun ayının 8-də Ümumittifaq Kommunist (b) Partiyasının Baş katibi İ.V.Stalinə eyni məzmunlu məktubla müraciət edir.

Y.Vəzir nə M.C.Bağirovdan, nə də Stalindən heç bir cavab ala bilmir. Həmin məktublardan bir müddət sonra M.C.Bağirovun məruzəsində kəskin tənqid olunanlar arasında Y.Vəzirin də adı çəkilir:

“Yazıçılar İttifaqının bu gün belə öz sıralarında Seyid Hüseyn, Salman Mümtaz, Yusif Vəzir, Samlı,

Hüseyn Cavid və başqaları kimi qəddar burjua millətçilərindən təmizləmədiyi faktdır".

Hər tərəfdən haqsız hücumlara məruz qalan yazıçı gələcək həyatının sonluğunu düşünməyə başlayır. Bu zaman təsadüf nəticəsində əlinə keçən bir elan diqqətini cəlb edir. Elandan məlum olur ki, Özbəkistanın Xarəzm Vilayəti Pedaqoji İnstitutunda rus dilinin tədrisi üçün vakant yerləri tutmağa müəllim dəvət edilir

Bu elandan məmnun qalan Y.Vəzir sənədlərini instituta təqdim edir və müsabiqədən müvəffəqiyyətlə keçir. O burada özünü qabaqcıl, savadlı mütəxəssis kimi göstərir və kafedra müdiri vəzifəsinədək yüksəlir.

İzləndiyinə baxmayaraq o, aldığı məvacibdən ailəsinə göndərməyi qərara alır. Lakin ailəsinə yollayacaq məvacibin həmin ünvanı göndərməyə ehtiyat edir. O, pulu qaynasının ünvanına göndərməyi məqsədəuyğun sayır.

Belə təqiblərdən ehtiyat edən yazıçı bəzən ailəsini görmək üçün Bakıya gecə yarıdan keçmiş bir-iki günlüyə gələr və gecə ilə də şəhəri gizlicə tərk edərdi. Lakin bu gəlişlər ona baha başa gəlir. Bu "gizli səfər"lərindən duyulmuş düşənlər yuxarılara qara siyahını yenidən təftiş etməyi "məsləhət" bilirlər. "Yaddan çıxmış yazıçı"nın həbs olunması üçün sənədlər hazırlanır və nəticədə Özbəkistandan Azərbaycana gətirilməsi üçün order yazılır.

Y.V.Cəmənəminlinin ilk istintaqı 13 fevral 1940-cı ildə aparılır. Həmin dindirilmədə yazıçının keçdiyi həyat yolundan müfəssəl söhbət açılır. Həmin istintaqların birində bəzi yazıçı və şairlər haqqında verilən suala Y.Vəzir aşağıdakı şəkildə cavablandırır:

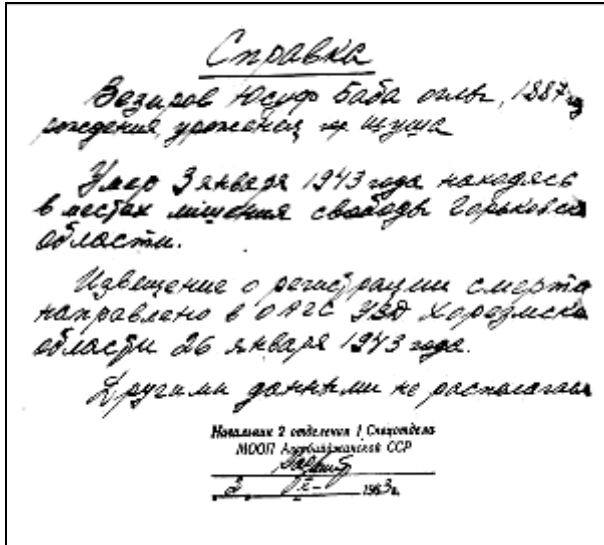
"S.Vurğun – onunla ədəbiyyat haqqında söhbətimiz alınmır, onun siyasi fikirləri haqqında deməyə çətinlik çəkirəm.

A.Şaiq – Neft institutunda bir işləmişik. O pedaqoji işinə çox bağlı idi.

M.Arif – Arif bizim ən gözəl tərcüməçilərdən biridir. O nəinki bilikli, həm də vicdanlı adamdır.

S.Mümtaz – S.Mümtaz böyüklərin yanında bal, kiçiklərin yanında istiot idi.

Əbülhəsən – Əbülhəsən istedadlı yazıçıdır".

Yusif Vəzir altı aylıq uzun, ağır, məşəqqətli “dindirilmə”dən sonra 8 il müddətində azadlıqdan məhrum edilir və ölkənin “bağlı şəhəri” sayılan Qorki vilayətinə göndərilir.

Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrını yaradanlardan biri Yusif Vəzir Çəmənəzəminli ağır həyat şəraitinə dözməyərək 1943-cü ilin yanvar ayının 26-da orada da dünyasını dəyişir.

Yazıcının  l m  haqqında yuxarıda Az rbaýcan Təhlükəsizlik Komitəsi t r fınd n 2 sentyabr, 1963-c  ildə verilmiř arayıřda  z təsdiqini tapıb.

ƏSKİ ƏLİFBANIN QURBANI

MK-nın fevral-mart plenumundakı Stalinin “Trotskiçilərə” qarşı sərt çıxışı bütün SSRİ-ni bürüdü. Bu səda nəinki müttəfiq respublikalarda böyük əks-səda doğurdu, hətta onun hər bir şəhər və kəndlərində “Trotskiçilərə ölüm”, “Düşmənlərə vətənimizdə yer yoxdur” və sair şüarlar səslənməkdə idi.

Respublikada isə “düşmən ovuna” çıxmaq Azərbaycan Kommunist (b) Partiyasının XIII qurultayında M.C.Bağırovun kəskin çıxışından sonra başlandı. Bu çağırışın sədası Azərbaycanın hər bir guşəsinə – şəhərlərinə, kəndlərinə, qəsəbələrinə sürətlə yayılmağa başladı. Bu zaman hər yerdə “Üçlər”in verdiyi hökmləri icra edənlər üçün qara məşinlər ayrıldı. Onların peşələri keçənin zülmətində müsəvatçıları, əksinqilabçıları, millətçiləri, pantürkstləri, terrorçuları və s. “müəyyən edib”, xalqın mühakiməsinə verməkdən ibarət idi. Xalqın adından mühakimə edənlər kimlər idi? Erməni daşnakları və rus şovinistləri. Bunların da başçısı respublikanın rayonlarında kütləvi qırğınlar törətdiyinə görə hakimiyyət başına gətirilən və bununla da köhnə ədəvətlərinin qisasını almağa can atan M.C.Bağırov idi.

Məhz onun başçılığı altında respublikanın hər bir nöqtəsində “qara məşinlər”in köməyi ilə nəinki düşmənlərini, hətta çörək kəsdiyi, evində qonaq qaldığı, çətin günlərində ona dayaq olan dostlarını da məhv edirdi. Onun ağışuna

atılmaqdan imtina edən neçə-neçə qeyrətli xanımları işgəncə ilə öldürməkdən həzz alırdı.

Onun gecələr bir ünvanı var idi. Bu ünvan XDİK-nın zirzəmisinə və həmçinin orada gedən işgəncələrdən ruhlanmaqda, şəxsi düşməninə verilən əzablarda iştirak etmək idi.

“Ağa”nın göstərişi ilə belə “qara maşınlar”dan hər bir şəhər və rayonlara verilmişdir. Həmin “qara maşınlar”dan bir neçəsi də Gəncədə “tüğyan” edirdi. 1937-ci ildə Respublikanın Təhlükəsizlik naziri Y.D.Sumbatovun (Topuridze) rəhbərliyi ilə “Üçlük” yaranan zaman kütləvi şəkildə şəhərdə həbslər aparılırdı.

Mir Cəfər Bağırov

Qeyd etmək lazımdır ki, Kovrişenko nəinki yalan danışmaqda, şər atmaqda, hətta saxtakarlıqda da ad qazanmışdı.

1937-ci ilin şaxtılı gecələrindən biri. Şəhər camaatı hava qaralmamış evlərinə tələsir. Artıq gecədən xeyli keçmişdi. Şəhərin tək-tək evlərində işıqlar yanırdı. Bu işıq gələn evlərdən biri də Gəncədə yazıb-yaradan şair və pedaqoq Əli Razi Şəmçizadənin idi. Bu evdə demək olar ki, səhərə qədər işıq sönməzdi. Son zamanlar bu evdə axşamlar

işığın yanmaması kədərdən, ələmdən, ən nəhayət böyük bir faciədən xəbər verirdi.

“İnsan cəlladı”nın son çıxışından sonra onun göndərdiyi qara maşın sahiblərinin ilk “təşrif” buyurduqları yerlərdən biri də məhz Əli Razinin evi idi. Artıq şairi həbs etmək üçün 8 yanvar 1937-ci il tarixdə Kirovabad (Gəncə) şəhər Dövlət təhlükəsizlik müstəntiqi Məmməd Məmmədov tərəfindən hazırlanan qərar şəhər təhlükəsizlik idarəsinin rəisi, baş leytenant Qamrekeliyə təsdiq təqdim edilir.

Arayışda göstərilir ki, 1880-ci ildə (bəzi mənbələrdə 1886) Kirovabadda xırda sənətkar ailəsində anadan olan Əli Razi Yəhya oğlu Şəmçizadə “Müsavət”da fəaliyyət göstərəkən bolşevizmə qarşı əks-kəşfiyyət aparmış və partiya sıralarına daxil olarkən bunu gizlətməmişdir.

Əli Razinin həbsi üçün order yazılır və həmin günü də istintaqa cəlb olunur.

Repressiyalar yenidən “fəaliyyət”ə başlamışdı. XDİK-nin zirzəmilərində “yetərincə” məhbuslar yox idi. Ona görə də Əli Razi həbs olunan gün də dindirilməyə çağrılır.

Həbs olunmamışdan öncə xüsusi göstərişlə Şəmçizadə Əli Razi partiya sıralarından xaric olunur. Xaric edilməsinin səbəbi Kirovabad şəhər partiya komitəsi tərəfindən AK(b)P-nin 219 sayılı 2 yanvar 1937-ci il tarixli protokollundakı çıxarışda öz əksini tapıb.

Mustafayev, Osipov “1886-cı il təvəllüdlü, 1921-ci ildən partiya üzvi, (Ə.Şəmçizadə –A.K.) partiyaya üzv olarkən özünün “Müsavət”da bolşeviklərə qarşı əks-kəşfiyyətin üzvi olduğu”nu heç bir əsas gətirmədən günahlandırıldı.

Həbs olunandan sonra Ə.Şəmçizadə 8 yanvar 1937-ci ildə Azərbaycan Kommunist (b) Partiyası Kirovabad şəhər komitəsinə və onun məsul katibi Mustafayevə, nahaqdan

ləkələnməsində köhnə ədavəti olan və partiya sıralarına soxulan Petrosyanın əli olduğunu sadələvhəsinə ərizə ilə müraciət edəndə, bunun heç bir nəticəsi olmayacağını bil-sə də, lakin son anda bu quruluşa qarşı qəlbində inam hələ “yaşayırdı”.

Arxiv sənədlərindən aydın olur ki, guya Ə.Şəmçizadə 2 yanvar 1937-ci ildə müstəntiq M.Məmmədov tərəfindən dindirilmişdir. Bu XDİK-da işləyən müstəntiqlərin növbəti yazdıqları yalan idi. Çünki necə ola bilər ki, 8 yanvar 1937-ci ildə həbs edilən şəxs altı gün əvvəl dindirilsin. Bir də Ə.Şəmçizadə XDİK-nın zirzəmisində ifadə verən zaman Kirovabad şəhər partiya komitəsinə şikayət ərizəsi yazması da gülüncdür. Görünür Ə.Şəmçizadəyə böhtan atan şəhər partiya komitəsinin katibi ilə müstəntiq M.Məmmədovun birgə iş üsulu özünəməxsus şəkildə qurulurdu.

Müstəntiq istintaq zamanı Ə.Şəmçizadədən izahat alarkən açıq-aydın böhtan və iftiralardan da əl çəkmək fikrin-də deyildir. O hətta bəzi müstəntiqlərə uyğun hərəkət edərək Muxtarzadə, Əkbər Kazımsadə, Şərəbanı Eminbəyli kimi xüsusi hazırlanmış “şahidlər”dən də istifadə etməyi unutmurdu.

İstintaq zamanı verilən növbəti suallardan biri də Ə.Şəmçizadənin “Müsavat” partiyasının üzvi olması, onun əks-kəşfiyyatda iştirak etməsi haqqında idi. Bu cür suallar-la Ə.Şəmçizadənin “Müsavat”ın üzvi olduğunu, əks-kəşfiyyatçı kimi fəaliyyət göstərdiyini onun boynuna qoymaq idi. Onların məqsədi şairi həmçinin ADR-in baş naziri olmuş Nəsibbəy Yusifbəyovla yaxın “dostluqda” günahlandırmaq niyyəti daşıyırdı. Müttəhimin verdiyi cavablar qane etmədiyindən müstəntiq şahid qismində ayrı-ayrı şəxslər-dən ifadələr almaq məcburiyyətində qalır.

İlk növbədə Ə.Şəmçizadə haqqında 25 yanvar 1937-ci il tarixdə ifadə verən 1898-ci il təvəllüdlü Bayramov Hacı Bayram oğlu daha “irəli gedərək” Ə.Şəmçizadənin 4 arvadlı, 28 yanvar 1937-ci il tarixdə 1877-ci ildə anadan olmuş Axundov İsa Həsən oğlunun ifadəsində isə Ə.Şəmçizadənin firıldaqçı olduğu göstərilir.

Müstəntiq daha sonra 1888-ci il təvəllüdlü, bir ticarət köşkünün müdiri olmuş Məmməd Hacı oğlu Hacıyevin “fikrini öyrənir.” Məlum olur ki, M.Hacıyev də 1918-1919-cu illərdə Müsavatın əks-kəşfiyyat üzvi olub. Lakin nədənsə o, müttəhim kimi yox, “şahid” kimi dindirilməyə dəvət olunur.

M.Hacıyev ifadəsində müstəntiqə etiraf edir ki, bugünkü günə kimi (08.02.1937 il) o da əks-kəşfiyyatın üzvi olduğunu əlaqədar təşkilatlara açıb deməyib. O, həmçinin izahat verdiyi müddətə qədər əks-kəşfiyyata qulluq ertdiyini bu vaxta qədər hökumətə məlumat vermədiyini sakit şəkildə deməsi, eyni zamanda azad, asudə yaşamasını “etiraf etməsi” nə qədər inandırıcıdır? Bu azmış kimi Ə.Şəmçizadə guya M.Hacıyevi görüb “əgər səni çağırıb dindirsələr de ki, o “əksinqilabçılarla mübarizə” təşkilatı yaradıb”. Əlavə olaraq M.Hacıyev qeyd edib ki, Ə.Şəmçizadə Şah Abbas məscidində molla işləyib, sonra da ticarətlə məşğul olub, həmçinin o köşkdə qramafon valı satarmış.

Qəribədir, nə vaxtdan köşkdə qramafon valı satmaq cinayətdir.

Digər “şahid” 1883-cü ildə anadan olmuş Seyidəli Muxtar oğlu Muxtarzadə də Ə.Şəmçizadənin nəinki müsavatçı hökumətin, hətta “Himmət” partiyasının üzvi olduğunu da qeyd edir. Maraqlıdır, məgər “Himmət” bolşeviklərin qəzeti deyilmə?

Biz arxiv sənədlərində müstəntiqin Ə.Şəmçizadəni “Müsavat”ın əks-kəşfiyyatçısı, alverçi, “molla” kimi adlandırması təbii hal kimi qəbuletmək lazımdır. O dövrdə dinə münasibət kəskin hal aldığından, qəzetlərdə nəinki mollalar, hətta bütün dindarların ələ salınıb, təhqir olunmağı azmış kimi onların ibadət etdikləri məscidləri də bağlayırdılar. İş o həddə çatmışdı ki, utanıb-qızarmadan “Allahsızlar” qəzeti nəşr olunmasına da hökm vermişdilər. Ümumiyyətlə hansı bir yolla olur-olsun müstəntiq qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün bütün alçaldıcı vasitələrdən istifadə etməyi özünə borc bilirdi. Ona görə də müstəntiq 9 nəfər şəxsini “şahidliyi”ni əsas tutaraq, Əli Razi Şəmçizadəni Azərbaycan SSR cinayət məəcəlləsinin 75-ci maddəsi ilə təqsirli bilib, ittihamnaməni Respublikanın XDİK-na göndərir.

Lakin müstəntiq məqsədinə necə nail olduğunu aşağıdakı qərarda öz əksini tapıb.

Azərbaycan SSR prokror köməkçisi, şöbə rəisinin müavini Yaravoy, Respublika prokuror əvəzi Pinkis ilə razılaşdırılaraq 2 mart 1937-ci ildə qərara alır:

Əli Razi Şəmçizadə Azərbaycan SSR c/m 75-ci maddəsinə əsasən işi dayandırılısın. 11251 sayılı işi arxivin VIII şöbəsinə göndərilsin və həbsdən azad edilsin...

Əli Razinin sevinci uzun sürmür. Yalnız həbsdən azad edilməsindən 3 ay 27 gün keçdikdən sonra artıq Ə.Razini evdən aparmağı məqsədəuyğun saymırlar, onu 29 iyul 1937-ci il tarixdə XDİK-ya şahid qismində dəvət edərək, həbs edirlər. Həmin gün də Əli Razinin həbsi üçün 155-saylı order yazılır.

Pedaqoq, şair Şəmçizadə Əli Razi 1880-ci ildə Kirovabadda (Gəncə) anadan olmuşdur. O, Kirovabad Mərkəzi Əmanət bankında xəzinədar(kassir), yoxlayıcı (kontrolor)

işləyib. 1937-ci ildə partiyadan xaric edilib. O, 1937-ci ilin yanvar ayında partiya sıralarına daxil olarkən yalan danışıraq onları aldatdığına görə həbs olunub və 13 mart 1937-ci il tarixdə azad edilib.

Həyat yoldaşı:–Zümrüd Məmməd qızı 46-yaş, anası: Məsmə Əlbaba qızı 80-yaş, oğlu: Nadir 16-yaş, oğlu: Ayaz 8- yaş.

Əli Razinin həbsdən azad olmağından xəbər tutmayanlar tərəfindən Yazıçılar İttifaqında şairə qarşı hələ də təqiblər səngimək bilmirdi. Bunun nəticəsi idi ki, 18 mart 1937-ci ildə Yazıçılar İttifaqının plenumunun axşam iclasında qızıışdırıcı mövqeyi ilə seçilən, həmin plenumda M.Müşfiqin, Ə.Cavadın başda bir çox görkəmli şairlərin məhvinə səbəb olan və bunun üçün də xüsusi “hazırlıq keçən”, yaradıcılığı geniş ictimaiyyətə məlum olmayan Feyruz adlı bir şəxs çıxış üçün söz istəyir.

Nitqində o, Əli Razinin bir şerindən misal gətirərə göstərir ki, burada o, bir daha özünü müsavətçi kimi təsdiq etdiyini nümayiş etdirir. Çıxışçı bu şerlə şairi pantürkist kimi tənqid edərək, 1936-cı ildən onun yazıçıların sırasında “yer qazan”dığına təəssüfləndiyini bildirir.

Artıq kifayət qədər “sənədlər” toplandığından 29 iyul 1937-ci il tarixdə Kirovabad şəhər XDİK-nın təhlükəsizlik üzrə baş leytenantı Qamrekeli, serjant Lixaçovun təqdimatı ilə Əli Razi həbs edilir. Həbsin səbəbində göstərilir ki, o, əksinqilabçı, antisovet təşkilatının fəal üzvi kimi iş aparırmış.

Başqa müttəhimlərdən fərqli olaraq Əli Razi məhz həbs olan günü də müstəntiq N.Denisov tərəfindən istintaqa çəkilir. Həmin dindirilmə əvvəlki və sonrakı dindirilmələrdən heç nə ilə fərqlənmirdi.

Eyni suallar və eyni cavablar. Görünür ilk “tanişlıq xatirinə” müstəntiq “etikaya riayət etməyi” üstün tutub.

2 avqust 1937-ci il tarixdəki dindirilmənin ilk sualından aydın olur ki, 1936-cı ildə o AKTİ-də (Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutu) “Ellər atası” ilə əlaqədar şer oxumuşdu. Ona görə də həmin şerin məzmunu müstəntiqin “marağına” səbəb olur.

Əli Razi AKTİ-də heç bir şer oxumadığını yalnız institutun tələbəsi Şirzad Əliyevə demiş ki, özünün köhnə şerlərinin arasında “Koba” yaxud “Quba” adına rast gəlib. Bunların hansı olduğunu ayırd edə bilmir.

Şerin yazılmasından 20-ildən çox bir vaxt keçdiyindən şair “Koba” Stalinin ləqəbidir” ifadəsinin Şirzad Əliyev yaxud Cəfər Bağır (“Kirovabad bolşeviki” qəzetində məsul katib işləyib) tərəfindən deyildiyini xatırlamadığını da bildirir. “Düzü mən onun ləqəblərini bilmirdim, indi də bilmirəm”-deyə, cavab verir.

Qeyd edək ki, şer 1914-cü ildə ərəb əlifbası ilə yazıldığından göstərilən ad iki mənada oxuna bilər. Müstəntiq bu şerin kimə həsr edildiyini, onu harada oxuduğunu və həmin sözün necə yazıldığını israr edir. Ə.Razi də “Quba” sözünü ərəb əlifbası ilə yazmalı olur.

1914-cü ildə Azərbaycanda ərəb əlifbası mövcud olduğundan şer də təbii ki, bu yazı ilə qələmə alınmışdı. Əlifba ilə tanış olanlara məlumdur ki, ilk baxışdan bu sözün oxunuşunda bir az tərəddüdlük hiss olunur. Çünki yazılan söz bir neçə şəkildə oxuna bilər. Ümumiyyətlə bir çox sözlər var ki, o ərəb əlifbası ilə yazılanda qarşıdakı onun oxunuşunda tərəddüd etmək məcburiyyətində qalır. Nəticədə də başa düşməzlik yaranır. Məhz bu çətinliyi dərk edən dahi filosof-dramaturq M.F.Axundov ərəb əlifbasının dəyişilməsi üçün xeyli mübarizə aparmışdır...

Əli Razi növbəti dəfə, 13 noyabr 1937-ci ildə müstəntiq tərəfindən ifadə verməyə çağrılır. Lakin bu görüşdə də qanə edən cavab ala bilməyən müstəntiq, Əli Razini hər şeyi etiraf etməyə “dəvət edir”, əks halda bu tərsliklə o heç nəyə nail olmayacağını bildirir. Lakin Ə.Razi bu “xatırla”manı qəbul etmək və ona qarşı olan haqsızlıqlarla barışmaq niyyətində deyildi.

Sonuncu dindirilmədən 10 gün sonra Əli Razidən ifadə almadan öncə müstəntiq şairi “düz yola qayıtması”, “kөнüllü etraf” etməsi üçün “xatırlamanı” yada salmağı məqsədəuyğun sayır. Nəticədə müstəntiqin ilk sualına cavabı “qənaətbəxş” olur.

Müstəntiqin “ipə-sapa” düzölmüş suallarına “yerli-yerində” müttəhim tərəfindən cavablandırılması qənaətbəxş hesab edilir. Məlumdur ki, dindirilmə və rəqəsinin hər səhifəsinin sonunda müttəhim tərəfindən imza atılır. Lakin nədənsə Əli Razi bu və rəqənin hər bir abzasına imza atmağa məcbur olunurdu. Son ifadəsindən sonra isə ona özü haqqında məlumat verməyi tələb edirlər.

Məlum olur ki, Ə.Razi inqilabdan əvvəl “Tələbə” məscidində mollalığı öyrənmiş, bir qədər oxuduqdan sonra oradan uzaqlaşmış, Məşədi Əsəd, Məşədi Abbasqulu və Kərbəlayi Bağiroğlunun yanında bir müddət ət satan işləyib. Daha sonra 1919-cu ilə qədər müəllimlik etmiş, Müsavat hökuməti dövründə isə 6 ay əks-kəşfiyyatda idarəyə daxil olan və çıxan kağızların qeydiyyatını aparırmış. Lakin o, ştatnan xəfiyyə işləyirmiş.

Sovet hakimiyyəti dövründə 1922-ci ildə İrana gedib, bir müddətdən sonra Kirovabada qayıdır və fasiləsiz olaraq Sovet partiya idarələrində çalışmış.

1920-ci ildən 1937-ci ilə qədər “Ədalət” partiyasının üzvi olub.

7 yanvar 1938-ci ildə sədr İ.T.Nikitçenkonun, üzvlər: B.İ. İevleva, P.E.İşenkonun iştirakı ilə 1880-ci il təvəllüdlü Şəmçizadə Əli Razi Yəhya oğlunun Azərbaycan cinayət məəcəlləsinin 64, 70,73 maddələri ilə işinə baxılır və aşağıdakı qərar çıxarılır:

“1936-cı ildən əksinqilabi fəaliyyəti, terrorçuluq, diversiya (təxribatçılıq) ilə burjua-millətçi təşkilatın üzvi kimi, həmçinin silahlı üsyana hazırlıq görülməsində Sovet hökumətinə qarşı apardığı təbliğata görə güllənməyə məhkum edilir.”

Qərar Şəmçizadə Əli Razinin birinci həbsindən düz bir il sonra verilir.

Aktdan çıxarış;

1880-ci ildə anadan olmuş Şəmçizadə Əli Razi Yəhya oğlu 1938-ci il, yanvar ayının 7-dən 8-nə keçən gecə güllələnib.

27 mart 1938-ci ildə VIII şöbinin rəisi təhlükəsizlik leytenantı Koqanın tərtib etdiyi Azərbaycan XDİK-in müavini Borşevin təsdiqinə verilmiş arayışda göstərilir:

“Azərbaycan SSRİ XDİK-in 29.07.1937-ci ildə əksinqilabçı, millətçi, üsyançı, terrorçu təşkilatların üzvi, xalq düşməni Şəmçizadə Əli Razi Yəhya oğlu SSRİ Ali Məhkəməsinin Səyyar Sessiyasının Hərbi Kollegiyasının I dərəcəli hökmü ilə ittiham olunub. Buna görə də SSRİ XDİK-in 00486 sayılı əmri ilə, məlum olmuş sübuta vətən xaininin həyat yoldaşı Zümrüd Məmməd qızı Şəmçizadədən Kirovabad şəhərindən çıxmaq üçün iltizam alınmalıdır.

Ə.Şəmçizadənin mənzilində silah, qiymətli əşyalar və əksinqilabi ədəbiyyat götürmək üçün axtarış aparıl-

malıdır. Qalan əşyaları müsadirə edib, dövlət hesabına keçirilsin.

YIII şöbənin rəisi təhlükəsizlik leytenantı: Koqan”.

Əli Razinin güllələnməsindən 20 gün sonra onun II həyat yoldaşı Şəmçizadə Zümrüd Məmməd qızı 28 yanvar 1938-ci ildə vətən xaininin həyat yoldaşı kimi təqsirli bilinərək, 3 fevral 1938-ci ildə yaşayış yerini tərk etməmək barədə ondan iltizam alınır.

SSRİ XDİK təhlükəsizlik üzrə baş idarəsi adından 39.03.1938-ci il 10226 sayılı xüsusi məxfi təqdimatla, SSRİ XDİK-in 00486 sayılı əmrinə əsasən Şəmçizadə Zümrüd Məmməd qızının adına azadlıqda qalmaqla, heç yerə getməməsi barədə ondan iltizam alınır.

Hər bir addımı izlənən Zümrüd Şəmçizadə haqqında lazımı yerlərə Səttar Səfərov adlı birisi aşağıdakı məlumatı verir.

“Hal-hazırda Bakı şəhəri, Tolstoy küçəsi 5-də Zümrüd Şəmçizadə oğlu Ayazla Şahsənəmin mənzilinə bir neçə gündür ki, köçüb. Bu gün həmişəlik yaşamaq üçün Kirovabada gedir. Orada Qasım İsmayılov küçəsi 8-də olan ikinci oğlu Nadirlə yaşayacaq.”

Kirovabad şəhər XDİK-in rəisi Bamrakeli və inspektor Tavadov Azərbaycan SSRİ XDİK-ın YIII şöbəsinin rəisi Koqana 17.01.1938-ci il tarixdə, 325 sayılı tam məxfi sənəddə göstərir.

Həbsə alınmamışdan öncə – 03.01 1938-ci il tarixli, V 50028 sayılı sənədə əsasən vətən xaini Şəmçizadə Əli Razi Yəhya oğlunun həyat yoldaşı Şəmçizadə Zümrüd Məmməd qızının bətnində 7 aylıq uşaq olduğundan, həbs edilməməsinə göstəriş verilməsi bildirilirdi. Lakin bir ay sonra Z.Şəmçizadə müttəhim kimi 03.02.1938-ci ildə baş leyte-

nant A.S.Hüseynov tərəfindən dindirilmiş və birinci axıncı dəfə ifadə alınmışdı.

Bu ifadədən sonra həmin gün protokol tərtib edilir. Müəyyən edilir ki, müstəntiq A.S.Hüseynov 204 sayılı maddəyə əsasən Azərbaycan SSR cinayət məəcəlləsinə görə vətən xaininin ikinci arvadı kimi Şəmçizadə Zümrüd Məmməd qızının bu işlə əlaqədar istintaq işi bitir. 27.03.1938-ci ildə Borşevin imzası ilə Z.Şəmçizadənin 10226 sayılı istintaq işi SSRİ XDİK-nin xüsusi iclasına göndərilir.

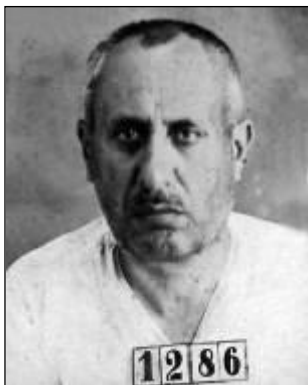
Sənədlər arasında biz daha bir maraqlı “Xidməti qeyd”ə rast gəldik. Həmin “Xidməti qeyd” Azərbaycan SSR XDİK-in 1 sayılı xüsusi şöbənin rəisi, təhlükəsizlik baş leytenantı Savçenkoya ünvanlanıb. Qeyddən məlum olur ki, XDİK-in əməkdaşları köhnə arxiv kağızlarını araşdırarkən kabinetdə əvvəllər əməliyyat işçilər tərəfindən Şəmçizadə Zümrüd Məmməd qızının Bakı şəhərində işləmiş 10226 sayılı istintaq materiallarına rast gəlir.

Yoxlama zamanı III bölmənin daxili şöbəsi tərəfindən verilmiş arayışda göstərilir ki, Z.Şəmçizadə 3 il müddətinə əmək düşərgəsində olub. Daxili şöbəyə müraciət edəndə isə onun sonrakı işi Moskvada olduğu bildirildi. Bununla da Z.Şəmçizadənin istintaq işi kontroldan çıxır. Ona görə də həmin istintaq işini onlara göndərildiyi bildirilir. Bakı şəhər XDİK-nin rəisi, baş leytenant A.Rəhmanov və leytenant Palqunovun 1941-ci il 20 mart tarixində yazdığı məktubdan məlum olur ki, Z.Şəmçizadənin həbsi həmişə diqqət mərkəzində imiş. Lakin Z.Şəmçizadə haqqında yazanlar nədənsə onun həbs olunmadığına israrlıdırlar...

“Ellər atası”nın ölümündən sonra Şəmçizadə Əli Razi Yəhya oğluna 13 may 1958-ci ildə bəraət verilsə də, lakin

nədənsə Zümrüd Şəmçizadənin bəraitı barədə heç bir sənədə rast gəlmədik.

BİR AİLƏNİN FACİƏSİ

Onların bu dəfə ki, “səfər”i Bakıdan 30-35 km uzaqda yerləşən Şüvəlan kəndinə idi. Qara maşın heç kəsə məhəl qoymadan kəndin tozlu-torpaqlı yolları ilə şütüməsi ətrafdakıların etirazlarına səbəb olsa da, lakin səslərini çıxarmağa ehtiyatlandırdılar. “Əcəb ağ gündədir mənim vətənim” deyənlər qorxu içində yaşayırdılar. Belə bir “ağ gündə”

etiraz etmək ölümə bərabər idi...

1937-ci il iyun ayı. Bakının isti yay günlərindən biri. Bu aylarda Bakı camaatı ailəsini götürüb, şəhərin istisindən ayrılmaq üçün onun ətrafında, ata-baba mülkündən qalmış bağlara köçər və yay aylarını orada dincələrdilər.

Bütün Bakı əhli kimi Seyid Hüseyn də ata mülkündə istirahət etmək üçün ailəsini götürüb Şüvəlan bağlarına köçmüş və burada əlinə qələm alıb “Həzin bir xatirə”lər yazmaq bəhanəsi ilə, insanları təlatümə salan, qorxu içində yaşadan qara maşınların təkərlərinin tükürpədicisi səsindən uzaqda olmaq istəyirdi.

O, bağa köçməsinə baxmayaraq nigarançılıq içində idi, özünü narahat hiss etsə də, nigarançılığını biruzə verməməyə çalışırdı. Bu narahat hislərdən uzaq olmaqdan ötrü uşaqları başına yığıb çox da xoş keçməyən “keçmiş günlərdən” “həzin bir xatirə”lərini vərəqləyirdi. Bəzən bu acı günlərin xatirələri kənardan qulaq kəsilən Ümmügülsüm xanımın misralarına çevrilirdi:

**Yenə dərd əlindən gəlmisən cana,
Eyləmisən məni dəli – divanə.
Əridi şam kimi can yana – yana,
Kəsilir, doğranır, fəğan eylərsən.**

O gecə Ümmügülüm xanım yuxusunu qarışdırmışdı. Seyid Hüseyn də o gün narahatçılıqdan, bağda özünə yer tapa bilmirdi. Həmin gün nədənsə qonşunun nərd oynamağa dəvətini də qəbul etməmişdi. Qulağı hər an səsdə olsa da, o bu narahatlığını bürüzə verməməyə çalışırdı.

Seyid Hüseynin hər bir addımına həssas olan Ümmügülüm xanım onun bu qəribə davranışına fikir verməməyə çalışsa da, elə bil bu qəribə hərəkətlər ona da sirayət etmişdir.

Hava artıq qaralmış, qonşular həyəət-bacadan yığılıb, evlərinə çəkilmişdilər. Ümmügülüm xanım günün “sakit” keçdiyinə sevinir, qorxulu dəqiqələrin arxada qaldığına şükr edirdi. O bu fikirlər aləmində idi ki, qonşu arvad Ümmügülüm xanımı səslədi:

– Ay Ümmügülüm, ay Ümmügülüm burada üç nəfər adam Hüseyn qardaşı xəbər alır.

Ümmügülümün ürəyi elə bil ayaqlarının altına düşdü. Bir anlığa yerindən tərpənməyə təqəti çatmadı. Səsə gələn Seyid Hüseyn darvazanın yanına gəldi. Darvazanın yanında üç nəfər iri çüsslü kişi “qara maşın”ın yanında dayanmışdı.

Onlardan biri:

–Siz Sadıqov Hüseyn Mir Kazım oğlusunuz?

Hüseyndən müsbət cavab alan “çağrılmamış qonaqlar” ətrafa bağib, “bizimlə getməlisiniz!” – deyər onu maşına dəvət etdilər.

Bu təlatümlü illərdə yazıçının həbsi ictimaiyyət üçün o qədər də gözlənilməz olmadı. 30-cu illərin sonlarından başlayaraq NKVD-nin “xəfiyələri” tərəfindən istənilən şəxsi hər hansı bir şəraitdə həbs edilməsi təbii hal kimi sayılırdı. İctimaiyyət artıq qorxu içində “yaşayırdı”. “Qorxu kabusu” yolxucu xəstəlik kimi ölkənin hər bir tərəfini bürümüşdü. Heç kəsə tabe olmayan “Üçlüyün” ölkədəki özbaşınalığına son qoyan yox idi. İnsanlar yaşamaq xatirinə mənliliyini atıb “danosbazlıq” edir, müşavirələrdə, yığıncaqlarda, məhkəmələrdə vicdan əzabı çəkmədən bir-birinin üzünə dururdular. Bu gün qonşusundan, dostundan, iş yoldaşından yuxarılara “danosbazlıq” edənlər, sabah özləri onun qurbanı olurdular. “Üçlük” belə bir üsulla insanları qorxu içində saxlayırdı. Buna görə də insanlar arasında inamsızlıq, qorxu, kin, qisas yaranırdı. Bu cür inamsızlıq, qorxu, kin, qisas daha çox ziyalılar arasında hökm sürürdü.

Ölkənin bütün guşələrində bu “çağrılmamış qonaqlar”ı hər an, hər zaman qorxu içində də olsa “səbirsizliklə” gözləyirdilər...

S.Hüseynə ilk dəfə 1923-cü ildə “Maarif və mədəniyyət” jurnalında çap etdirdiyi silsilə yazıları başına bəla gətirdi. Dahi şair Məhəmməd Hadi haqqında yazdığı məqalələrin məzmunu yeni qurulmuş hökumətin xoşuna gəlmədi. S.Hüseyn qələmə aldığı yazı millətçilikdə və “Musavat” partiyasına rəğbət bəsləməkdə, romantik şairin humanist arzularını “xalqa zidd fikirlər” adlandırmaqda, burjuva ideologiyasını yaymaqda ittiham edilirdi:

**Açar firdovs hürriyyət, fyuz abad olur aləm,
Gülər sübh həqiqət mədələt məqdad olur aləm.
Şəhadət müsavat ilə səhndad olur aləm,**

**Kəmənd eşq insaniyyətə mənqad olur aləm.
Sürür anad hürriyyət gəlir dilşad olur aləm,
Şu istibdad əlindən qurtarır azad olur aləm.**

Həmin yazılardan sonra, DTK-a tərəfindən 15 iyun 1923-cü il tarixdə Seyid Hüseynin evinin axtarılması üçün 201 sayılı, həbs etmək üçün isə 881 sayılı order yazılır.

Müttəhimin 740 sayılı anketindən:

Seyid Hüseyn Sadıqzadə 1887-ci ilin yanvar ayında anadan olmuş, 36 yaş, həyat yoldaşı: Ümmügülüm 25 yaş, oğlu: Oqtay 2 yaş yarım, oğlu: Cığatay 2 aylıq, bacısı: Rübəbə 38 yaş, qardaşı uşaqları: Tağı 13 yaş, Hüseyn 10 yaş, Səyyarə 8 yaş.

1017-ci ildə “Müsavat” partiyasının üzvi olub. Yaşadığı yer: Zamkovaya 72.

15, 16 iyun 1923-cü ildə dindirilmədə Mirzəbala Məmmədzadə haqqında məlumat istənilib.

Heç bir günahı olmayan S.H.Sadıqzadə iki aylıq həbsdən sonra azad olunur. Azad olunması haqqında 15 avqust 1923-cü il tarixli protokoldan çıxarışda göstərilir:

“Qanunsuz “Müsavat” partiya təşkilatının işində iştirak etməsində günahkar bilinənlərdən vətəndaş Bəddəlbəy Bəddəlbəyov Bəşir oğlu, Sadıqov Seyid Hüseyn, Cabbarzadə Cəfər Qafar oğlunun, istintaqı dayandırılaraq həbsdən azad edilsin, iş arxivə verilsin.”

O zaman iki aya yaxın həbsdə qalan Seyid Hüseyn Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sədri və həmçinin Xalq Daxili İşlər komissarı vəzifələrində işləyən Mir Cəfər Bağırova görüşdükdən sonra azad olunur. Həmin görüşdə M.C.Bağırov yazıçını bir daha narahat etməyəcəyinə də söz verir...

Lakin vaxtı ilə verilmiş vədlərə baxmayaraq ittifaqda gedən həbslər S.Hüseyni narahat etməyə bilmirdi.

Xüsusilə də ziyalılara qarşı “hücum”lar artıq başlamışdı. Ədəbiyyat aləmində çarpışma kulminasiya nöqtəsinə çatmışdı. Hər gün demək olar ki, Yazıçılar İttifaqını qane etməyən üzvlərindən biri həbs edilirdi. Həbs olunmağa “namizəd”lər isə öz “növbə”lərini gözləyirdilər. Onlar həbs olunacaqlarını bilsələr də, bu dəqiqələri fikirlərinə gətirmək, həmin müdhiş anı düşünmək belə istəmirdilər.

Çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Yazıçılar İttifaqının hər bir plenumundan, yığıncağından sonra kimin həbs olunacağı artıq “müəyyənləşdirilir”, bu zaman NKVD-nin xəfiyyələri həmin şəxsə bir qədər “istirahət” verdikdən sonra gecə yarından keçmiş onlar qara maşınları ilə həmin şəxsin qapısında “peyda” olurdular.

Yazıçılar İttifaqında “hökm sür, parçala” siyasəti nədən ibarət idi?

Tənqidçi Hidayət Əfəndiyev hər bir çıxış və məqaləsində “əbədi səfərə hazırlaşanların” yaradıcılığına özünməxsus şəkildə münasibət bildirirdi. Belə çıxışların birində artıq hər bir kəsin səbr kasasını doldurmuş bu “sifarişli tənqidçi”ni yerində əyləşdirməkdən ötrü Seyid Hüseyn müşavirəyə sədrlik edən Səməd Vurğundan söz istəyir.

Kürsüyə qalxan S.Hüseyn H.Əfəndiyevin yazıçı Çəmənəminlinin “Qızlar bulağı” və “Studentlər” əsərləri haqqında dediyi;

“Çəmənəminli osmançılıq təsirini hələ öz dilindən bu günədək tənzimləyə bilməmişdir” tənqidi fikirlərinə qəti etirazını bildirərək “osmanlı dili bizim türk dilində müsbət” rol oynadığını göstərir.

S.Hüseynin bu fikir ilə razılaşmayan müşavirə iştirakçılarının replikalarına cavab olaraq, **“bizim bu günkü**

doğru dilimiz osmanlı dili, osmanlı ədəbiyyatı təsiri altında olmuşdur. Əlbəttə bununla mən bu gün dilimizdə Osmanlı dilini saxlamalıyıq” – deyərək, osmanlı dilinə etiraz edən tənqidçinin də məhz həmin dildən gen-bol istifadə etdiyini müşavirə iştirakçılarının nəzərinə çatdırır.

Türk xalqlarının qənimi olan, onlara nifrət edən rejim üçün bu fikirləri eşitmək, onun müəllifinə sözsüz ki, başıucalıq gətirməzdi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, həmin müşavirədəki çıxışından beş gün sonra Seyid Hüseyn tərəfindən Müşavirənin rəyasət heyətinə bir məktub daxil olur.

MUŞAVİRƏNİN PRİZIDIUMUNA.

S.HÜSEYİN TƏRƏFİNDƏN

Mən bu hala çox açıyıram ki, hər zaman osmançılıq təsiri əleyhinə olduğum halda son çıxışlarım bu zərərli təsiri müdafiə edən kimi bir təsir bağışladı. Bu da məsələni dərin və ətraflı təhlil etmədiyimdən irəli gəldi.

Mənim 30 ilə yaxın yazıçılıq fəaliyyətim, xüsusilə inqilabdan sonrakı yaradıcılığım osmanlı ədəbiyyatı və dili təsirinə qapılmadığıma canlı bir şahiddir.

“Fiyuzat”dan sonra 1913-cü və 1914-cü illərdə təkrar osmanlı dilini Azərbaycan xalqının boğazına soxmaq istəyən və Azərbaycan türkcəsinin ədəbi bir dil olmadığını iddia edən “Şəlalə” məcmuəsi ilə “İqbal” sütunlarında mübarizə apardığımı bir çoxları bilir. Həqiqət hal belə ikən mənim “müəyyən dövrdə osmanlı ədəbiyyatının dilimizə müsbət təsiri də olmuşdur”–deməyim tamamilə yanlış və yaradıcılığımıza zidd, eyni zamanda zərərli mürtəcə bir fikir olduğunu boynuma alır, bu fikirdən vaz keçdiyimi

bildirirəm. Bu bəyanətimi muşavirəyə elan etmənizi rica edirəm.

H.Sadiq

Göründüyü kimi S.Hüseynin osmanlı dilini müdafiə edən bu çıxışı bir qrup yazıçıları və onun havadarlarını qane etməmiş və yazıçını “öz xahişi ilə” məktub yazmağa vadar etmişlər. Artıq 1923-cü ildəki hadisələrin təkrarlana biləcəyini ona xatırlatmışdılar.

Bir müddət sonra həmin çıxışın “cavabı”nı DTK-nın IV bölməsinin rəisi, təhlükəsizlik baş leytenantı Qriqoryan “verir”. Bu simasız daşnak 1937-ci il iyun ayında yazdığı 12493 sayılı istintaq işi ilə əlaqədar olaraq Seyid Hüseyn burjuva-millətçi əksinqilabi təşkilatında iştirakına və Yazı - çılar İttifaqında bu qrupun əksinqilabi təşkilatına daxil olduğuna görə Azərbaycan SSR c/m 72-73 maddələri ilə həbs olunması üçün Sumbatov tərəfindən qərar çıxarılmasına nail olur.

S.Hüseynə tətbiq edilən 72-73-cü maddələr nədən ibarət idi:

72-ci maddə – hakimiyyət əleyhinə fəaliyyət göstər-məklə hər hansı bir təşkilatın üzvi olduqda;

73-cü maddə – təxribat işi, casusluq, hökumət rəhbər-lərinə qarşı sui-qəsdə iştirak etməli sübut olunduqda ve-rilir.

11 iyun 1937-ci ildə S.Hüseynin həbsi üçün order yazı-lır və o, Şüvələnda Zamkovski döngəsi 74-də həbs olunur.

Arxiv sənədlərindən aydın olur ki, S.Hüseyni həbs et-mək üçün artıq NKVD-də dindirmələr gedir, onun haqqın-da ayrı-ayrı şəxslərdən “danos”lar toplanılır və yazıçının əleyhinə ifadələrlə yanaşı, İttifaqda xüsusi “qrupların fəa-liyyətini” də gücləndirirdilər.

NKVD-də Vəli Xulufunun işgəncələr altında dindirilməsindən aydın olur ki, guya Ruhulla Axundovla bir yerdə əksinqilabi-millətçi təşkilat üzvləri arasında Seyid Hüseyn Sadıqzadə də olub.

Lakin V.Xulufunun bu ifadəsinə etiraz edən yazıçı heç bir əksinqilabi-millətçi təşkilatın üzvi olmadığını və deyənlərin yalan olduğunu israrla bildirirdi.

İstintaqı aparan müstəntiq M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının direktoru Əli Kərimovun da onun haqqında aşağıda verdiyi ifadəni yazıçının nəzərinə çatdırır;

“Seyid Hüseyn Sadıqov “Müsavat” partiyası sıralarından müvəqqəti ayrılsa da, lakin o əksinqilabi-millətçilik ideyasını özündə saxlayır... O həmçinin “Musavat” partiyasının lideri olmuş, hal-hazırda xaricə qaçmış Məmməd Əmin Rəsulzadənin yaxın qohumudur”.(S.Hüseyn M.Ə.Rəsulzadənin bacanağı olub — A.K.)

S.Hüseyn bu zaman da Ə.Kərimovun sözlərinin həqiqətə uyğun olmadığını və onun yalan dediyini israrla bildirir.

NKVD-nin istintaq materiallarında həm Tağı Şahbazi, həm H.Zeynalli, həm də R.Axundov tərəfindən verilən “kənüllü ifadələr”ə S.Hüseyn kəskin etirazını bildirir. Uzun, cansıxıcı istintaqdan sonra materiallar məhkəməyə təqdim edilir.

SSRİ Ali Hərbi Məhkəməsinin Səyyar Sesiyaının 5 yanvar 1938-ci il qərarı ilə Seyid Hüseyn Sadıqzadəyə güllələnmə hökmü verilir.

6 yanvar 1938-ci ildə hökm yerinə yetirilir və yazıçının cəsədi Xəzərin sularına “tapşırılır”. Bu zaman Ümmügülüm xanıma müdhiş divarlar arasında agah olan bu faciə misralara çevrilir:

**Yenə qaranlığın bağırını yaran,
Xəzərin suyudur, tutmayıram.
Çağla coşqun dəniz, qollarını aç,
Qucaqlaşaq, verək köks – köküsə.**

S.Hüseynin həbsindən bir neçə ay sonra – 2 noyabr 1937-ci ildə xalq düşməninin həyat yoldaşı kimi Ümmügülüm xanım da həbs edilərək Bayıl həbsxanasına göndərilir. Bir müddət sonra Ümmügülüm xanım 8 il həbs cəzasına məhkum edilərək, MTN sənədlərinə əsasən 1938-ci ildə Temlaq İslah əmək Düşərgəsinə göndərilir. Şəxsi sənədlərində isə göstərilir: “... Həbs cəzasına məhkum olunaraq Mordva Avtonom Respublikasının Yavas qəsəbəsindəki islah – əmək düşərgəsinə göndərilib...”.

Həmin sənədlərdən aydın olur ki, Ümmügülüm xanım düşərgədə tikişçi işləmiş və verilən tapşırıqları artıqlaması ilə yerinə yetirmişdir. 1941-ci ildə əmək yarışındakı fəal işinə görə düşərgə rəhbərliyi Ümmügülüm xanımın ailə üzvlərinə məktub yazmağa icazə vermişdir.

1941-ci il fevral ayının 10-da 14 yaşlı oğlu Toğrul, 11 yaşlı qızı Qümrəl və uşaqlara dayəlik edən yaxın qohumu Səyyarə xanımla dörd illik ayrılıqdan sonra görüşmək üçün Ümmügülüm xanım 4 saylı düşərgə məntəqəsinin rəisinə ərizə ilə müraciət edir. Lakin vətən müharibəsinin başlamasını səbəb gətirərək uzun illər həsrətində olduğu övladlarının üzünü görmək ona qismət olmur.

Ümmügülsüm xanım bundan sonra uşaqlarına demək olar ki, hər gün məktub yazır, onların iş və yaşayış tərzini ilə maraqlanırdı.

Artıq gözlərinin gündən-günə zəifləməsi Ümmügülsüm xanımın məktub yazmasına maneçilik törədirdi. 1943-cü ildə o SSRİ XDİK-nin Xüsusi Müşavirəsinə ərizə ilə müraciət edərək azadlığa buraxılmasını xahiş edir. Onun azad olunması üçün məsələyə yalnız 1945-ci aprel ayında qərar verilir.

Sürgündən sonra Ümmügülsüm xanıma Bakıya gəldikdən 20 gün sonra onun burada yaşamasına qadağa qoyulur.

Hər tərəfdən əli üzülən xanım Şamaxıya köçməyi qərara alır. Lakin burada bir neçə ay yaşayan Ümmügülsüm xanım 15 yaşlı qızı Qumralın qolları arasında gözlərini əbədi yumur.

PYATIQORSKIDƏ HƏBS EDİLƏN YAZIÇI

Bakı sakinlərinin xeyli hissəsi isti yay günlərində şəhəri tərk edib, istidən qorunmaq üçün sərin yerlər soracağına düşürlər. Kimi ata-babadan qalmış Abşeron bağlarına, kiminin dincəlməyə yeri yoxsa burada ev kirayə götürür, kimi də həm gəzmək, həm də müalicə üçün Azərbaycandan kənarda olan sanatoriyalara üz tutub gedirlər.

Hacıbaba Nəzərli çoxundan fərqli olaraq nə Abşeron bağlarında dincəlməyi üstün tuturdu, nə sanatoriyalarda dincəlmək barədə düşünürdü. Onu isti yay ayları öz ağuşuna çəkən dədə-baba ocağı olurdu. O hər yay dincəlmək üçün ailəsini götürüb, havasının təmizliyi ilə seçilən, göz yaşu kimi bulaqlarının sərinliyindən doymayan, şairlər yurdu Şamaxıya gedər, orda uşaqlıq günlərinə qayıdardı.

İlboyu ağrıdığından həkimlər ona yay aylarında Pyatıqorskidə dincəlməyi, orada müalicə almağı məsləhət görmüşdür. Bu səfər ürəyincə olmasa da, evdəkilərin təkidilə yayda sanatoriyada dincəlməyə qərar verir...

21 iyul 1937-ci ildə Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin IY şöbənin rəisi, təhlükəsizlik leytenantı Kocan II şöbənin rəisinə xidməti məktub göndərir:

“Pyatıqorskidən bizim sərəncamımıza azadlıqdan məhrum edilmiş Hacıbaba Hacı Əsgər oğlu Nəzərli gəlməlidir. Onun gəlişini təcili bizi hali etməyinizi sizdən xahiş edirəm.”

Hacıbaba Nəzərli Jeleznovodskidə dincələrkən DTK-nın əməkdaşları tərəfindən həbs edilir.

1895-ci ildə Şamaxıda anadan olmuş, azərbaycanlı, Azərbaycan vətəndaşı, AK(b)P-nin üzvi, ADDT sabiq direktoru təhlükəsizlik idarəsinin əməkdaşı Qriqoryanın 9 aprel 1937-ci il tarixli arayışına əsasən və əksinqilabi, burjua-millətçi təşkilatının fəal üzvi kimi qeyd edilərək həbs edilən, ağır, dözülməz işgəncələr altında Əli Nazimin 4, 7 iyul 1937-ci il tarixlərdə istintaqa verdiyi aşağıdakı ifadələrə görə Hacıbaba Nəzərlinin həbs olunması üçün İY şöbənin təhlükəsizlik kapitanı Çinmanın təsdiqinə verilir.

Ə.Nazimin istintaqa verdiyi izahatdan:

“Hacıbaba Nəzərli əksinqilabçı, millətçi, bolşeviklər partiyasının daxilində ikiüzlü idi.

1925-ci ildə H.Nəzərli ədəbiyyatda həmçinin, özünün qələmə aldığı əsərlərində əksinqilabi fikirlər irəli sürür, osmançılıq, türk xəlifə mədəniyyətini yayırdı.

1933-34-cü illərdə H.Nəzərli mənə şəxsən dəfələrlə deyirdi ki, Azərbaycanın partiya rəhbərləri ilə mübarizə aparmaq lazımdır.”

Əli Nazim istintaqda bir faktı da misal göstərərək qeyd edirdi ki, Səməd Vurğun Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının iclasında K(b)P MK-nın qərarları ilə razılaşmır və onu düzgün hesab etmirdi.

H.Nəzərli və xüsusilə Mehdi Hüseyn mübahisə edərək təsdiq edirdilər ki, bu qərar proletar ədəbiyyatının inkişafına qarşıdır.

Bu əsaslarla Qriqoryan 9 iyul 1937-ci ildə qərara gəlir ki, Nəzərli Hacıbaba Ələsgər oğlunu həbs etmək lazımdır.

10 iyul 1937-ci il tarixdə qərara alınır:

Azərbaycan SSR-nin cinayət məəcəlləsinin 72-73-cü maddələri ilə həbs edilsin.

Diqqət edək: DTK-nın serjantı S.Korneşev tərəfindən 3 noyabr 1937-ci il tarixdə tərtib etdiyi qərarla göstərilir ki, Hacıbaba Hacı Əsgər oğlu Nəzərli Azərbaycanda olan əksinqilabçı, millətçi təşkilatının üzvləri qarşısında məqsəd qoyurdu ki, Azərbaycan SSRİ tərkibindən kənar olmalı, o yalnız “azadlıq”ını Azərbaycan burjua-demokratik respublikanın qurulmasında tapmalıdır. Bu hazırlanmış qərar bir gün sonra yəni, 4 noyabr 1937-ci ildə təsdiq edilir.

Başqa bir sənəddə isə göstərilir ki, Hacıbaba Ələsgər oğlu Nəzərli 11 iyul 1937-ci il 715 sayılı, 16 iyul 1937-ci il 62 sayılı orderlərlə həbs edilir.

Bu azmış kimi yuxarıda hazırlanmış qərardan bir həftə öncə, həbsdən xeyli müddət sonra, 27 oktyabr 1937-ci ildə Bakı şəhər Vorosilov rayon K(b)partiyasının katibi Lisiçikin imzası ilə qərar çıxarılır:

1920-ci ildə partiyanın üzvi, partiya biletinin nömrəsi 1449063, DTK-a tərəfindən müəyyən edilmiş partiya və xalqın düşməni Hacıbaba Ələsgər oğlu Nəzərli partiya sıralarından xaric edilsin .

Səbəb: 1449063 nömrəli partiya biletinin üzvi, Hacıbaba Ələsgər oğlu Nəzərli 1918 iyundan–1920-ci il aprel ayına qədər Müsavat ordusunun əsgəri olmuş o, Qusar və Göyçayda xidmət etmişdir

Lisiçik.

Maraqlıdır, necə olur təhlükəsizlik leytenantı Koqanın 21 iyul 1937-ci il xidməti məktubunda göstərilir ki, DTK-nın sərəncamına əsasən artıq H.Nəzərli azadlıqdan məhrum edilib. Lakin 9 iyul 1937-ci ildə Qriqoryan tərəfindən təqdim olunan qərarla isə 10 iyul 1937-ci ildə Azərbaycan c/m 72-73-cü maddələri ilə həbs edilsin. Daha doğrusu yu-

xarıda qeyd olunan maddələrə əsasən həbs iki ay sonra öz “təsdiqini tapır.”

Bu cür tələm-tələsik tərtib edilən sərəncamlara, qərarlara nəinki H.Nəzərlinin, hətta bir çox müttəhimlərə açılmış istintaq qovluqlarında tez-tez rast gəlmək olur.

Bu “əməliyyat”lardan sonra 10 avqust 1937-ci ildə təhlükəsizlik əməkdaşı Kratkov tərəfindən H.Nəzərlinin dindirilməsi keçirilir.

H.Nəzərli verdiyi ifadəsində heç bir əksinqilabi, millətçi təşkilatın üzvi olmadığını israrla desə də, lakin müstəntiq onun dediklərini mənasız sayır və tezliklə hər şeyi “boynuna” alacağını bildirir.

Təbii ki müstəntiq “haqlı” idi.

2 oktyabr 1937-ci il tarixdə bu dəfə özlərinin sərt, kobud, vəhşi davranışları ilə seçilən, hər bir müttəhimin “dilinini açmağa” asanlıqla nail olan Şer və Oqonezov tərəfindən birinci dindirilmədən iki ay sonra H.Nəzərli ifadə verməyə çağrılır.

Əvvəlki dindirilmədən fərqli olaraq “məlum olur” ki, sən demə Hacıbaba Nəzərli “doğrudan da” əksinqilabi, millətçi təşkilatın üzvi olmuş, bir çox şəxslərlə birgə əlaqəyə giribmiş. Həmin təşkilatın da fəal üzvləri R.Axundov, M.Ouliyev, B.Talıblı, S.Rüstəm, S.Vurğun olmuşdur.

H.Nəzərli onu da “boynuna alır” ki, guya S.Vurğun, S.Rüstəm, B.Talıblı əksinqilabi, millətçi fikirlərini ədəbiyyat və incəsənət sahəsində yönəlmişlər. Xüsusi ilə S.Rüstəm öz əksinqilabi, millətçi fikirlərini kəskin şəkildə bildirmiş.

1 noyabr 1937-ci ildə İY şöbənin əməkdaşları Kornışev, Oqonezov tərəfindən dindirilmədə H.Nəzərlinin ifadəsi maraq doğurur:

“Müstəntiq:–Siz əksinqilabi işlərinizi həyatda necə tətbiq edirsiniz?”

Cavab:–Ruhulla Axundovun verdiyi göstərişlərə əsasən mən ziyankarcasına əksinqilabi işimi aşağıdakı şəkildə həyata keçirirəm:

İlk növbədə Yazıçılar İttifaqında əksinqilabi, millətçi kadrların qorunmasını şəxsən mən H.Nəzərli üzərimə götürmüşdüm. Məsələn, H.Cavid, Ə.Cavad, M.Müşfiqi öz çıxışlarımda iclaslarda tərifləyirdim. Onların yaradıcılıqlarına hər zaman yüksək qiymət verirdim.

1936-cı ildə “qlavrepertkom”(baş repertuarçı – A.K.) kimi Ə.Cavad V.Şekspirin “Romeo və Cülyetta” əsərini zəif tərcümə etməsinə baxmayaraq, mən tərəfdən təsdiq olundu. Bununla da ona mən maddi kömək etdim. Həmçinin həmin ildə H.Cavidin “Şeyx Sənan” əsərini Lənkəran və Kirovabadda (**Gəncə–A.K.**) səhnəyə qoyulmasına kömək etdim.”

Unutmaq olmaz ki, H.Nəzərli ifadə verdiyi yazıçıların heç də hamısı haqqında eyni fikirdə olmayıb. Məsələn, hər tərəfdən haqsız təqiblərə məruz qalan Mikayıl Müşfiqi köhnə kitablar oxumaqda günahlandırır. Bu o dövr üçün qorxulu, təhlükəli sayılan ifadə idi.

Yuxarıdakı ifadəsindən razı qalmayan müstəntiqlər 4 noyabr 1937-ci ildə növbəti dəfə H.Nəzərli dindirməli olurlar.

“Sual:–Siz 1 noyabr 1937-ci ildə dindirmədə ayrı-ayrı şəxsləri “tərəfinizə çəkmək” barədə səmimi olmadınız...”

Cavab:–Qeyd etmək istəyirəm ki, doğrudan da 1 noyabr 1937-ci ildə ayrı-ayrı şəxsləri “tərəfimizə çəkmək” barədə səmimi olmamışam. İndi isə qərara gəldim ki, istintaqa bu barədə düzgün məlumat verim” (**H. Nəzərli**ni “**ağlımı ba-**

şına gətirmək” üç gün o qədər də az vaxt deyil). Sonra o sözünə davam edərək dedi:

S.Rüstəmi 1936-cı ilin oktyabr ayında SSRİ Yazıçılar İttifaqında mən öz tərəfimizə çəkməyə nail olmuşam.

Biz tez-tez birlikdə xüsusi ilə onun Novxanıda olan bağında əksinqilabi, millətçi söhbətlər edərdik. Mən bir dəfə S.Rüstəmə bizim əksinqilabi təşkilatda çıxış etməyi təklif etdim.”

Bu dindirilmədən sonra DTK-nın arayışında göstərilir:

H.Nəzərlinin 12493 sayılı istintaq işindən sonra aşağıdakı şəxslər serjant Korneşev və Oqonezov tərəfindən dindiriləcək. Təqdim olunmuş siyahını verməklə həmin şəxsləri gələcəkdə nə gözləyəcəyi aydın olur.

1. Ruhulla Axundov – həbs olunub
2. Mustafa Quliyev– həbs olunub
3. Süleyman Rüstəm –həbs olunmalı
4. B.A.Talıblı – məhkum olunub
5. S.Vurgun – həbs olunub?!
6. İsrafil Cahangirov –həbs olunmalı

Hacıbaba Ələsgər oğlu Nəzərli XDİK-in 8 yanvar 1938-ci il tarixdə 20-dəqiqə keçən məhkəmə qərarına əsasən, SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi kollegiyasının Səyyar sesiyası tərəfindən I kateqoriya ilə əksinqilabi-ziyanverici, millətçilik fəaliyyətinə görə Azərbaycan c/m-nin 64, 70,73–cü maddələri ilə təqsirli bilib, ona ölüm hökmü çıxarılır.

9 yanvar 1938- ci ildə hökm yerinə yetirilir.

H.Nəzərli XDİK-in zirzəmisində ağır işgəncələrə məruz qalanda artıq 2 noyabr 1937-ci ildə həyat yoldaşını həbs etməkdən ötrü ilk növbədə Zivər Nəzərlinin evinin axtarışına 2326 sayılı order yazılır, oğlu 18 yaşlı Böyükəğanı isə qohumların himayəsində qalması üçün qərar çıxarılır.

XDİK-in müavini Borşevə təhlükəsizlik idarəsinin əməkdaşlarından VIII bölmənin inspektoru Kolçina və VIII şöbənin rəisi Koqan tərəfindən 31.11.1937-ci il tarixdə təsdiqə verilmiş, SSRİ MİK-nin 00486 sayılı 4 iyul 1934-cü il tarixli qərarı əsas tutularaq, xalq düşməni Hacıbaba Həzərlinin həyat yoldaşı Zivər Məmmədəli qızı həbs edilərək, Bakı şəhər ümumi həbsxanasında saxlanılır.

Bu azmış kimi Koqan tərəfindən 12.02.1938-ci ildə Borşevə təsdiqə veriləcək yeni bir arayış hazırlanır. Arayışda göstərilir ki, 16.07.1937-ci ildə Azərbaycan SSR XDİK tərəfindən həbs edilmiş əksinqilabçı, millətçi, zərərverici, vətən xaini Hacıbaba Həzərlinin 08.01.1938-ci ildə istintaq işi bitmiş və o, SSRİ Ali Məhkəmə Hərbi Kollegiyanın Səyyar Sessiyası tərəfindən I kateqoriya ilə ittiham olunmuşdur.

SSRİ XDİK-in 00486 sayılı əmrini rəhbər tutaraq, həbsə qədər onunla 1917-ci ildən birgə yaşamış 1902-ci ildə Şamaxıda anadan olmuş, azərbaycanlı, SSRİ vətəndaşı, b/t, ali təhsilli, həbsdə olmamış, evdar qadın Zivər Məmmədəli qızı Nəzərli xalq düşməninə həyat yoldaşı kimi həbs edilsin və Bakı şəhərinin ümumi xəstəxanasında saxlansın. Rəssamlıq texnikumunun I kursunda təhsil alan 18 yaşlı oğlu Böyükağa qohumlarının himayəsinə verilsin.

Zivər Məmmədəli qızı Nəzərlinin evində axtarış aparılsın, silah, qiymətli ziynətlər və əksinqilabi ədəbiyyatlar götürülsün.

Qalan əşyalar müsadirə edilib, dövlət büdcəsinə keçirilsin.

Zivər Məmmədəli qızı Nəzərlinin 10701 sayılı istintaq işi vətən xaininin həyat yoldaşı kimi 22 noyabr 1937-ci il tarixdən hesablanılaraq, 9 aprel 1938-ci ildən cəzasını İs-

lah-Əmək Düşərgəsində çəkməklə 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilir.

“Ellər atası”nın vəfatından sonra inqilabdan sonrakı illərdə repressiyaya məruz qalmış insanların istintaq işlərinə yenidən baxılmış, bir çox günahsızlar kimi 1944-cü ildə xəstəliyi ilə əlaqədar həbsdən azad edilən və Göyçayda bacısının yanında yaşayan Zivər Məmmədəli qızı Nəzərliyə Zaqafqaziya Hərbi Dairəsi Tribunalının 7 fevral 1956-cı il tarixli qərarına əsasən bəraət verilir. Hacıbaba Əsgər oğlu Nəzərliyə isə həyat yoldaşından iki ay sonra günahsız olduğu sübuta yetirilərək, ona 1956-cı il aprel ayının 4-də bəraət verilir.

ƏHMƏD TRİNİÇ XALQ DÜŞMƏNİDİRMİ?

Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində araşdırma aparıldığıımız zaman Əhməd Bədi Triniç Rəcəb oğlu haqqında tərtib olunmuş qovluq diqqətimi cəlb etdi. Bu soyada mən Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının ayrı-ayrı vaxtlarda keçirdiyi qurultaylarında, plenumlarında, iclaslarında, stenogramlarda rast gəldim. O, hər dəfə yazıçı və şairlər haqqında etdiyi nitqlərində sərt, kobud, barışmaz bir çıxışı ilə fərqlənirdi. Həmin çıxışlarının birində Hüseyn Cavidə öz qaba sözləri ilə tənqid (əgər bu çıxışa tənqid demək mümkünsə) edəndə o zaman həmin müşavirəyə rəhbərlik edənlər Ə.Triniçə nitqindəki kobud ifadələrə görə irad tutmaq əvəzinə ona haqq qazandırır və çıxışını davam etdirməyə şərait yaradırdılar. Hüseyn Cavidə qarşı edilən bu haqsız çıxışa görə Əhməd Triniç mənim hafizəmdə kobud bir şəxs kimi qalmışdı.

Həmin o ağır günlərdən bizi 70 ildən çox bir vaxt ayırır. Artıq sular durulub. Haqsızlıq buzu yavaş-yavaş olsa da, əriməyə başlayıb. O dövrdə repressiyanın qurbanı olmuş şəxslərin əksəriyyəti bəraət almağa müvəffəq oldu. Həmin haqsızlığı indiyə qədər “çıynində” haqlı-haqsız daşıyanlar da var. Ona görə də hər bir şəxsin etdiyi əməllərə düzgün qiymət vermək üçün həmin qovluqlardan birini, Əhməd Bədi Triniç Rəcəb oğluna aid olan sənədləri vərəqləyirəm...

10 yanvar 1936-cı il Xüsusi İşlər üzrə prokuror arayışından: Əhməd Bədi Triniç Rəcəb oğlu

Tam məxfi

“Triniç Əhməd Bədi Rəcəb oğlu 1893-cü ildə Albaniyanın Üsküb şəhərində anadan olub. O, Böyük Qala küçəsi, ev 45, mənzil 1-də yaşayır. Albandır, SSRİ vətəndaşı, 1919-cu ildən ÜİK(b) partiyasının üzvi, işsizdir.

1918-1919-cu illərdə türk zabiti olub, əksinqilabi çıxışlarda iştirak edib, o zaman bandalara başçılıq edən Qubanın məşhur bəylərindən Şıxlarski və Ziziqski ilə əlaqə yaradıb, türk əsgərlər üzrə komandir olub, Azərbaycan ərazisində cəza tədbirləri keçirib, onun şəxsi rəhbərliyi ilə Bakı fəhlələri, kənd zəhmətkeşləri, eyni zamanda inqilabçı bolşeviklər güllələnib. Oğlu Fridrixin 3, qızı Mayanın isə 11 yaşı var.

Azərbaycan SSR DTK-nın təhlükəsizlik üzrə rəis müavini Avanesyan.”

Həmin qovluğda olan başqa bir arayışda isə Ə.Triniçin övladları barədə məlumat olmadığı, tək yaşadığı qeyd olunur. 19 aprel 1936-cı ildə Tevosyanın hazırladığı qərarla göstərilir ki, “vətəndaş müharibəsi zamanı əksinqilabi fəaliyyəti, türk ordusunun zabiti olduğuna və sair əməllərinə görə Triniç Əhməd Bədi DTK tərəfindən həbs etmək üçün saxlanılsın.”

İmza qoyanlar: Tevosyan, May, Avanesyan

21.04.1936-cı il.

Aprel ayının 19-u Ə.Triniçin həbsi haqqında 407 sayılı order yazılır.

Müttəhimin 777 sayılı anketi

Triniç Rəcəb oğlu Əhməd Bədi 1893-cü ildə Albaniyanın Üsküb şəhərində anadan olub. 1919-cu ildən ÜİK(b)P-

nın üzvi olan Ə.Triniç partiya sənədləri yoxlanırkən onun sıralarından xaric edilib.

1915-16-illərdə Türkiyə ordusunda qulluq edib. O, 1918-ci ildən sonra həbs olunub.

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə

Tam məxfi

Əhməd Triniçin həbsi ilə əlaqədar VII çağırış 35 sayılı vəsiqəsi və döş nişanı alınmışdır.

DTK-nın xüsusi şöbə rəisi: Avanesyan

15.05.1936.

Azərbaycan DTK-nın idarəsinin komendantına xidməti qeyd:

Tam məxfi

777-ci məhbusun mühafizə edilməsi üçün saxlanılacaq yeri xahiş edirəm bu gün dezinfeksiya edəsiniz.

Təhlükəsizlik üzrə baş leytenant: Qavrilov

21.07.1936 saat 15/30.

19 aprel 1936-cı ildə Tevosyan, May, Avanesyanın imzası ilə tərtib olunmuş, Azərbaycan SSR DTK-nın komissarı Sumbatova təsdiqə göndərilmiş qərara əsasən belə nəticəyə gəlmək olur ki, Ə.Triniç son 2-3 ayda bir neçə mənzillərdə yaşamış və hər dəfə də özünün şəxsi əşyalarını qaldığı mənzillərdə saxlayıbmiş. Məhz buna görə də həmin əşyaları üzə çıxarıb sübut kimi istintaq orqanlarına təhvil verilməsi üçün aşağıdakı şəxslərin evlərinin axtarılması üçün Sumbatov tərəfindən göstəriş verilir.

Aşağıda mənzillərin ünvanı, kimə məxsus olanın adı və soyadı göstərilir:

1.Neymət Kamal Məlikova(bacısı) - Böyük Qala - 45

2.Tatyana Vasilyevna Triniç – Roxlina - Lebedinski döngəsi - 7

3.M.D.Triniç – 9-cu Kanitapinskaya 276-cı kvartal, mənzil - 80

4.T.D. Akapova – Karantinny – 94.

5.Sultanova - Musayeva S-Şahskiy döngəsi - 12 və s.

Ə.Triniçə aid əşyaları ayırd etmək üçün səkkiz ünvanı yoxlamaq üçün order yazılır. Həmin ünvanları yoxlama zamanı heç bir evdə Əhməd Triniçə aid əşyalar müəyyən edilməmişdir. Yalnız M.D.Triniçə aid 9-cu Kanitapinskaya 276-cı kvartal, mənzil 180-də müxtəlif fotosəkillər, türk dilində qeydlər, rus dili haqqında müxtəlif mövzulu əlyazmalar, Ə.Triniçə aid vəsiqələr, döş nişanı və s.

Tevosyan və Mayın imza atdıqları qərara əsasən Ə.Triniçin iki yazısını müəyyən etmək üçün ekspertizaya verilir.

1. 1919-cu ildə Azərbaycan parlamentin sədrinin adına ərizə.

2. “Bacısı Həmətə” (**nədənsə bu sözlər dırnaq arasında göstərib**) yazdığı məktub.

Hənəfi Zeynallı, Sami Kamal, Sadıq Qafarlıdan təşkil edilmiş, ekspertlər tərəfindən imzalanmış aktda müəyyən olunub ki, hər iki yazı Əhməd Triniçə aiddir.

Həmin aktı tərtib edənlər:

1.AzFAN-ın elmi katibi - Hənəfi Zeynallı.

2.Lenin və Stalin institutunun bölmə müdiri-Sami Kamal.

3.Təhlükəsizlik idarəsindən - Sadıq Qafarlı.(Sonralar buna imza atanlar da repressiyanın qurbanı olurlar).

Əhməd Triniçin 16 yanvar 1936-cı il tarixli istintaqından:

İstintaqdan məlum olur ki, Triniç Əhməd Bədi Rəcəb oğlu Üsküb (**İndi Türkiyəyə daxildir– A.K.**) şəhərində çox kasıb bir ailədə anadan olub. Atasını fransız tütün monopoliyasının kontrabandı ilə məşğul olanların gözətçisi iş-

ləyib və onlar tərəfindən də qətlə yetirilib. Atası öləndə o, bacısı ilə hələ balaca uşaqıdır. Anası başqa ərə gedir. Onları ana babası himayəsinə götürür, nənəsi isə tərbiyələri ilə məş-ğul olur.

Ə.Triniç bacısı ilə birgə ibtidai sinifdə oxuyublar. O zaman Üskübdə ibtidai siniflərdə dərslər pulsuz keçirilirdi. Balkan müharibəsində Ə.Triniçin 6-7 yaşı olanda anası türk dilində təhsil almaq üçün ərə ilə birgə Solonikə gedir və orada vəfat edir. Anasının ərə Misirdə anadan olub və müəllim işləyirdi.

Ana nənəsinin işlədiyi yerin sahibi Sadəddin Əfəndi hörmətli dindarlardan hesab olunurdu. O, Konstantinopola köçəndə nənəsi ilə birgə Əhmədi və onun bacısını da götürüb aparılmışdı. Bu hadisə Balkan müharibəsindən sonra olmuşdur. Bir müddət sonra Əhməd bacısı ilə birlikdə nənəsi ilə halallaşib ayrılırlar.

Əhmədin bacısı imtahanları müvəffəqiyyətlə verib, Konstantinopol müəllimlər seminariyasına daxil olur. O, seminariyada pulsuz oxumaqla yanaşı orada da yaşayırdı.

Əhməd Triniç isə Albaniyadan qaçqın düşür və Balı-Kisir şəhərinə gəlir. Burada o, qaçqınlar üçün açılmış xüsusi litseyə daxil olur. Bu litsey Türkiyə hökuməti tərəfindən açılmışdır. Uşaqları həmin litseyə oxumağa Konstantinopolun Maarif Nazirliyi tərəfindən göndərilirdi. Əhmədin 12-13 yaşı olanda bu litseydə pulsuz təhsil alıb. Litseydə bir neçə il oxuduqdan sonra Türkiyədə müharibə başlayır və Ə.Triniç altı ay praporşiklər məktəbində oxuyandan sonra, 1915-ci ildə Dardanel cəbhəsinə gedir. İki-üç həftədən sonra isə Ə.Triniç Dardaneldən Suriyaya göndərilir. Suriyaya gedərkən yolüstü Bitlis şəhərindəki rus cəbhəsində olur.

1915-ci ilin axırlarında praporşik kimi diviziyada qulluq edir. O zaman diviziya “İldırım” adlanırdı. Əhməd Triniç bir neçə dəfə ruslar tərəfindən əsir alınsa da, lakin sarımtıl olduğuna görə onu alman bilib, zabitlərdən ayırırlar. Sonradan biliblər ki, alman deyilmiş, o zaman onlara qatıb, işgəncə veriblər. Fevral inqilabından sonra azlıqda qalan xalqlar: ərəb, çərkəz, alban və başqaları ilə birgə Əhməd Triniç də azad olur.

Azad olduqdan sonra Bakıya gələn Ə.Triniç dəmiryolu vağzalından düz “Açıq söz” qəzetinin redaksiyasına gəlir. Baş redaktor Məmməd Əmin Rəsulzadə ilə görüşür. Türkiyəyə getmək üçün M.Ə.Rəsulzadədən kömək istəyir. M.Ə.Rəsulzadə onu Ruşeni bəyin yanına yollayır. O ərəfədə Ruşeni bəy Türkiyənin hərbi nazirliyinin sədri adlanırdı. M.Ə.Rəsulzadənin xahişi ilə “Xeyriyyə cəmiyyəti”ndən redaksiyaya gələn bir nəfər şəxs Ə.Triniçi götürüb hamama aparır və ona tatarların paltarlarından geyindirir. Sonra həmin şəxs “Təbriz” mehmanxanasında ona yer düzəldir.

Həbs olunandan sonra, müstəntiq tərəfindən ayrı – ayrı şəxslərdən və Əhməd Triniçdən həmin illər barədə ifadələr alınır.

7 may 1936-cı ildə Şəmsəddin Musaxan oğlu Musaxanovun verdiyi ifadədən:

“Əhməd Triniç türklərin və müsavətçilərin sağ əli idi.”

1920-ci ildən Sov. İKP-nin üzvi Mirzəbaba Hüseynqulu oğlu Tahirov həmin gün verdiyi ifadədə göstərir ki, “Ə.Triniçin Mir Cəfər Bağirovun dəstəsinə qarşı hücum keçdiyini mən şəxsən görmüşəm. Həm də o Xaçmaz tərəfdən Qubaya hücum edirdi. Ona Əhməd Əfəndi deyərdilər. Ə.Triniç Quba bəylərindən olan Ziziqskinin ən yaxın adamı idi. Ə.Triniç həmçinin Qubanın komendantı olub.”

1892-ci ildə anadan olmuş Qafar Nadir oğlu Orucovun 13 may 1936-cı ildə verdiyi ifadədən:

“1918-ci ildə söhbət gədirdi ki, Şıxlar bəyləri ilə birgə Əhməd Əfəndi də müsəlman uşaqları, qadınları, qocaları qaynar samavarda yandıran, onlara ağlagəlməz işgəncələr verən ermənilərin hərəkətlərinə layiqincə cavab verirdi.”

Əhməd Triniçi 1918-ci ildə inqilabçı bolşevik, 1904-cü ildən partiyanın üzvi Müqtədir Aydınbəyovu öldürməkdə də günahlandırırırlar. Lakin şahidlərin dindirilməsindən aydın olur ki, Müqtədirin ölümündə onun iştirakı olmayıb. Onun ölümü son günə qədər müəmmalı qalıb. Yalnız bir şahid nədənsə Müqtədirin ölümünü Ə.Triniç tərəfindən həyata keçirildiyini iddia edir. Onun sözlərinə görə Müqtədir gizli şəkildə dindirilməyə gətirilərkən, həmin dindirilmədə Ə.Triniç də iştirak etmişdir. Dindirilmədən sonra Müqtədirin həbsxanaya aparıldığını görməyib. Lakin, onu öldürəndə görüb. Müəmmalı cavab. Necə olur ki, şahid öncə qeyd edir ki, Müqtədirin gətirildiyini görməyib, lakin onun öldürüldüyünü görüb. Harada, hansı vəziyyətdə, ətrafda daha kimlər olduğu isə nədənsə açıqlanmır.

Sənədlərə inanası olsaq aydın olur ki, Müqtədir dindirildikdən sonra həbsxanaya aparılmış və bir neçə gündən sonra öldüyü bildirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, polkovnik Əlibəy Ziziqskidən və türklərdən başqa Müqtədiri həbsxanadan çıxarıb aparmağa heç kimin səlahiyyəti çatmırdı.

1918-ci ildə türklərin Gəncəyə gəlişinə Əhməd Triniç Nuri Paşanın və onun ordusu üçün möhtəşəm bir görüş təşkil edir. O zaman Ə.Triniç xalqa üzünü tutaraq deyir:

“Bax çoxdan gözlədiyimiz Nuri Paşa gəldi, artıq müsəlmanları qoruyan gəlib çıxdı.”

Bu görüşdən sonra o, Nuri Paşanın adyutantı olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əhməd Triniç həbs olunandan sonra 14 dəfə dindirilib. Onun haqqında 37-nəfərdən məlumat “alınıb.”

Xalq artisti Kazım Ziyanın 13 noyabr 1935-ildə verdiyi ifadədən məlum olur ki, o, Ə.Triniç tərəfindən vəhşilik, öldürmə görməmiş və xatırlamır da. Yalnız 1918-ci ilin mart hadisələrində o həyatının darvazasında dayanıbmiş. Bu zaman Əhməd Triniç əlində mauzer xalqa müraciət edərək deyirdi:

“Qorxmayın qardaşlar, türk ordusu artıq gəlir.” Sonralar Ə.Triniçi müsavət hökuməti dövründə Bakıda “Yardım Alayı” zabiti formasında gördüyünü də qeyd edir.

10 sentyabr 1936-cı ildə Ə.Triniçlə bir yerdə kamerada qalmış Əmrəli Məmməd oğlu Dəmirovun istintaq ifadəsindən:

Müstəntiq: – Əhməd Triniç sizə öz işi haqqında nə danışdı?

Cavab: – Əhməd Triniç danışdı ki, onu Azərbaycanda sovetləşmə dövründə xeyli erməni və bir kommunisti qətlə yetirməkdə günahlandırırlar. Müttəhim həmçinin sözünə davam edərək qeyd edirdi ki, Ə.Triniç 1918-ci ildə onu da həbs etdirmək istəyib. Lakin biləndə ki, mən bolşevikəm, ona görə də həbs etməyib.

Müstəntiq bu hadisəni Ə.Triniçə xatırladanda o belə cavab vermişdi:

“Bu 1918-ci il yox, 1919-cu il olub. Əgər o mənə desəydi ki, bolşevikdir, mən onun dilini boğazımdan çıxardardım.”

26 dekabr 1957-ci ildə Əhməd Triniçin qızı Mariya Triniç atasına bəraət verilməsi üçün Azərbaycan SSR Baş Prokurorluğuna ərizə ilə müraciət edir. Həmin məktuba

cavab olaraq Respublika Baş prokurorunun müavini İ.İsmayılovun imzası ilə qərar qəbul olunur:

“Əhməd Bədi Triniç Rəcəb oğluna qarşı olan əlavə istintaqda məlum oldu ki, türk ordusunun keçmiş zabiti, 1916-cı ildə Nerexte şəhərində əsir düşərkən hərbi dustaqların düşərgəsinə göndərilib, oradan qaçış təşkil edib və 1918-ci ildə Azərbaycana gəlib. O, Xaçmaz, Quba və Qusar rayonlarında əksinqilabçı dəstələr yaradıb.

Çoxlu saylı şahidlərin dediklərindən məlum olur ki, Ə.Triniç kütləvi şəkildə qətilər edib və onun rəhbərliyi altında vəhşiləşmiş ermənilərə cavab verməkdə xüsusi fəallıq göstərib.

Azərbaycanda Fövqəladə Komissiyanın sədri, sonralar ÜİK(b)P–nin katibi M.C.Bağirovun sayəsi nəticəsində 1936-cı ildə bir çox vəzifələrdə işləyib. 1936-cı ilin sentyabrında Ə.Triniç həbs edilib.”

Bununla da baş prokuror müavini tərəfindən ərizəyə müsbət cavab verilmir.

Ə.Triniçin M.C.Bağirov tərəfindən himayə olunması, lakin 1936-cı ilin sentyabrında həbs edilməsi nə qədər həqiqətə uyğundur? Sual olunur əgər doğurdan da M.C.Bağirov Ə.Triniçə “himəyadarlıq” edirdisə, niyə onu həbsdən azad etməmişdi. Axı heç kimə gizli deyil ki, “Cəllad”ın kəsdiyi başa sorğu-sual yox idi. Bir də kimin cürəti çatardı ki, “Cəllad”ın himəyə etdiyi şəxsə “gözünün üstündə qaşın var”desin. Bir də əgər ilk istintaq 16 yanvar 1936-cı ildə olubsa, hansı əsasa görə Respublika baş prokurorunun müavini İ.İsmayılov Ə.Triniçin həbs olduğunu sentyabr ayında göstərir?

Bu cür qeyri dəqiqliyə müttəhimlər üçün tərtib edilmiş qovluqlarda hər an rast gəlmək olur. Bu da onu göstərir ki,

o dövrlərdə DTK-nın bir məqsədi var idi, qoyulan “plani” nəinki yerinə yetirmək, hətta “ağa”ya xoş gəlmək üçün göstəriciləri artıqlaması ilə başa çatdırmaq lazım idi. Müstəntiqlərin “qayğısı” nətiçəsində “oyuncaq” məhkəməni dinləmək, ona verilən hökmü eşitmək Əhməd Triniçə “qismət olmadı.” Şair Hacıkərim Sanılı kimi **Ə.Triniç də istintaq zamanı ona verilən işgəncələrə dözməyərək dünyasını dəyişdi.**

O illərdə Əhməd Triniçə bəraət verilməsi haqqında Mariya Triniçin ərizəsinin rədd edilməsi təbii hal idi. Çünki, 50-ci illərdən ta müstəqilliyimizə qədər Türkiyə hökumətinə, türk xalqına qarşı keçmiş SSRİ-də rus şovinistləri tərəfindən bir nifrət yaranmışdı. Türk dilində bədii ədəbiyyat tapmaq və yaxud Türkiyəyə səfər edən şəxsin oradan hər hansı bir kitab gətirməsi müşkül məsələ idi. Yalnız müstəqilliyimizə yaxın bir dövrlərdə Türkiyədən bədii ədəbiyyat gətirməyə icazə verildi. O da müəyyən həddə qədər.

Həmin rus şovinistləri bu nifrəti yerlərdə olan məmurları vasitəsi ilə yerli xalqlara da aşıluyurdular. Məhz bunun nəticəsi idi ki, həmin məmurlar öz “ağa”larının verdiyi qərarlara sadıqlığını nümayiş etdirmək üçün dəridən-boğazdan çıxırdılar.

Sənədlərdən məlum olur ki, Əhməd Triniçin əsas “günahı” bütün türk dünyasının qatı düşməni, 1918-ci ildən hal-hazırkı ilə qədər torpaqlarımızı zəbt edən, xalqımıza olmazın işgəncələr verən, ona qarşı uzun zaman genaosid siyasəti yürüdən, dünyada bir nömrəli terrorçu xalq kimi tanınan erməni millətçilərini, onların ən yaxın havadarı olan bolşevikləri məhv etməsi, “Müsavat” partiyasının üzvi olması, Türkiyə xalqının böyük sərkərdəsi, Azərbaycan xalqının xilaskarı Nuri Paşaya rəğbət bəsləməsi, həmçinin

şəxsi yavəri olması və M.Ə.Rəsulzadənin ona göstərdiyi qayğının nəticəsi idi.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi indi artıq sular durulub. Azərbaycan heç kəsdən asılı olmayan müstəqil bir dövlətdir. Bizə elə gəlir ki, Əhməd Triniçin də o dövr üçün sayılan cinayəti, xalqımızın üzünü ağarda biləcək qəhrəmanlıqdır. Bizə elə gəlir ki, Əhməd Triniçin bəraət almaq vaxtı çoxdan çatıbdir.

Əhməd Triniçin müəmmalı ölümündən sonra onun kiçik bacısı, 1903-cü ildə anadan olmuş Nemət Kamal Azərbaycan XDİK tərəfindən 23 iyul 1937- il qərarına əsasən saxlanılır və SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi kollegiyasının 7 yanvar qərarına müvafiq olaraq Azərbaycan SSR cinayət məəcəlləsinin 63–1,70 və 73-cü maddələri ilə güllələnməyə məhkum olunur (**bu da bolşevizmin qadına verdiyi azadlıq**).

Qardaşından fərqli olaraq Nemət Kamal qızı Məlikovaya 15 mart 1958-ci il tarixdə SSRİ Ali Məhkəmənin Hərbi Kollegiyasının qərarına əsasən bəraət verilir.

İKİ DƏFƏ EYNİ MADDƏLƏRLƏ HƏBS OLUNAN AYI-NİN SƏDRİ

Növbəti dəfə qarşıma gətirilən qovluqda S.Mümtaz adına ADƏİ arxivində saxlanılan iclasların, plenumların, qurultayların stenoqramlarında rast gəldiyim, vaxtı ilə AYİ-nin müxtəlif illərdə keçirdiyi, bir müddət Azərbaycan Yazıçılar İttifaqına başçılıq edib, sonralar kənarlaşdırılan Seyfulla Şamilovun sonrakı həyatı haqqında bilmək istədiyim məlumatlar idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, S.Şamilov “Kommunist”, “Gənc işçi”, “Ədəbiyyat” qəzetlərində, “Hücum”, “İnqilab və mədəniyyət” jurnallarında, “Uşaqgəncəşr”də və bir çox yerlərdə müxtəlif məsul vəzifələrdə işləsə də, özünü bədii yaradıcılıqda tanıtdıra bilməmişdi. Ümumiyyətlə biz onun yaradıcılığı haqqında hər hansı bir söz demək fikrində də deyilik. Bizim məqsədimiz S.Şamilovun 1937-ci illərdə keçdiyi ağır, çətin, işgəncəli həyat yoluna nəzər yetirmək, bolşevizmin sadıq əsgəri olmuş bir nasirin quruluş tərəfindən faciəli həyatını vərəqləməkdir..

S.Şamilov 1936-cı il oktyabr ayından 1937-ci ilin iyun ayına qədər nəinki Azərbaycanda, SSRİ-nin (indiki MDB) bütün müttəfiq respublikalarında repressiyanın tüğyan etdiyi bir zamanda, Yazıçılar İttifaqının sədri vəzifəsini daşıyırdı. Həmin vaxtların sənədlərinə diqqət etdikdə aydın olur ki, Azərbaycanın ən çox şair və yazıçıları məhz onun Azərbaycan Yazıçılar İttifaqına sədrlik etdiyi dövrlərdə

daha çox repressiyanın qurbanına çevriliblər. Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Seyid Hüseyn, Əli Nazim, Tağı Şahbazi və onlarla bu kimi ədəbiyyat xadimlərinə Yazıçılar İttifaqının salonlarında ünvanlarına haqsız ittihamlar oxunub, onların gələcək həyatları məhz burada sona yetibdi. Dövlət təhlükəsizlik zirzəmilərinə yol məhz buradan başlanıbdı.

Bolşevizmin qanunsuz qurduğu hökuməti dəstəkləyən, onun irəli sürdüyü qanunları düşünmədən həyata keçirən S.Şamilov bəzən etdiyi çıxışlara haqq qazandıranda gümanına gəlməzdi ki, nə zamansa o da bu cür haqsızlığın qurbanına çevrilə bilər.

Zaman S.Şamilovu çox “gözlətmədi”. O, 1937-ci ilin iyun ayında vəzifəsindən kənarlaşdırıldıqdan sonra “vəfalı” qələm yoldaşları tərəfindən haqsızlıqlarla üzləşməli oldu. Vaxtı ilə Yazıçılar İttifaqı ondan “istifadə” etsə də, lakin həyatın təkəri onun xeyrinə fırlanmadı. Əli Məmmədov, Ağa Hüseyn Rəsulzadə, Kamskiy, Mkrtçyan, Süleyman Rüstəm və Səməd Vurğunun Azərbaycan SSR Yazıçılar İttifaqının 23 iyul 1937-ci il tarixdə iştirak etdikləri iclasın 14 sayılı protokolunda, ilk partiya təşkilatına rəhbərlik edən Kamskinin təklifi ilə Seyfulla Şamilov AYİ üzvlüyündən xaric edilməsi məsələsi SSRİ Yazıçılar İttifaqı qarşısında qoyulur.

Nəhayət 11fevral 1938-ci ildə DTK-nın İY şöbəsinin təhlükəsizlik kapitanı Raskazçikovun təqdimatı, Borşevin təsdiqinə verilmiş qərara əsasən, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının keçmiş sədri Seyfulla (**bəzən ona Seyfi də deyirdilər**) Əli oğlu Şamilov əksinqilabi, millətçi təşkilatının üzvi kimi Azərbaycan SSR cinayət məəcəlləsinin 72,73-cü maddələri ilə təqsirli bilinib Respublika DTK-nın həbsxanasında saxlanılır.

11.02.1938-ci ildə S.Şamilovun həbsi üçün order yazılır və evində axtarış üçün sanksiya verilir. Həmin gün Seyfulla Şamilova aid Proletarskiy küçəsi 88, ev15-də DTK-nın əməkdaşları M.Mustafayev, Petruşin, qonşulardan Sadıxov, Kovolenkodan ibarət komissiya yoxlama zamanı mənzildə aşağıdakı əşyaları müəyyən edirlər.

Pasport: LX №736012, həmkarlar vəsiqəsi, №051398 hərbi bilet, müxtəlif ədəbiyyatlar və şəxsi əşyalar, telefon aparatı.

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı S.Şamilova DTK-ya təqdim etmək üçün aşağıdakı məzmununda “İstehsalat xasiyyət-naməsi” yazıb göndərir:

“Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının keçmiş sədri Seyfulla Şamilov 1925-ci ildən 1937-ci ilə qədər partiyanın üzvi olub. Partiya biletini itirib, yeddi ay müddətində bu hadisəni təşkilatdan gizlətdiyi üçün, 1937-ci ilin iyul ayının 23-də partiya sıralarından xaric edilmişdir. Partiya sıralarından xaric olan müddətə qədər həm Yazıçılar İttifaqında ciddi nöqsanlara yol verib, həm də dövlətin vəsaitin dağıtmışdı.

S.Şamilov Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqında 1936-cı ilin oktyabr ayından 1937-ci ilin iyun ayına qədər sədr vəzifəsində işləyib. (S.Mümtaz adına ADƏİ arxivində saxlanılan “Şəxsi iş”ində, 1955-ci ildə S.Şamilov imzası ilə təsdiq edir ki, o, iki dəfə Yazıçılar İttifaqının sədri olub. 1931-ci ildə Proletar yazıçılarının, ikinci dəfə isə 1936-38-ci illərdə AYİ-nin —A.K.)

Yazıçılar İttifaqında işlədiyi müddət ərzində S.Şamilov Musaxanlı, H.Cavid, S.Hüseyn, Salman Mümtaz və başqa vətən xainlərini himayə və müdafiə edib. S.Şamilov ətrafını yabançı ünsürlərlə əhatə edərək, yazıçılar arasında dəs-

tələr təşkil edirdi. O, Yazıçılar İttifaqını xalq düşmənləri üçün rahat guşəyə çevirmişdi.

Xalq düşmənlərini himayə etdiyinə, işdə verdiyi ciddi nöqsanlarına görə, Seyfulla Şamilov 12.06.1937-ci il tarixdə yazıçıların ümumi iclasında Yazıçılar İttifaqının üzvlüyündən xaric edilir.”

İttifaqın üzvləri: Ordubadi, Kamskiy

İttifaqın işçiləri: Qurbanov Osman (Sarıvəlli–A.K.)

Əli Vəliyev

Qeyd edək ki, Ordubadidən başqa hər üçü “İstehsalat xasiyyətnaməsi”nə imza qoyurlar.

Bu xasiyyətnaməyə son iki şəxsin imza atması onlar üçün daha “vacib” idi. Çünki tanınmış şairin himayəsində olmaqla onlar Yazıçılar İttifaqının üzvi olmağa, həmçinin köməyini ondan əsirgəməyən şəxsə öz sadıqlığını bildirməyə gözəl imkan idi.

Həmin şairin köməyi nətiucəsində Osman Sarıvəlli 14 iyul 1936-cı ilin Azərbaycan Şura Yazıçılar İttifaqının 66 sayılı qərarı ilə Sabir adına Pedaqoji məktəbdə işləyə-şləyə Yazıçılar İttifaqına məsləhətçi dəvət olunur və 1938-ci ildə həmin təşkilata üzv də “seçilir” və bir il müddətinə qədər Yazıçılar İttifaqında sədr əvəzi kimi fəaliyyət göstərir.

Ə.Vəliyev isə 09.09.1936-cı il tarixdə Laçın rayon partiya komitəsi tərəfindən töhmət alandan 1 ay 22 gün sonra Yazıçılar İttifaqına təşkilat katib təyin edilir. 1936-cı ilin 14 noyabr tarixdə isə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının 3 sayılı protokoluna əsasən təşkilata qəbul olunması üçün SSRİ Yazıçılar İttifaqına müraciət olunur. Məhz bundan sonra Əli Vəliyevin Azərbaycan yazıçılarının müxtəlif iclaslarında sərt çıxışları eşidilməyə başlanır. O həmçinin dəfələrlə S.Şamilovun sədrlik etdiyi iclasların katibi ol-

muşdur. Maraqlıdır ki, S.Şamilova mənfə “Xasiyyətnamə” verilməsinə, sonralar onun Yazıçılar İttifaqına bərpa olunmasına da Əli Vəliyev imza atanlardan biri olmuşdur.

S.Şamilov yeganə müttəhimlərdəndir ki, həbs edilməsi haqqında qərar, order və müstəntiq tərəfindən dindirilməsi eyni günə salınır. Belə hallar yalnız repressiyanın ilk günlərində, müttəhimlər az olduğundan “cinayətkar” həbs edilən günü dindirilirdi. 1937-ci ilin ortaları repressiyanın ən qızgın “fəaliyyəti” hesab olunduğundan, o ərəfədə DTK-ya dəvət olunan “günahkar”larla “söhbət” yalnız həbsdən bir müddət sonra aparılırdı. Çünki müttəhimlərin çoxluğundan, təhlükəsizlik idarəsində müstəntiq çatışmamazlığından “istintaqlar” uzanırdı. “Plan”ı vaxtında yerinə-yetirə bilməyəcəyini dərk edən rəhbərlik sərişstəsiz, savadsız, adını belə yaza bilməyən, qoluzorlu sıravı işçilərdən də istifadə etməyi lazım bilirdi.

İndi isə başqa zaman idi. Artıq “Üçlük” qarşılıqlarına qoyulan məqsədi artıqlaması ilə yerinə-yetirdiyini dərk etdikdən sonra, onlarla birgə iş birliyi yaratmış insanları aradan götürməyi qarşılıqlarına məqsəd qoyur. Çünki gələcəkdə onların şahidliyi yaxşı nəticə verə bilməzdi. Yalnız quruluşa sadıq qalan, cinayət törətdikləri zaman əlbir olduqları şəxslərə toxunmurdular...

11 fevral 1938-ci ildə təhlükəsizlik leytenantı Mustafayev tərəfindən ilk dəfə dindirilən zaman müstəntiq S.Şamilovdan yalnız iki suala cavab aldıqdan sonra işini bitmiş hesab etmişdir.

S.Şamilovun ikinci dəfə dindirilməsi yalnız 8 aydan sonra “baş tutur”.

Müstəntiqə verdiyi birinci cavabdan məlum olur ki, əslən İrandan olan atası Hacı Əli Qazax bölgəsinin Tatlı

kəndində Sayalı adlı bir qızla evlənir və 1902-ci ildə Seyfulla dünyaya gəlir.

1909-cu ildə arvadı Sayalını boşayandan sonra Hacı Əli Tükəzban adlı bırısı ilə həyat qurur. Seyfulla ondan sonra atasını nəinki görmür, hətta onun nə vaxt öldüyündən belə xəbər tutmur. Hacı Əli kişi 1921-ci ildə vəfat edən zaman S.Şamilov Qazax komsomol komitəsi tərəfindən siyasi təhsil almaq üçün Bakıya ezam edilir...

Müstəntiqin növbəti sualını cavablandıran S.Şamilov vaxtı ilə dəmir barmaqlar arasında, ağır işgəncələr altında izahat verən Mikayıl Müşfiq haqqında fikirlərini belə izah edir.

1937-ci ildə Müşfiq İsmayılzadənin millətçilik, əksinqilabçılıq haqqında dediyi fikirləri Yazıçılar İttifaqının katibi olmuş Səməd Vurğunla məsləhətləşdikdən sonra MK-nın keçmiş katibi Akopova (yənə erməni daşnakı—A.K.) yazılı surətdə müraciət etməli olur. Bunu əsas götürən S.Şamilov məhz ona görə də M.Müşfiqin bu səbəbdən onunla qisasçılıq mövqeyində durduğunu iddia edir.

09.06. 1939-cu il tarixli 14 sayılı protokoldan çıxarışda oxuyuruq:

21757 sayılı işlə əlaqədar 1902-ci ildə Qazax rayonun Tatlı kəndində anadan olmuş, SSRİ vətəndaşı, ticarətçi oğlu, həbs olunmadan öncə ASE-də elmi işçi işləmiş, 1925-ci ildən – 1938-ci ilə qədər (həbs olunana qədər) ÜİK(b)P-nın üzvi, AYİ-nin keçmiş sədri olmuş Seyfulla Əli oğlu Şamilov təqsirli bilinir.

S.Şamilov antisovet təşkilatının təbliğində iştirakı ilə əlaqədar olaraq beş il müddətinə həbs edilərək islah-əmək düşərgəsinə göndərilir. Həbs müddəti tutulduğu gündən – 11.02.1938-ci ildən hesablanır.

S.Şamilov 1 il 4 aylıq “istintaq”ı müstəntiqlər tərəfindən bir neçə dəfə dindirildikdən sonra heç bir tutarlı dəlil olmadan, günahkar bilinərək 5 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilir. O cəzasını çəkmək üçün Krasnoyarskiy vilayətindəki DTK-nın islah-əmək düşərgəsinə (Kraslaqer NKVD) göndərilir.

S.Şamilovun 1943-cü ildə həbs müddəti bitməsinə baxmayaraq, müharibəni əsas gətirərək onu azad etməkdən imtina edirlər. Yalnız 31 dekabr 1945-ci ildə – Yeni il gecəsi həbsdən azad edilir.

S.Şamilovun sevinci çox sürmür. O, ikinci dəfə də haqsızlığın qurbanı olur. Öncə həbsində olduğu kimi heç bir əsaslı dəlil göstərmədən, onu birinci həbsi ilə əlaqələndirib, azadlıqdan məhrum edirlər...

11 may 1949-cu ildə S.Şamilovun həbsi üçün 344 sayılı order yazılır.

12 may 1949-cu ildə DTK-nın təhlükəsizlik leytenantı Şahmərdanov, kapitan Neftyakovun, istintaq idarəsinin rəis müavini Pivovarovun təqdimatına əsasən S.Şamilovun həbsini təsdiqləndirən qərar hazırlanır.

Qərarla göstərilir ki, 1902-ci ildə Qazax rayonunun Tatlı kəndində anadan olmuş, pedaqoq, “Azərnəşr”də tərcüməçi işləyən, 1939-cu ildə həbs olduğu üçün partiya sıralarından xaric edilmiş, Yuxarı dağlıq küçəsi 156-da yaşayan Şamilov Seyfulla Əli oğlu azadlıqdadır. Onun istintaqdan gizlənəcəyini, azadlıqda “ictimaiyyət üçün qorxulu” olduğunu nəzərə alaraq, 155-ci maddəyə əsasən cəza məcəlləsinin 72,73-cü maddələri ilə həbs edilsin. Yemelyanovun imzası ilə verilən bu qərarla müəyyən edilir ki, SSRİ-nin inkişafına qarşı əhəmiyyətli dərəcədə düşmənçilik əhval-ruhiyəsi oyadan, əksinqilabi, millətçi təşkilatının iştirakçısı, 1937-38-ci illərdə antisovet fəaliyyət

yətilə məşğul olan Seyfulla Əli oğlu Şamilov SSRİ DTN-nin 09.06.1939-cu ildəki xüsusi yığıncağında 5 il müddətinə həbs cəzasına məhkum edilib. 1946-cı ildə cəza müddəti bitdikdən sonra əvvəlki yaşayış yerində – Bakıda yaşamışdır. Hal-hazırda “Azərnəşr”də tərcüməçi işləyir.

Həyat yoldaşı: Kravçinko Mariya Dmitrevna 1911-ci ildə anadan olub. Həkimdir. (İlk istintaqın 1569 sayılı anketində həyat yoldaşının adı Dürdanə qeyd olunub. Bizə elə gəlir ki, Mariya Dmitrevna S.Şamilovun ikinci həyat yoldaşıdır — kursiv mənimdir A.K.)

Böyük oğlu Şamilov Xəyyam Seyfi oğlu 1925-ci ildə anadan olub. Könüllü cəbhəyə gedib və orada da həlak olub.

Oğlanları: Elcan 7yaş, Baycan 4yaş.

26.05.1949-cu ildə Dövlət Təhlükəsizlik Naziri Yemelyanovun və Azərbaycan SSR prokuroru Dövlət ədliyyə müşaviri Əliyevin birgə imzası ilə hazırlanan ittihamnamədə göstərilir ki, DTN-də məsələ qalxıb ki, vaxtı ilə antisovet, burjua-millətçilik nəticəsində islah əmək düşərgəsindən qayıtdıqdan sonra, Bakı şəhərində yaşayan S.Şamilovun azadlığda qalması ictimaiyyət üçün təhlükəli olduğundan 12.05.1949-cu ildə həbsə alınsın.

II bölmənin, II şöbəsinin rəis müavini, təhlükəsizlik kapitanı F.Bağirov tərəfindən dindirilən S.Şamilov müstəntiqin 1937-1939-cu illərdə gedən istintaq ifadələri əsasında olan suallarını cavablandırır. 1949-cu il may ayının 12-dən DTN-nin daxili həbsxanasında saxlanılan, cəmi dörd dəfə istintaq ifadəsi verən S.Şamilov Azərbaycan c/m 72,73-cü maddələrlə (ilk həbsində verilən maddələrlə) təkrarən təqsirli bilinib, antisovet, millətçi təşkilatın üzvi kimi 30.07.1949-cu ildə yenidən Krasnoyarski vilayəti, Kaza-

çinskiy rayon, Sovxoz “Keşşkoy”, Dubovka məntəqəsinə yatab edilir.

Sual meydana çıxır, əgər S.Şamilov antisovet təşkilatının üzvi olsa idi, məgər o, ciyərparasının müharibəyə könüllü getməsinə icazə verərdimi? Bir də maraqlıdır ki, oğlunun vətən yolunda həlak olması istintaq ifadələrində nədənsə xatırlanmır.

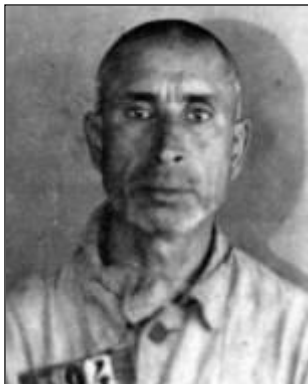
S.Şamilovun ikinci dəfə həbsi labüd idi. Çünki bir tərəfdən həbsdən sonra yeni şəxsiyyət vəsiqəsi almaq, daimi qeydiyyatı düşmək üçün Respublikanın Daxili İşlər naziri Teymur Yaqubova müraciəti, digər tərəfdən də günahsız olduğunu sübut etməkdən ötrü Moskvaya yazdığı şikayət arizələri.

S.Şamilov tərəfindən edilən şikayətlərə reaksiya yalnız “Ellər atası”nın ölümündən sonra mümkün olur. O, İstintaq üzrə SSRİ Ali Məhkəməsi Kollegiyasının 9 iyul 1955-ci il qərarı ilə bəraət alır.

Həmin ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı 4 saylı protokolda S.Şamilovun əvvəlki stajla bərpa olunması üçün qərar çıxarır. Həmçinin ona kömək məqsədi ilə 3000(üç min) manat pul verilir.

Seyfulla Hacı Əli oğlu Şamilov 1974-cü ildə 72 yaşında vəfat edir.

ƏLİHÜSEYH DAĞLI KİMDİR?

Həmidovu telefonun səsi fikirdən ayırdı. Telefondakı qız onu “ağa” ilə danışacağını əvvəlcədən xəbərdarlıq etdi.

Xəttin o biri tərəfində Mircəfər Bağırovun səsi gəldi:

“Əlihüseyn, sabah saat 10-da yanıma gəl, sonra mənim yanımdan Savnarkoma gedərsən”, – dedi. “Yaxın zamanda ailənin artacağı gözlənilir. Artıq sən

“məsələ həll olundu”, tezliklə incəsənət sahəsində işləmək üçün göstərişin verilib”.

Ə.Həmidov haqqında nə göstəriş verildiyini sətiraltı yazını açmaq Əlihüseynin ağılına belə gəlmirdi...

Mərkəzi Komitənin pillələri ilə qəbul otağına qalxanda M.C.Bağırovun şəxsi katibi Ələkbər Rəhmanov onu qarşılayır, hal-əhvaldan sonra deyir:

“A... Dağlı, bu tezliklə niyə gəlmisən?”

O ki, məni saat 10-a dəvət edib”.

Ə. Rəhmanov isə – “ağa” dünən gecə saat 2-də buradan çıxıb, o hələ yoxdur” – dedi. “Eybi yox mən deyərəm səhər yeməyini gətirərlər və o gələne qədər səhər yeməyini bir yerdə edərik...”

Əlihüseyn Həmidov Xızıda anadan olduğundan ona “Dağlı balası” deyirdilər. O ədəbi yaradıcılıq ilə məşğul olduğundan elin sözünü qəribsiliyə salmadı, özünə məhz “Dağlı” ləqəbini də götürdü...

Yeməkdən imtina etmək istəsə də, lakin əla hazırlanmış stolda əyləşmək məcburiyyətində qaldı. Lakin bu ləziz ye-

məklər stolun üstünə düzüləndə Dağlının qəlbinə birdən-birə qorxu düşsə də özünü sakit aparmağa çalışırdı. Bir neçə dəqiqəliyə onu tərək edən köməkçi, qayıdandan sonra ona –“kişi gəldi, get yanına”– deyib, öz otağına çəkildi.

Həmişə olduğundan fərqli olaraq qapı (buna gizlincə “akulanın ağzı” deyirdilər) indi açıq idi. Stolun arxasında əyləşmiş Mircəfər Bağırov həqarətli nəzərlərlə ona baxıb, ağ parça ilə eynəyini silə-silə, acıqla dedi:

“Hə Xızılı balası Dağlı Əlihüseyn get, əlindən gələni elə.”

Ə.Dağlı öz-özünə düşünməyə başladı:

Ətrafdakı “quyruqbulayanlar”, “ağa”ya xoş gəlmək üçün hər gün yeni bir “qurban” hazırlayırdılar. Məhz bu baxımdan Ağdaş rayonunda İcraiyyə Komitəsinin sədri işləyən Ə.Dağlı görünür artıq o da “növbəti qurban”lar siyahısına düşmüşdü...

Ə.Dağlıya hər hansı bir cavab verməyə imkan verilmir. Onunla vəhşicəsinə rəftar etməklə yanaşı, kobud şəkildə üstünü axtarıb həbs edirlər.

DTK-nın dəmir barmaqları arasına atılan Əlihüseyn Dağlı həbs olunmamışdan öncə əmək fəaliyyətini və vaxtı ilə aprel inqilabında ştabda gözətçi dayanıb bunları qoruduğu günləri xatırlayır...

O, 1898-ci ildə Xızıda kəndli ailəsində dünyaya göz açıb. Kiçik yaşlarından ailəsi ilə Bakıya köçürlər. Atası Həmid kişi qəbiristanlıqda qəbir daşları hörməklə məşğul olur. Anası Göhər xanım qatı dindar idi.

Əlihüseyn rus-tatar məktəbində 3 sinifi bitirib. Ailə vəziyyəti ağır olduğundan şəhər məktəbində də yalnız 3 sinif bitirir və 1917-ci ildən Bakı şəhər dəmiryol idarəsində, son vaxtlar isə dəmiryolunda konduktor(nəzarətçi) işləyir. Həmin illərdə sol-eser partiyasına daxil olur. 1918-ci

ildə tif xəstəliyinə tutulur. Sağalandan sonra Müsavat ordusunda sırası əsgər kimi qulluq edir.

Ə.Dağlı ÜİK(b) partiyasının üzvi olmağa can atırdı. Ona görə də 1919-cu ildə I qurultayın keçirilməsinə yaxın bir zamanda “Himmət” təşkilatının katibi Həbib Cəbiyevə ərizə ilə müraciət edir. Qurultay bitəndən sonra Ə.Dağlıni partiyaya qəbul edirlər.

Bakı komitəsi onu tezliklə şəhər komendantlığı nəzdində siyasi rəhbər təyin edir. Sonra o, Bakı qarnizonunun hərbi komendantı, xalq komissarlığında hərbi komissarlığın katibi, Azərbaycan Ali məhkəməsinin üzvi, 1924-25-ci illərdə Azərbaycan SSR Hərb diviziya və Xəzər hərbi donanmasının hərbi prokuroru, 1926-cı ildə DTİ-nin baş milisində rəis, 1932-ci ildə Balakən, Ağdaş rayonlarında icraiyyə komitəsinin sədri və bir çox məsul vəzifələrdə işləyir...

Əlihüseyn Dağlının həbsi üçün 17 oktyabr 1937-ci ildə artıq order yazılmışdı. Lakin onu “ağa”-nın yanına 28 oktyabr 1937-ci ildə dəvət edirlər. “ağa”nın “səmimi” söhbəti ona şübhələnməyə heç bir əsas vermirdi. Buna görə də o nə səksən yaşlı anası Göhər xala ilə, nə ağırayaq olan həyat yoldaşı Törə ilə, nə də o, Bakı şəhərində yaşayan bacısı Sundus və qardaşı Əlağa ilə görüşə bilir. Artıq **29 oktyabr 1937-ci ildə Əlihüseyn Həmidov (Dağlı) həbs edilir.**

Mikayıl Müşfiqi həbs edəndən sonra həyat yoldaşı, bacısı, bacısının əri, ən nəhayət ürəyi soyumayan bolşevik əlaltıları şairin dayısı oğlu Əlihüseyn Dağlıni da təcili həbs etdirməyi lazım bilirlər. Lakin order ona artıq öncədən hazırlanmışdı.

Deməli repressiya maşını artıq bu ailənin ziyalılarını məhv etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Biz bu ailənin

repressiyalara məruz qaldığını “Mikayıl Müşfiqi ölümə doğru gətirən yol” yazımızda göstərməyə çalışmışıq...

DTN-nin IY şöbənin IY bölməsinin baş leytenantı Qriqoryanın tərtib etdiyi və Çinman tərəfindən təsdiq edilmiş arayışda göstərilir:

“Azərbaycan SSR-də əksinqilabi, burjua-millətçi təşkilatının üzvi kimi həbs edilmiş Ruhulla Axundovun verdiyi ifadəyə görə Həmidov Əlihüseyn (Dağlı) Ağdaş rayonunda işlədiyi müddət ərzində əksinqilabi, burjua-millətçiliyi yaydığı üçün Azərbaycan SSR cinayət məəcəlləsinin 72-73-cü maddələri ilə həbs edilsin.”

Ə.Həmidova qarşı istintaqa ifadə verənlər arasında Dağdaş Bünyadzadə, Həsən Səfərov, Rəşid Qayıbov və başqaları da var idi.

Ə.Həmidov ilk istintaqa həbsə alınmasından bir ay sonra 25 noyabr 1937-ci ildə cəlb olunur. 52-saylı kabinetin sahibi, 1905-ci ildə Lənkəranda anadan olmuş, bədheybət, taygöz, insana bənzəməyən Səfər Məmmədov adlı biri Ə.Həmidovun müstəntiqi təyin edilir. Ali təhsilli, insanlıqdan çox-çox kənar olan bu şəxs “cəllad vəzifəsi”ni bitirdikdən sonra bir müddət Xalq Təsərrüfatı institutunda direktor müavini işləyib.

Səfər Məmmədov “Əllər arxaya tez irəli addımla!” əmrini verəndən sonra kiçik bir səhv nəticəsində Ə.Dağlı müstəntiqin “şilləvurani” olan Şeydun soyadlı qansız vəhşi tərəfindən ağır zərbə alır. Taygözün –“öz əksinqilabi fəaliyyətindən danış” kəlməsinə, Dağlının dediyi “mən əksinqilabçı deyiləm” cavabı bədheybəti qane etmədiyindən ondan ikinci zərbəni alır. Bu zaman artıq ona indi aydın olur ki, kimlər tərəfindənsə şərnlənib və həqiqət kimi “ağa”ya çatdırılıb, M.C.Bağirov da həmin deyilən şər və böhtana həmişəki kimi inanmış və Ə.Dağlının dərisini

soydurub Suraxanı quyularına atmağı əmr vermişdir. Buna görə də nəyin bahasına olur olsun o, hər şeyi “boynuna almağa” məcbur edilməli idi.

Ə.Dağlı öldürülsə belə o hər cür böhtanlara cavab verməyi üstün tuturdu.

Gənclik illərindən bolşeviklər partiyasının üzvi, inqilabın qələbəsində xidmətləri olan Ə.Dağlının istintaq protokolunda öz əli ilə qorxmadan yazdığı fikirlər onun inqilaba sadıqlığının bir daha nümunəsidir:

“1.Mən əksinqilabi təşkilatın üzvi olmamışam və əksinqilabi iş aparmamışam.

2.Əksinqilabçı millətçi təşkilata heç kim məni cəlb etməyib və heç bir əksinqilabi iş aparmamışam.”

Bu dindirilmə qanə etmədiyindən müstəntiq Ə.Dağlı haqqında ifadə verənlərdən biri olan inqilabçı Dadaş Bünyadzadə ilə üzləşdirmək qərarına gəlir.

26 noyabr 1937-ci ildə yəni dindirilmənin səhəri müstəntiq D.Bünyadzadəyə aşağıdakı sualla müraciət edir:

“ Müstəntiq: – Əvvəlki izahatlarınızda göstərirsiniz ki, Ə.Həmidovu (Dağlı) burjua-millətçi təşkilatın üzvi kimi cəlb etmişiniz?

Cavab: – Bəli, izahatlarımı təsdiq edirəm ki, doğrudan da Ə.Həmidovu (Dağlı) burjua–millətçi təşkilatın üzvi kimi cəlb etmişəm.

Ə.Dağlı: – Mən bunları inkar edirəm. Dadaş Bünyadzadə yalan deyir.

D.Bünyadzadə: – Mən Dağlını 1935-ci ildə Ağdaşda olanda cəlb etmişəm.

Ə.Dağlı – Doğrudur, 1935-ci ildə o, Ağdaşa gəlmişdi, lakin məni cəlb etməmişdi. Danmıram mən doğrudan da R.Axundovla birgə sol-eser partiyasının üzvi olmuşuq, la-

kin D.Bünyadzadə məni öz əksinqilabi təşkilatına cəlb etməyi yalandır.”

İstintaq sənədlərdən bir daha aydın olurdu ki, müstəntiq lazım olan cavab almayınca qarşısında əyləşənlərdən əl çəkmək fikrində deyildi.

Bir neçə gün sonra ağzı-başı dağılmış halda, işgəncələr üzündən inləyən D.Bünyadzadəni yenidən Ə.Dağlı ilə üzbəüz oturdular. Taygöz üzünü Ə.Dağlıya tutub “bu şahid deyir ki, o səni əksinqilaba cəlb edib, boynuna alırsan?”

Lakin Dağlı D.Bünyadzadənin yalvarışlarına baxmayaraq “onun məni əksinqilaba cəlb etdiyi ilə heç cür razılaşmıram”- deyir. Sonra da sözünə davam edərək **“Qoy Bünyadzadə iki oğlunun canına and içsin ki, o məni əksinqilaba cəlb edib.”**Bu zaman D.Bünyadzadə üzünü Ə.Dağlıya tutub, yalvara-yalvara;

“ Əlihüseyn, niyə yalandır, sonra sənə pis olacaq.”

Doğrudan da gecələr beş nəfər qolugüclülər gəlib Ə.Dağlıya əziyyət, işgəncələr verir, yatmaq nədir heç gözünü də qırpmağa belə icazə vermirdilər. Rezin dubinka, dəmir çubuqla necə vururdularsa çıxırtısı ərsə qalxırdı. Taygöz əlindəki kağızı yuxarı qaldırıb D.Bünyadzadənin onu inqilaba cəlb etdiyi haqqında yazıya qol çəkməyi Dağlıdan tələb edirdi. Bir neçə nəfəri üzünə durmağa çalışdırsalar da, lakin hər cür əzab və işgəncələrə dözən Ə.Dağlı bu haqsızlıqlara mətanətlə sinə gərirdi. Müstəntiq üzləşmədə H.Səfərov, R.Qayıbovdan da istifadə etməyinə baxmayaraq o heç bir inandırıcı məlumat əldə edə bilmir.

Sənədlərdən məlum olur ki, ümumiyyətlə partiya işçilərinin, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin dindirilməsində xüsusilə R.Axundov faktorundan geniş istifadə olunurdu. Çünki “bərk qoz” olan R.Axundov çox rəhbərlərin yuxu-

suna haram qatmışdı. R.Axundov Stalini şəxsən tanıdığından M.C.Bağirovun ona dişi batmırdı. Məlumdur ki, bir çoxlarını həbs etməkdən çəkinməyən bu cəllad Ruhullaya qarşı risk etməyə cürəti çatmırdı. Onu həbs etmək üçün Stalinin xüsusi icazəsini gözləyirdi. Buna görə M.C.Bağirov dəfələrlə Moskvaya getməli olmuşdu. Stalinin bir neçə dəfə etiraz etməsinə baxmayaraq sonda onun “xeyir-dua”sını almağa müvəffəq olur.

Uzun, ağır işgəncələrə baxmayaraq R.Axundovu sındırmaq o qədər də asan olmamışdır. Lakin ondan fərqli olaraq D.Bünyadzadəyə gəldikdə son dəfə “nəyə istəyirsiniz imza atım, lakin tezliklə məni öldürün” deməsi M.C.Bağirovun vəhşiliyini bir daha subuta yetirirdi. Nəhayət 18-19 aylıq ağır, işgəncəli günlərdən sonra Ə.Dağlıya 8 il həbs cəzası kəsilir.

Ali Məhkəmənin 5 iyun 1939-cu il, 13 sayılı protokoldan çıxarışdan məlum olur ki, Həmidov Əlihüseyn (Dağlı) Həmid oğlu antisovet, millətçi təşkilatında iştirakına görə 8 il müddətində azadlıqdan məhrum edilir. Həbs günü 29 oktyabr 1937-ci ildən hesablanır.

Məhkəmədən dərhal sonra Ə.Dağlı DİN-nin Kalımada olan düşərgəsinə yatab edilir. Dörd il burada qalandan sonra 1943-cü ilin iyulunda Xabarovski vilayətinin Svodnıy şəhərində “qara fəhlə”, bir qədər keçdikdə isə kənd təsərrüfatı maşınlarının təmiri ilə məşğul olmuşdu.

29 oktyabr 1945-ci ildə həbs müddəti bitməyinə baxmayaraq Vətən müharibəsini əsas gətirərək Ə.Dağlıni azad etmirlər. Halbuki Vətən müharibəsi altı aya yaxın idi ki, bitmişdi. Yalnız 10 fevral 1947-ci il tarixdə Ə.Dağlı azad edilir, mühafizə altında yaşayış yerini dəyişməli olur və Şamaxıya gedir. Aprel ayında artıq Ə.Dağlı Şamaxıda məskunlaşır. O, ikinci həbsinə qədər Şamaxının Rılazi

stansiyasında yaşayırdı. Ə.Dağlı Şamaxıda yaşadığı illər ərzində bacısına dəymək üçün gizlicə Bakıya gələr və tezliklə də geri qayıtmağa məcbur olurdu.

Bir müddət Şamaxıda Kirov adına sovxozda işləyir. Az sonra məlum olmayan səbəbdən Ə.Dağlını 10 gün müddətinə həbs edirlər. Haqsız həbs olunmağı haqqında rayon DTK-nın podpolkovniki Məmmədliyə müraciət edir. O da öz növbəsində M.C.Bağirovun gəlməyindən xəbər tutub, Ə.Dağlını 1948-ci ilin yanvarında Şamaxı rayon daxili işlər idarəsinə çağırır və 24 saat müddətində rayonu tərk etməyi əmr edir. Bundan sonra o, məcburiyyət qarşısında qalib Xızıya köçməli olur. Ə.Dağlı Xızının Altağac kəndində olan kombinatda işə düzəlir. Bir müddət sonra MTS-in direktoru Ə.Dağlını yanına çağırır **“mən ordenliyəm, sən mənim başçılıq etdiyim idarədə işləyə bilməzsən”**- deyib, işdən çıxarır.

Nəticədə addımbaaddım izlənən Ə.Dağlı nəhayət ki, **1949-cu ilin yanvar ayında əksinqilabçı, millətçi kimi yenidən həbs edilir.**

Həmişəki kimi əvvəlcədən Ə.Dağlıya həbsi üçün order yazılır. 3 yanvar 1949-cu ildə Ə.Dağlıya order təqdim olunur və DTK-nın daxili həbsxanasında saxlanılır. Ə.Dağlı 12 sentyabr 1954-ci ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri Malenkova azad olunması haqqında ərizə ilə müraciət edir. Müraciətdə iki dəfə həbs olunduğunu və hər ikisində də açıq-aydın şər atıldığını qeyd edir. Ərizədə həmçinin Şimalın havasından ayaqlarının tutulduğunu, artıq 56-57 yaş olduğunu və azad edilərsə müalicə olunacağını qeyd edir. Buna görə də gələcək müalicəsinə şərait yaradılmasını da xahiş edir.

Əlihüseyn (Dağlı) Həmid oğlu Həmidov yalnız 15 noyabr 1955-ci ildə həbsdən azad olur.

Ə.Dağlı bəraət alandan sonra, ona işgəncələr verən, vəhşiliyi, qəddarlığı ilə ad çıxaran, taygöz Səfər Məmmədov və onun yanında “şilləvuran” missiyasını yerinə yetirən Şveydun Fyodir Fedotoviç 1955-ci ildə müstəntiqin suallarına cavab verərkən Ə.Dağlıya heç bir fiziki təsir göstərmədiklərini, ona qarşı kobud rəftar etmədiklərini israr edirdilər.

“Ellər atası”nın ölümü müttəfiq respublikalarda gedən özbaşınalığa son qoydu. Həbsxanalarda nalə çəkən günahsızlar öz yurd-yuvalarına qayıtdılar. Bunların içərisində ömrünün 17-ilini işgəncələrə, təqiblərə məruz qalan ictimai xadim, yazıçı, folklorşünas Əlihüseyn Dağlı da var idi.

Ə.Dağlı 1955-ci ildə bəraət alandan sonra haqsız yerə dəfələrlə həbsə atıldığına, ona qarşı ittiham və işgəncələr nəticəsində illərlə bədəninə gəzdirdiyi izlərin günahkarlarını cəzalanması üçün Azərbaycan SSR Hazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri Quskova ərizə ilə müraciət edir. Həmin ilin mart ayının 20-də Ə.Dağlı ərizəsində yazır:

“Mən hüququmu qaytarmaq üçün ərizəmdə qoyduğum məsələnin bir məqamını aydın şəkildə bildirmək istəyirəm. İstintaqlarım zamanı mənə qarşı edilən qanunsuz vəhşiliklərin nəticəsində bədənimdə 17-illik müddətində gəzdirdiyim izlər qalıb. Mənim üzümdə, olan çapıqlar, boğazımın altında izlər həmin işgəncələrin nəticəsidir. Mənə qarşı edilən bu işgəncələrdə aşağıda qeyd etdiyim şəxslər iştirak edirdilər:

1.Səfər Məmmədov – Rəhbərlik edirdi

2.Məmmədov – Hal-hazırda Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında dini işlər üzrə şöbədə işləyir. Kirovabadandır (indiki Gəncə).

3.Meliksetov – Tiflisdən

4.Ağasəlim Atakişiyev – istifadə olan hərbiçi

5.Yaqub Abdullayev – daz, erməni, Azərbaycan dilində yaxşı bilirdi. Səfər Məmmədovu istintaqda əvəz edirdi.

Xahiş edirəm təcili olaraq onların hamısını cinayət məsuliyyətinə cəlb edəsiniz.”

Stalinizm dövründə dəfələrlə repressiyaların qurbanı olmuş Ə.Dağlı 1955-ci ildə bəraət alandan sonra elmi-bədii yaradıcılığını davam etdirməyə müvəffəq olur. Ədəbiyyatımızın və incəsənətimizin inkişafında böyük xidmətlər göstərmiş sözün həqiqi mənasında “dəmir iradəli” insan olan Ə.Dağlı gələcək nəsillə qiymətli kitablar və neçə-neçə nəşr olunmamış əlyazmalar qoymuşdur.

Əlihüseyn (Dağlı) Həmid oğlu Həmidov 1981-ci ilin yanvar ayının 28-də 83 yaşında dünyasını dəyişir. O özündən sonra qoyduğu qiymətli əlyazmalarla yanaşı, düşmən qarşısında əyilməzliyi, hər cür vəhşiliyə, haqsızlığa qarşı etiraz etməyi, ən nəhayət kişiliyi, mərdliyi bizə nümayiş etdirdi.

“KƏNARDAN GƏLƏN”İN AQİBƏTİ

1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bolşeviklər tərəfindən xaincəsinə devriləndə gələcəkdə onları nə gözləyəcəyi hələ bu zavallı xalqa məlum deyildi.

Azərbaycan xalqını rus imperiyasının köləsinə çevirən “sapı özümüzdən olan” bolşeviklərin də ağılna belə gəlməzdi ki, nə vaxtsa “sadiq dostları” tərəfindən ağır işgəncələrə məruz qalıb, onlara da “xalq düşməni” damğası vuracaqlar.

Çox gözləmək lazım gəlmir. İlk öncə Xalq Cümhuriyyəti dövründə işləyən məsul şəxslər, var-dövləti əlindən alınmış insanlar və yeni hökumətə etiraz edən ziyalılar həbslərə atılıb güllələnirdilər.

N.Nərimanov, Ə.Xanbudaqov kimi xalqın qeyrətli övladları olmasa idi, kim bilir qətlə məruz qalmış 48-minin əvəzinə nə qədər insanlar repressiyaların qurbanı olacaqdı.

Onların bu müdaxiləsindən sonra bolşeviklər terrora bir müddət son qoymalı oldular. Lakin bu “sakitlik” çox da uzun çəkmədi.

30-cu illərin ortalarında Stalinin göstərişi ilə hər bir müttəfiq respublikalarda “Üçlük” (“Troyka”) yaradılır. Onlar heç kimə tabe olmadan respublikada hər cür özbaşınalığa yol verməkdən çəkinmirdilər. Bunun nəticəsi idi ki, onminlərlə günahsız insanlar məhz bu “Üçlüy”ün yaratdığı repressiyanın qurbanı oldu.

“Üşlüy”ün qarşısına qoyduğu məqsəd, insanlar arasında təbliğat aparmaq, məktəblərin, ali təhsil ocaqların, müxtəlif idarə və təşkilatların rəhbərlərindən, quruluşdan narazı qalanları xüsusi hazırlanmış adamlar vasitəsi ilə “ifşa etmək”, “danos”lar hazırlamaq, onlara qarşı hər cür vasitədən istifadə üçün təcili tədbirlər görmək tələb olunurdu.

Həmin təcili tədbirlər Əmirovlar ailəsindən də yan keçmir...

Biz Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində saxlanılan qovluqda Cabbar Əmirov haqqında müxtəlif “danos”lara rast gəldik. Həmin “danos”lara əsasən C.Əmirovun həbsi üçün order yazılıb və qərar çıxarılıb:

“1892-ci ildə anadan olmuş, varlı tacir oğlu, SSRİ vətəndaşı, bitərəf, Sabirabad rayonunda yaşayan, Azərbaycan rayonlararası ticarət idarəsində müdir müavini işləyən, müsavət zabiti Cabbar Mirzə Nəsrulla oğlu Əmirovun (**bəzi mənbədə Nəsir oğlu-A.K.**) Sovet hökumətinə qarşı apardığı əksinqilabi fəaliyyəti istintaq tərəfindən təsdiq olunub.

Həbs edilsin. Sumbatov.”

05.08.1937-ci ildə yazılmış orderə əsasən artıq Cabbar Əmirov Sabirabad rayonunda həbs edilir... C.Əmirovun həbs edilməsinə səbəb nə idi?

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, C.Əmirovu həbs etmək üçün uzun müddətdir ki, onu yaxından tanıyanlardan, bir yerdə işlədiyi şəxslərdən mütəmadi sənədlər toplanılır, dediyi sözlər saf-çürük olunurdu. Əllərində kifayət qədər “əsas” toplayan NKVD C.Əmirovun “torbasını tikib” və həbsindən bir həftə sonra — 13 avqust 1937-ci il tarixdə dindirilməyə çağırılır. Dindirilmə müstəntiq Zudenkov tərəfindən aparılır:

Sual: İstintaqa məlumdur ki, atanız məşhur ticarətçi və Müsavat hökumətinin üzvi olub, bunu siz təsdiq edirsinizmi?

Cavab: Bəli, mən təsdiq edirəm ki, **atam Azərbaycanda Müsavat hakimiyyəti dövründə – 1918-ci ildə Naxçıvanda məşhur ticarətçi olmaqla o, həmçinin Millətlər Sovetinin sədri olub.**

Bu dindirilmədən sonra C.Əmirovu həmçinin sistemli şəkildə anti-sovet təbliğatı aparmaqda da günahlandırır. O bu yönlü suallara qəti etiraz etməsinə baxmayaraq müstəntiq C.Əmirovu yalan ifadə verməkdə günahlandırır və tələb edirdi ki, düz ifadə versin, əks təqdirdə “məcbur edəcəyi” ilə hədə-qorxu gəlirdi.

Hər ittihama xüsusi mərdliklə cavab verən C.Əmirov, müstəntiqin “siz partiyanın rəhbəri haqqında yalan və böhtanlar yayırsınız” sözlərinə də eyni soyuqqanlıqla etirazını bildirirdi. Bu zaman müstəntiq Cabbar Əmirovun həbsindən bir il əvvəl 15 sentyabr 1936-cı il tarixdə Bağırov Mustafa Mehdi oğlunun şahid qismində verdiyi “Moskvada prokuror Vişnevski Zinovyevin sui-qəsdə necə hazırladıqları” planı haqqında sualına, **“Əmirov qəzetin başlığını cırıq-cırıq edib dedi: “Siz başa düşməzsiz, Zinovyev çox ağıllı və bilikli adamdır”**—cavabını xatırladır. O zaman bu yalan ifadəyə dərhal reaksiya verən Cabbar kişi **-“bu bir qrup adamlar tərəfindən mənə qarşı düşünülmüş təxribatdır”**-deyə cavabını vermişdir.

10 avqust 1937-ci ildə Kərimov Rəhim İbrahim oğlunun şahid qismində verdiyi ifadəsindən qeyd edir ki, “Əmirov qəzet oxuduqdan sonra üzünü bizə tutub: “nahaq yerə Zinovyevi güllələdilər” — deyərək təəssüfləndiyini bildirdi.

C.Əmirovun həbsi hələ bir il öncə yəni, Sabirabad rayonuna yenicə təyinatı veriləndən sonra təşkil olunmuşdu. Çünki yerli vəzifə düşkünləri “başqa yerdən “ gələnləri qəbul etmək niyyətində deyildilər...

Səlim Qurban oğlu Səlimov da “şahid dostları” kimi Cabbar Əmirovu eyni “ittihamla” günahlandırır. “Şahidlər”in didirilməsindən dörd gün sonra Sabirabad rayonunda C.Əmirovun yanında işləyən Rəhim Kərimov ikinci dəfə verdiyi ifadəsindən:

“C.Əmirovun Naxçıvandan gəldiyini və əvvəllər tanımadığını, yalnız 1936-cı ildə onu anbarda gördüyünü və qəzeti oxuyarkən anti-sovet (**Rəhim kişi guya bu sözün mənasını dərk edirmiş–A.K.**) sözlər dediyini yəni, Zinovyevin nahaq güllələndiyini eşidib.”

Göründüyü kimi önçədən hazırlanmış “şahidlərin cavablarından” aydın olur ki, bunlar eyni mərkəzdən idarə olunurdular.

Arxiv sənədlərindən bu da məlum olur ki, C.Əmirov respublikada ticarətin, kənd təsərrüfatının inkişafında böyük işlər görüb...

Naxçıvanda müxtəlif vəzifələrdə çalışan C.Əmirov öz bacarığı, istedadı nəticəsində ticarət sahəsində böyük irəliləyişlər edib. Xalqın və hökumətin inamını, etimadını qazanan C.Əmirov Bakıya işləməyə göndərilir. Bir müddət burada işlədikdən sonra Sabirabad rayonunda ticarətin, kənd təsərrüfatının geri qaldığını gören Respublika rəhbərliyi C.Əmirovu həmin rayona məsul vəzifəyə göndərir.

1936-cı ildə C.Əmirov Sabirabad rayonunun ticarət təşkilatında müdir əvəzi, sonra isə müdir müavini təyin edilir. Burada o, rayonun kənd təsərrüfatının, mal dövriyyəsinin, onların çeşidlərinin artırılmasında və inkişafında böyük irəliləyişlər edir. Lakin rayon rəhbərliyi “**kənardan gə-**

lən” şəxsin bu nailiyyətlərinə qısqançlıqla yanaşır və nəticədə Cabbar Əmirovla “vidalaşmağı” qarşılıqlı məqsəd qoyur. Bu cür qabaqcıl mütəxəssisi işdən kənarlaşdırmaq o qədər də asan məsələ olmadığını bilən rəhbərlik, dövrün “abi-havasına uyğun” olaraq, C.Əmirova qarşı xüsusi hazırlanmış adamlardan istifadə edir.

MTN-nin arxivində saxlanılan protokollardan aydın olur ki, iki ay müddətində təhlükəsizlik leytenantı Zudenkov tərəfindən aparılan dindirilmə zamanı (əgər buna dindirilmə demək mümkünsə) C.Əmirov ağır işgəncələrə məruz qalmasına baxmayaraq “şahidlər” tərəfindən ona ünvanlanan şər və böhtana, hədə-qorxuya xüsusi bir mərdliklə cavab vermişdi.

Qeyd edək ki, repressiya qurbanları haqqında tanış olduğumuz sənədlərdən dindirilmə zamanı qorxmadan Müsavat hakimiyyəti dövründəki atasının və özünün fəaliyyətini açıq şəkildə etiraf edən ilk “müttəhim”in cavabının şahidi olduq. Bu ağlagəlməz etiraf idi. Bu etiraf onu ölümə aparın yol idi. Bu gedər-gəlməz yolun arxasında dörd övladından savayı üzünü səbirsizliklə gözlədiyi, lakin qismət olmayan sonbeşik həsrəti dururdu.

Həmin etirafdən sonra Cabbar Əmirov 01.09.1937-ci ildə 10 il müddətində azadlıqdan məhrum edilir və SSRİ Xalq Daxili Komissarlığının Kirov dəmiryolunun Medvec Qora stansiyasındakı həbsxanasına göndərilir.

Beləliklə bu haqsız ittihamdan sonra C.Əmirovun həyat yoldaşı Tərlan İsmayıl qızı Əmirova dörd uşaq və “yolunu gözlədikləri” dünyaya göz açandan ata həsrətində qalan sonbeşik Rəşid ilə birgə başsız qalır.

Bu barədə Naxçıvan XDİK-in əməkdaşı Aydəmirovdan və serjant Çubanın Sabirabad rayon XDİK-ə göndərdiyi məktubda öz əksini tapıb. Ərinin haqsız yerə həbs olun-

duğuna görə Tərhan xanım 19 avqust 1939-cu ildə vəzifəyə yenidən təyin olunmuş Stepan Fyodoroviç Yemelyanova ərizə ilə müraciət edir. Ərizədə deyilir:

“Mənim həyat yoldaşım Əmirov Cabbar Mirzə Nəsrulla oğlu Azərbaycan SSR hökuməti tərəfindən 1936-cı ildə Sabirabad rayonlararası Aztorqun kontorunda işləməyə göndərilir. Əvvəlcə o həmin idarədə müdir əvəzi, sonra Salman Qurban oğlu Səlimovu (Bakı şəhəri, Mustafa Sübhi küçəsi 193-də yaşayır) həmin idarəyə rəis təyin ediləndən sonra, Cabbar Əmirov orada müavin işləyir.

Onun işlədiyi vaxtlarda C.Əmirov ticarətin inkişafı üçün böyük işlər görür. Lakin S.Səlimov gələndə öz qohumlarını ətrafına yığır. Əmisioğlunu, yaxın qohumlarını ticarət sahəsində müxtəlif vəzifələrə yerləşdirir. Onun bu hərəkətinin nəticəsi olur ki, əliyərilik, rüşvətخورluq, oğurluq durmadan artırdı. C.Əmirov bu biabırçılığa dözməyib Səlimova öz etirazını bildirdi. C.Əmirovun bu etirazı onları qorxuya saldığına görə ondan uzaqlaşmaq qərarına gəlirlər. Bir neçə dəfə Səlimovun qarşısında onun ətrafında olan əliyəriləri işdən çıxarmaq məsələsini qoysa da, onlar da həmçinin C.Əmirovu məhv etmək, ondan təcili uzaqlaşmaq haqqında plan hazırlayırdılar. Nəticədə C.Əmirova şər atmağı, onu şərləməyi qarşılarına məqsəd qoyurlar. Onun şəxsən Müsavat parlamentinin üzvi, sonradan isə Müsavat zabiti olduğu irəli sürülür. Bu azmış kimi xüsusi öyrədilmiş şəxslər tərəfindən Zinovyevi yaxşı bir adam olduğunu deməyi və sair bildirirlər.”

Bu ərizənin bir surəti SSRİ Prokurorluğuna göndərilir.

Azərbaycan SSR prokurorunun xüsusi işlər üzrə müavini K.Selivistov 27 avqust 1939-cu il tarixli 10/ 4184-3 məktubu C.Əmirovun işinə düzgün baxılması üçün Sabirabad rayon prokurorluğuna göndərilir:

“Nəzərinizə çatdırım ki, 01.09.1937-ci ildə Azərbaycan SSR XDİK yanında xüsusi “Üçlüy”ü C.H.Əmirov 10 il müddətində azadlıqdan məhrum edilib. Sənədlərlə tanış olanda belə qərara gəldim ki, istintaqın gedişi qənaətbəxş şəkildə aparılmamış və yenidən əlavə baxılması lazım gəlir”.

Həmin məktubda K.Seleverstov istintaqın gedişini düzgün olmadığını bölmələrlə bir-bir izah edir.

Lakin onun — 05.01.1940-cı ildə, yaxud həmin məktubdan əvvəl göndərdiyi teleqramlara baxmayaraq rayon rəhbərliyi tərəfindən “komissiya təşkil olunur” və bununla da əvvəlki hökmü qüvvədə saxlayır.

Naxçıvan XDİK-ə, kapitan Aydəmirova Sabirabad rayon XDİK-dan Hüseynov imzası ilə “Tam məxfi” məktub daxil olur. Məktubda Cabbar Əmirov və atası Mirzə Nəsrulla haqqında məlumat verilir.

“06.12.1939-cu il tarixli məktubla sizin müraciətinizə əsasən Əmirovlar haqqında aşağıdakıları nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm:

1873-cü il.C.Əmirovun atası Mirzə Nəsrulla anadan olub.

1886-cı il. Onların peşəsi mülkədar və yerli həkim.

1917-ci il.Əmirov Mirzə Nəsrulla ticarətlə məşğul olub.

1919-cü il.Mirzə Nəsrulla Müsavat hakimiyyəti dövrində təşkil olunmuş Milli Məclisin sədri.

1920-ci ildə türklər Naxçıvana gələndə türk polkovniki Xəlil bəy Mirzə Nəsrullanı Cavad bəyə məktub yazmaqla təmin edirdi. İşnən ələqədar olaraq onu Naxçıvandan Bəyazidə yollayırdı.

1927-ci il. Cabbar Əmirov ticarətçi və “araqarışdıran” olduğuna görə Səsvermədən məhrum edilir.”

Ailəsindən nigaran gedən Cabbar kişi yə məlum deyildi ki, onun qoyub getdiyi körpələr Tər lan ananın qanadı altına sığınacaq, heç kəsə əyilmədən, öz ağıl və bacarıqları hesabına nəinki respublikada, hətta ondan çox-çox uzaqlarda tanınacaq və xalqın sevimli, vətənpərvər ovladları olacaqlar.

C.Əmirov həbs edildikdən bir qədər sonra qardaşı Cəmil Naxçıvanda, Kazım isə Bakıda Müsavat zabiti “olduğu üzə çıxır.”

QAFQAZ MÜSƏLMANLARININ ATASI

Azərbaycanda elə din xadimləri və alimlər olmuşdur ki, bu gün onları tamamilə unutmamaq və fəaliyyətlərini danmaq, adının üstündən qara bir xətt çəkmək tarix qarşısında ən azı insafsızlıq olardı. Belə şəxsləri XX əsrin əvvəllərində, eləcə də sonrakı illərdə də həyatımızın inkişafına maneçilik törədən insanlar kimi qəbul edir və hər zaman onları təqib edirdik. Heç vaxt fəaliyyətlərinə obyektiv qiymət vermir, yalnız yuxarılardan gələn tapşırıqlar əsasında bütün din xadimlərini ucdantutma tənqid və ifşa etməkdən çəkinmir, aramızdan uzaqlaşdırmaqdan xüsusi həzz alırdıq. Bu azmış kimi, mətbuatda, efiərdə, televiziya ekranlarında onları ələ salmaqdan, hətta bir zaman “Allahsızlar” adı altında qəzet nəşr etməklə onları təhqir etməkdən belə utanmırdıq. O zaman biz dərk etmək istəmirdik ki, xalqın malını soyan, kasıbın son qəpiyini əlindən alan, fırıldaqçı, rüşvətxor mollalarla (eyni sözləri hakim təbəqədə olan, kommunist ideyasını kor-koranə təbliğ edənlərdən bir çoxuna da şamil etmək olar) öz zəkası, fitri istedadı, elmin bir çox sahəsini dərindən bilən alimlər, din xadimləri arasında yerlə-göy qədər fərq var. Belə şəxslər bir zaman hər çətinliyə mətanətlə dözmüş, xalqının maariflənməsi üçün dövrünün ziyalıları ilə yorulmadan birgə çalışmışlar. Həmin şəxslərdən biri də sağlığında xalqının dərin hörmət və rəğbətini qazanmış, Şərq ölkələrində dini təhsil almış və

Bakı qazisi kimi yüksək mənşəb sahibi olmuş Axund Mir Məhəmməd Kərim ağa Mircəfərzadədir.

Axund Mir Məhəmməd Kərim ağa İçərişəhərdə yaşayan tanınmış seyid, Bakının hörmətli şəxslərindən sayılan Ağa Seyid Məhəmmədin nəvəsidir. **Mir Məhəmməd Kərim ağa həmçinin qəbri insanların inam və ziyarət yeri olan Mir Mövsüm ağanın xalasının həyat yoldaşdır.**

Hələ XIX əsrin əvvəllərində Sisianov Bakı xanı Hüseynqulu xanla şəhəri təslim etmək barədə danışığa gəlib, şəhərin açarların təhvil alarkən xanın bibisi oğlu İbrahim bəy güllə ilə Sisianovu vurur və gecə başını kəsib atası ilə Təbrizə göndərilir. Hüseynqulu xan isə Bakının açarlarını şəhərin açardarı (klyuçniki) hamının iman gətirdiyi Ağa Seyid Məhəmmədə verib, ailəsi ilə birlikdə qaçır. Ruslar açarların harada olmağından duyuq düşsə də, heç bir şeyə nail ola bilmir. Bu “özbaşınalığa” dözməyən rus əsgərləri şəhərin hörmətli şəxsi olan axunda divan tutmaq üçün ona 100 çubuq vururlar. Axund 87 çubuqdan sonra dünyasını dəyişir. **Bu məkrli niyyətlərindən doymayan ruslar hayıfı onun 12 yaşlı çəlimsiz oğlu Mir Cəfərdən almaq istəyirlər, lakin camaat uşağı ələ verməyib, gizlədir.**

İllər keçir, Mir Cəfər həddi-buluğa çatır... Artıq o da atası kimi biliklərə dərinlən yiyələndiyinə görə Bakıda ad-san qazanaraq tezliklə dini rəhbərlərdən seçilir. O, nəhayət, Bakının axundu olur. Bir qədər sonra Mir Cəfər özü kimi bir din xadiminin qızı ilə evlənir və ondan 7 qızı olsa da, lakin gələcəkdə ata ocağının çirağını yandıran varis görməyən axund qohum-əqrabanın təkidi ilə yenidən evlənməyə məcbur olur. **Lakin yeni izdivacdan da axund illərlə gözlədiyi arzusuna yetmir və bu qadın da ona üç qız “hədiyyə” edir. Lakin həyatın özünün də qəribə,**

həm də yazılmamış qanunları var. Allahtəalanın hökmü ilə Mir Cəfərin əvvəlki zövcəsinin boynuna uşaq düşür. Ana uşağının yenə də qız olacağından ehtiyat edib, onu tələf etmək üçün ciddi-cəhd etsə də, bir nəticə vermir və axundun bir oğlu dünyaya gəlir.

Oğlanın dünyaya gəlişi nəinki ailənin, bütün Bakı əhlinin sevincinə səbəb olur. **Həmin uşaq sonralar “Qafqaz müsəlmanlarının atası”** sayılan, müqəddəs **“Qurani-Kərim”**i ilk dəfə Azərbaycan dilinə çevirən, ilk dəfə bu müqəddəs kitabın 3 cilddən ibarət təfsirini (izahı) yazan, xalqın maariflənməsində, Bakıda qızlar məktəbinin açılmasında misilsiz xidmətləri olan məşhur din xadimi **Mir Məhəmməd Kərim ağa Mircəfərzadə idi.** Mir Məhəmməd Kərim ağa Mircəfərzadə müsəlmanların müqəddəs kitabı olan “Quran”ı ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edəndən sonra din xadimləri arasında ona qarşı hücumlar səngimirdi. Bu da təbii idi. O dövürdə mollalar istəmirdi ki, əhali “Qurani-Kərim”i dərindən mənim-səsinlər. Çünki “Quran”dan xəbəri olmayanları aldatmaq, bu müqəddəs kitabı istədikləri kimi şərh vermək bəzi mollalara sərfəli idi. “Quran” əgər tərcümə edilərsə o zaman xalq onu öz ana dilində oxuyub maariflənər, nəticədə firildə qçı mollaların saxta sözlərinə inanmazlar. O həmçinin müqəddəs kitabımızın üç cildlik təfsirini (izahı) yazır və “Quran”la birgə mesanat Hacı Zeynalabdın Tağıyevin köməkliyi ilə 1904-cü ildə “Kaspi” qəzetinin Bəhəriyə mətbəəsində çap etdirir. Mir Məhəmməd ağanın zəhməti müqabilində Hacı bu kitabların ağırlığında Mir Məhəmməd ağaya qızıl da bağışlayır.

Mir Məhəmməd Kərim ağanın doğum tarixi mübahisəli olub. Onun haqqında yazan müəlliflər axundun 1853-cü ildə anadan olduğunu yazırlar. Lakin bizə elə gəlirdi ki, Mir

Məhəmməd Kərim ağanın doğum tarixi haqqında ən müfəssəl məlumat S.Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində saxlanılan, axundun oğlu Böyükəğa – (əsl adı Mir Cəfər– A.K.) tərəfindən 1976-cı ilin may ayının 21-də yazdığı qeyddir.

O yazır: “Atam, Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə 1855-ci ilin iyun ayında anadan olmuşdur. Bu şer atam Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadəndir.

**“Yetmiş səkkiz sənə vardım, daima leylü-nəhar,
Bu cahən əsrarının həllində oldum paydar:
Qibət məlumum oldu, ey həkimani – cahən,
Bu cahən əsrarının həllində yoxmuş iqtidar”.**

Göründüyü kimi, şair bu misraları 78 yaşında yazmışdır. Axundun oğlu qeyd edir ki, bu şeri atası 1933-cü ilin sentyabrında qələmə alıb (Mir Cəfər ağa səhv edirdi. Çünki arxiv sənədlərindən məlumdur ki, Mir Məhəmməd Kərim ağa 85-yaşında güllələnib. O zaman şerin 1933-cü ildə yox, 1931-ci ildə yazıldığı müəyyənləşir—A.K.). Əgər axundun oğlunun sözünə inansaq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, 78 yaşında yazılan bu şerin müəllifi axund Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə 1853-cü ildə yox, 1855-ci ildə doğulub. Lakin Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi alimin doğum tarixi haqqında verdiyi arayışında Mir Məhəmməd Kərim ağanın 1853-cü ildə anadan olduğu göstərilir. Bu arayışı daha dəqiq hesab etmək olar. Çünki XYIII-XX-əsrin əvvəllərində doğum, ölüm, kəbin haqqında qeydlər həmin şəxsin yaşadığı evin yaxınlığındakı məscidlərdə dəqiq aparıldı. Müasir dövüdə isə hər bir şəxsin doğum, ölüm tarixləri onların yaşadığı rayonda yerləşən VVAQ-da qeyd edilir...

O, ilk təhsilini yaşlıları kimi, doğulduğu Bakı şəhərindəki Mədrəsədə almışdı. Lakin onlardan fərqli olaraq Mir Məhəmməd Kərim ağa öz istedadı və bacarığı ilə seçilirdi. O, öz üzərində yorulmadan çalışmaq, daha yüksək biliklər qazanmaq üçün elmin müxtəlif sahələrinə müraciət edirdi. Fitri istedadını görən ata təhsilini davam etdirmək üçün oğlunu İraqın Bağdad şəhərinə göndərir. Mir Məhəmməd Kərim ağa burada on il tam təhsil aldıqdan sonra vətəninə qayıdır.

İlk öncə İçərişəhərdəki “Şah məscidi”ndə axund, sonra isə yüksək bilik və bacarığına görə Bakı quberniyasının qazisi təyin edilir. Bu ərəfədə axund şəhərin ictimai-mədəni həyatında, xalqın maariflənməsində fəal iştirak edirdi. Bəzi qaragüruh ruhanilər qızlara təhsil vermək təklifindən qəzəblənərək avam camaatı ayağa qaldırır və bəzən onları “cihad”a çağırmaqdan belə çəkinmirdilər. Lakin qız məktəbini açmaq təklifini bəyənmiş H.Z. Tağıyev taktiki gediş edir. Onların bəhanələrini kəsmək, ağızlarını yummaq üçün şəhərin maarifpərvər axundlarından bir neçəsini öz vəsaiti hesabına islamın müqəddəs hesab edilən yerlərinə – Məkkəyə, Kərbəlaya, Xorasana, Məşhədə və s. yerlərə göndərir və tapşır ki, orada olan mötəbər, rəsmi din xadimlərindən sənədlər alsınlar ki, müsəlman qızları şəriət məktəblərində təhsil ala bilər və burada heç bir qəbahət görmürlər. Bununla da axund Mir Məhəmməd Kərim ağa və başqa sağlam fikirli ruhanilər qaragüruhçuların təqiblərindən xilas olurlar.

Bundan əlavə, Mir Məhəmməd Kərim ağa ədəbi fəaliyyətlə də məşğul olub. O, şərq dillərindən – əsasən ərəb dilindən bir sıra əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edib.

Böyük ərəb yazıçısı, alimi Cürçi Zeydanın İslam tarixinə aid on yeddi romanından beşini Azərbaycan dilinə çevi-

rib. Bunlardan “Əzrayi-Qüreyş”, “Kərbəla yanğısı”, “Osmanlı inqilabı”, “İslamın mədəniyyət tarixi”, “On yeddi Ramazan” tarixi romanlarını göstərmək olar.

Axund Şam və Fələstində müsəlmanlarla xristianların arasında gedən ikiyüzlük (490-690) müharibəni təsvir edən “Səlib müharibəsi” romanını yazır və 1913-cü ildə nəşr etdirir...

“Üçlüy”ün nəzarəti altında gedən repressiyanın qurbanları siyahısında nəinki ziyalılar, əksinqilabçılar, inqilabdan əvvəl müxtəlif partiya üzvləri, fəhlələr, kəndlilər, hətta din xadimləri də var idi. Həmin din xadimlərindən biri də ictimai həyatımızda əvəzsiz xidmətləri olan axund Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə idi.

Qala-Maştağa rayonu antisovet elementlərin (ASE) fəallarının siyahısının çıxarışından:

Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfər oğlu–70 yaşında, keçmişdə Qazı, səsdən məhrum edilmiş, məşğuliyyəti müəyyən edilməmiş, Mərdəkan kəndindən, mühakimə olunmamış.

Keçmiş Zaqafqaziya “Qazı”sı, gizli şəkildə dinin təbliği ilə məşğuldur, çadranın atılmasına qarşı təbliğat aparır və qadınların ictimai işlərdə iştirakının əleyhinədir.

Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarının müavini, təhlükəsizlik mayoru: Borşev əslinə düzdür:

XDİK-nın rayon şöbəsinin rəisi Ziyalov.

13 fevral 1938-ci ildə tərtib olunmuş “Axtarış protokolu”nda göstərilir ki, M.K.Mircəfərzadənin evində axtarış aparılan zaman J/V 183877 sayılı pasport və müxtəlif antisovet quranlar aşkar edilib (Qəribədir “Qurani-Kərim”in məgər antisoveti də olur? –A.K.).

14 fevral 1938-ci ildə Ziyalovun imzası ilə Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfər oğlu Mircəfərzadənin həbsi

üçün həmin gün order yazılır. Həmin gün də XDİK-nin Maştağa rayon şöbəsi tərəfindən həbs edilir.

Həbs olunanın anketindən:

“1872-ci il təvəllüdlü Mircəfərov Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfər oğlu Əzizbəyov rayonunun Mərdəkan kəndində anadan olub. Ruhani ailəsindədir. İnqilabdan əvvəl Bakının “Qazı”sı olub, təhsili alidir.

Həyat yoldaşı: Ümbülbani 71 yaş

Oğlu: Sabir 15 yaş 24.02.1938-ci il.”

Qeyd edək ki, Mirməhəmməd Kərim ağanın oğlunun bir tatar arvadı da olubmuş. Məhz Sabir də həmin arvadın qardaşıdır. Bir sözlə Sabir Mirməhəmməd Kərim ağanın oğlunun qaynidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz Böyükağa Mir Cəfərin ikinci adıdır. O, Mir Məhəmməd Kərim ağanın yeganə oğludur. Bundan əlavə onun Seyyidə xanım — ona Təzə xanım da deyirdilər, Əzizə xanım, Əliyevə xanım adlı üç qızı da olmuşdur...

M.K.Mircəfərzadə Maştağa rayonunda olan İHK-da (KPZ–ilkın həbsxana kamerası—A.K.) saxlanılır.

Qeyd edək ki, M.K.Mircəfərzadənin adına doldurulmuş anketdə qəsdən müttəhimin yaşını nə az, nə azacıq düz 19 il “cavanlaşdırıblar”. Bu da təbii idi. Çünki hec bir dövlətdə 85 yaşlı bir insanı günahı olmadan nəinki güllələmək, heç həbsə salınmırdı. Lakin bu vəhşiləşmiş bolşevizm, imperiya qulları bu alçaqlığına haqq qazandırır.

Mərdəkanda, hətta Bakıda böyük nüfuz sahibi olan M.K.Mircəfərzadə yaşadığı müddət ərzində xalqın savadlanması ilə yanaşı xeyriyyə tədbirlərində xidmətlər göstərmişdir. Bu baxımdan Mərdəkan kəndini də xüsusi diqqət mərkəzində saxlayar, onlara qayğısını əsirgəməzdi.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, böyük alim həbs olunan zaman Mərdəkan kənd sovet sədri tərəfindən ona verilən xasiyyətnamə ilə tanış olanda insanda istər-istəməz təəssüf hissi doğurur:

“Qazi Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfər oğlu 1929-cu ildən Mərdəkan kəndində yaşayır. Həmin vaxtdan indiyə qədər daima kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmuşdur. Mir Məhəmməd Kərim 1929-cu ildə səsdən məhrum ediləndən sonra, kənddə mövhumatı canlandıran bir şəxs kimi, qazi kimi dini-mövhumat ilə çalışaraq camaatı bu yola çəkməkdən başqa bir işi olmamışdır. Digər tərəfdən sənəti qazilik olduğundan mövhumatı yaymaqla dolanmışdır.

M.K. Mircəfərzadə hazırda repressiyaya uğramış, əksinqilabi fəaliyyət göstərən antisovet elementli olan Qasım Nağıyev, Rəhman Əliyev, Qədim Aslanov və başqaları ilə dini təbliğat aparıb.”

Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadənin istintaq protokolunu nəzərdən keçirəndə növbəti saxtakarlıqla rastlaşmalı oldum. Məlum olur ki, ilk istintaq ifadəsi 13 fevral 1938-ci ildə keçirilib. Həmin tarixdə də “axtarış protokolu” yazılıb. 14 fevral 1938-ci ildə isə alimin həbsi üçün order yazılır. Sənədlərdən aydın olur ki, həbsindən bir gün öncə ondan ilkin həbsxana kamerasında (İHK) istintaq ifadəsi alınır.

Əgər həbsi üçün order fevral ayının 14-də yazılıbsa, fevral ayının 13-də istintaq dindirilməsi, “axtarış protokolu” hazırlanması nə qədər düzdür.

Alimin haqqında tərtib olunan protokoldan məlum olur ki, 1904-1918-ci illərdə “Qazi” ali dini rütbə alan M.K.Mircəfərzadə yüksək mənəsb sahibi olmuş, Bakı quberniyasında məclis sədri vəzifəsini daşımışdır.

27 iyun 1959-cu ildə Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi tərəfindən “məxfi” yazılmış “Arxiv arayışı”na əsasən qeyd olunub ki, “Zaqafqaziya Şiyyələr Ruhani idarəsinin protokoluna əsasən axund Mir Məhəmməd Kərim Hacı Mir Cəfər oğlu Mircəfərzadə 1907-1916-cı illərdə Məclis cədrisi olub.

20 oktyabr 1956-cı ildə DTK-a tərəfindən M.K.Mircəfərzadənin oğlu Mir Cəfər Mircəfərzadəyə şifahi şəkilə deyilib ki, atası 14 oktyabr 1940-cı ildə beyninə qan sızması nəticəsində dünyasını dəyişib.

Müstəntiqin Müsavat hakimiyyəti dövründə hansı vəzifə daşdığı sualını cavablandırın alim Müsavat hökuməti zamanında bütün vəzifələrdən istefa verməklə bərabər “Qazi”lıqdan da imtina etdiyini bildirir. Həmçinin onun qeyd etdiyinə görə Sovet hökuməti hakimiyyətə gələndən sonra ruhani olduğu üçün onu səsdən məhrum ediblər.

M.K.Mircəfərzadə ikinci istintaq ifadəsini 17 fevral 1938-ci ildə verir. Bu istintaq ifadəsində də alim günahı olmadığını bir daha bildirir. M.K.Mircəfərzadə onun haqqında ifadə verən repressiyaya məruz qalmış Aşur Əlizadə, Cavad Əlioğlu, Nəcəf Əlican oğlu Quliyev, Əli Balaxanovla razılaşmadığını, ona şər atıldığını müstəntiqin nəzərinə çatdırır.

M.K.Mircəfərzadəni Allaha inanmaqda, onu hər şeydən üstün tutmaqda, qadınların kişilərlə eyni bərabər olmaqda, həmçinin səs vermədə iştirak etməmək üçün təbliğat aparmaqda günahlandırır dılar. Maraqlıdır ki, 13 fevral 1938-ci ildə, həm M.K.Mircəfərzadənin dindirilməsi, həm müttəhimə “Axtarış protokolu” tərtib edilməsi, həm də onun haqqında ifadə verilməsi nədənsə eyni günə salınmışdı.

Alim həbs olunduqdan sonra onun saxlandığı yer haqqında 14.02.1938-ci il tarixdə yazılmış arayışda qeyd edilir:

M.K. Mircəfərzadənin saxlandığı yer: Bakı həbsxana düşərgəsi.

23 fevral 1938-ci ildə XDİK-in Maştağa rayon şöbəsinin rəisi, təhlükəsizlik leytenantı Yaroşeviçin yazdığı ittihamnamədə göstərilir:

“1872-ci ildə anadan olmuş, Əzizbəyov rayon Mərdəkan kənd sakini, ali ruhani şəxs, “Qazı”, Azərbaycan SSR vətəndaşı, həbs olunmamış, ərəb dili mütəxəssisi, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan, səsdən məhrum edilmiş Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfər oğlu Mircəfərzadə haqqında:

Nəzərinizə çatdırım ki, keçmişdə Bakı quberniyasının “Qazı”sı olmuş, hal-hazırda ifşa edilmiş və cəzalandırılmış M.K.Mircəfərzadə xalq düşmənləri Qasım Nağıyev, Rəhman Əliyev, Qədim Aslanov və başqa antisovet ünsürlər öz dini fikirləri ilə xalq arasında təbliğat aparmışdır. O öz antisovet təbliğatı, yalan fikirləri ilə kəndliləri seçkidə iştirak etməməyə, qadınları ictimai-siyasi işlərdə iştirak etməyə çağırırdı. Bunların şəriətə uyğun olmadığını, kişilərin qadınlarla eyni bərabər hüquqa malik olmadığını qeyd edirdi.”

Bu ittihamnaməni tərtib edən nəinki “Qurani-Kərim”dən xəbərsiz, hətta çox savadsız adam imiş.

Müqəddəs kitabımızı hamının başa düşüldiyi dilə—Azərbaycan dilinə tərcüməyə təşəbbüs edən və dilimizə çevirənin ünvanına belə haqsız iddihamlar demək nə qədər düzdür. Axı Mir Məhəmməd Kərim ağanın müqəddəs kitabımızı dilimizə çevirməkdə məqsədi də o idi ki, “Quran”ı öz dilimizdə oxusalar dinimizi daha kamil bilərlər, fırldaqçı mollalar onları aldada bilməzlər. “Quran”ı dilimizə çevrilməsinə bəzi saxtakar, fırldaqçı dindarlar mane

olmağa çalışsalar da, lakin M.K.Mircəfərzadə inadından dönməmiş, qarşısına qoyduğu məqsədi sona çatdırmağa müvəffəq olmuşdu. Bir də ilk dəfə məhz bu müqəddəs kitabda qadın azadlığı və qadın bərabərliyindən söz açılır.

Belə iftiraların, haqsız ittihamların nəticəsi idi ki, “Üçlüy”ün 02.03.1938-ci il tarixli iclasına katiblik edən Savçenkonun imzası ilə 1872-ci il təvəllüdlü Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfər oğlu Mircəfərzadənin 15030 sayılı işinə baxılmış və **əmlakı müsadirə olunmaqla ona güllə-lənmə hökmü çıxarılır. Hökm isə 1938-ci ilin mart ayının 15-dən-16-na keçən gecə həyata keçirilir.**

1956-cı il 31 avqust tarixdə M.K. Mircəfərzadənin oğlu Mircəfər Mir Məhəmməd Kərim oğlu Mircəfərzadə SSRİ-nin Baş prokuroru Rudenkoya ərizə ilə müraciət edir. Ərizədə göstərilir ki, hələ 8-9 yaşlarında olanda yadında idi ki, bibisiöglu onlara gələr, odun saxlanan yerdə olan zirzəmidə yatar, yuxarıda olan evə qalxmazdı. Onun evə qalxmamağının səbəbini soruşduqda anası deyərmiş ki, bibisiöglu atası ilə küssülü olduğu üçün evə gəlmirmiş. Bir müddət sonra yay aylarında Mərdəkana köçəndə bibisiöglu ora gəlir. Burada onlar bir yerdə söhbət edər bir-birləri ilə zarafat etməkdən yorulmurdular.

Sonralar M.K.Mircəfərzadənin köməkliyi sayəsində bibisiöglu oxuyub, ali təhsil alır. Bu həmin şəxs məşhur bolşevik Mirzə Davud Bağır oğlu Hüseynov idi. O, M.K. Mircəfərzadənin zirzəmisində gizlənər və gizli iş aparırdı. O, Sovet Azərbaycanı illərində İnqilab Komitəsinin sədr müavini, Maliyyə və xarici işlər komissarı və bir çox məsul vəzifələrdə çalışmışdır. **M.D.Hüseynov repressiya dövründə “Quran”ı Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyinə görə, “Qazi” olduğu üçün M.K. Mircəfərzadəni ömrünün qürub çağında həbs etdirir. Mir Məhəmməd**

Kərim ağanın ölümündən beş gün sonra isə M.D.Hüseynovun özünü güllələyirlər...

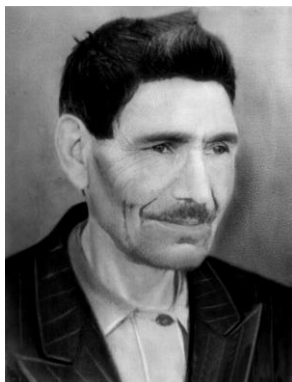
İllər keçəndən sonra 1930-cu ildə Mərdəkanda olan bağları böyük olduğundan əllərindən alınıb qocaman bolşeviklər cəmiyyətinə, hərbi dəniz donanmasına, aviasiya istirahət ocaqlarına verirlər. 1930-cu ildə evlərini alıb, mənzil komunal idarəsinə bağışlayırlar.

1938-ci ilin fevral ayının 12-də 83-yaşlı(?) atası M.K.Mircəfərzadəni Mərdəkandan götürüb, Maştağa rayon mərkəzinə aparırlar.

Məlum olduğuna görə M.K.Mircəfərzadə dövrünün məşhur elm adamı, yazıçı, tərcüməçi, din xadimi olmuşdur. O, 1855-ci(?) ildə Bakıda ruhani ailəsində anadan olub. O, Tehrandə təhsil aldıqdan sonra 29-yaşında Bakıya qayıtmış və buradakı məsçiddə mollalıq etmişdi. O məsçiddə yeni doğulmuş uşaqların, ölmüş insanların tarixini yazmaqla məşğul olub. Sonralar Bakıda və onun ətrafında dərin bilikli bir ruhani kimi tanınır. Ona görə də bütün Bakı quberniyasının “Qazi”sı seçilir. O, ilk dəfə “Quran”ı ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edir. O bütün qaragüruh müsəlmanlarına zidd gedərək öz qızlarını, məktəbə göndərdiyi üçün evlərinə od vururlar.

Bakının ictimai həyatında, xeyriyyə tədbirlərində əvəzsiz xidmətlər göstərmiş, H.Z.Tağıyevin sədr olduğu “Hicat” məclisinin yaradılmasında iştirak edən, böyük alim, yazıçı, tərcüməçi, Bakı quberniyasının axundu Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə ölümündən 22 il sonra, 15 iyul 1960-cı ildə bəraət alır.

YEDDİ “GÜNAHKAR” QARDAŞDAN BİRİ

XX əsrdə repressiyaya məruz qalmış insanlar həmişə maraq dairəmdə olmuş, onların keçirdiyi psixoloji hallar məni hər zaman düşündürmüşdü. Bu baxımdan da həmin insanların psixoloji anları, onu yaradan səbəblər barədə silsilə yazılar yazmaq məcburiyyətində qalırdım.

Uzun müddət idi ki, bu mövzu üzərindən uzaqlaşmış məni düşündürən başqa bir mövzu üzərində işləyirdim. Bu da səbəbsiz deyildi. Çünki repressiya mövzusunun müraciət edəndə istər-istəməz səbəblərim gərilir, keçirdiyim həyəcan uzun müddət mənə ayrı “dura” bilmir. Düzdür mövzunu davam etdirmək üçün müxtəlif təbəqələrin nümayəndələri mənə müraciət etsələr də, lakin bu barədə heç cür qəti fikrə gələ bilmirdim. Yalnız hüquqşünas dostumun 1937-ci illərdə doqquz övladdan yeddisinin repressiyaya məruz qalmasından ürək ağrısı ilə danışması, qeyri-ixtiyarı olaraq məni yenidən bu mövzuya qayıtmağa vadar etdi.

Repressiya dövründə bir ailənin başına gələn faciəni işıqlandırmaq üçün ilk növbədə yenidən özümə doğma bildiyim Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivinə üz tutmalı oldum. Təəssüf ki, Nazirlik yeni qanuna uyğun olaraq şəxsi sənədləri tədqiqatçılara istifadəyə verməyə qadağa qoymuşdur. Burada artıq müəyyən sənədlərlə tanış olmağa icazə verilmirdi. Məhz qadağanın nəticəsi idi ki, bu arxivdən istifadə etmək artıq mənə müyəssər olmadı. Mənə təqdim edilən sənədlərin surətlərini də özümlə aparmağa

icazə verilmədi, yalnız yerindəcə qeydlər etməyi məsləhət bildilər. Mən də nazirliyin daxili qanunlarına hörmət əlaməti olaraq həmin sənədlərin yalnız bir qismi üzərində qeydlərimi edib, peşmanlıqla oranı tərək etməli oldum...

Budur qarşımda olan həmin sənədlərin surətləri arasında bığ yeri yenicə tərləmiş iyirmi beş yaşlı bir gənc haqqındakı məlumatlarla tanış oluram. Bu gənc Haxçıvanın Şahbuz rayon, Buzlaq kəndinin sakini Heydər kişinin doqquz övladından biri, 1913-cü ildə anadan olmuş Məmməd Ələkbərovdur.

Hündürboylu, pəhləvan cüssəli, lakin sakit, azdanışan, böyük-kiçik yeri bilən, kəndin gəncləri arasında seçilən Məmmədin qəflətən həbsi nəinki evdəkiləri, hətta qonum-qonşuları da heyrətə salmışdı. Həmin illərdə qanunsuzluğun hökm sürdüyü bir məmləkətdə haqqı deyənin hülqumundan kəsirdilər. Hülqumlarını bıçağın tiyəsinə keçirməmək üçün heç kəs haqqı deməyə cürət etmirdi. Bu məmləkətdə hər şey yalan, şər, böhtan üstə bərqərar olmuşdu...

Sənədləri vərəqləyir, M.Ələkbərovun həbsi ilə bağlı Azərbaycan SSR Naxçıvan Xalq Daxili İşlər Komissarlığı İdarəsinin təhlükəsizlik kapitanı Qranski tərəfindən tərtib edilmiş arayışdan çıxarışı nəzərdən keçirirəm:

“Azərbaycan SSR vətəndaşı, subay, anası 60 yaşlı Bənövşə, qardaşı 12 yaşlı Əli, bacısı 8 yaşlı Səkinə, 1 yaşlı ögey bacısı Şəfiqə onun öhdəsindədir.

Atası Qızıl Ordu ilə silahlı döyüşdə quldur kimi öldürülüb. İki ögey və bir doğma qardaşı sürgündədir.

Məmməd Heydər oğlu Ələkbərov uzun müddətdir ki, kolxozçular arasında nəinki əks-kəşfiyyat işi və həmçinin Stalin konstitusiyasına qarşı böhtanlı təbliğat aparır. Məmməd Heydər oğlu Ələkbərov Sovet hökumətinə, onun quruluşuna qarşı da əksinqilabi fikirlər

deməkdən çəkinmir. O, qadınları kolxoz quruluşundan ayırmaq üçün müxtəlif yalanlara əl atır.”

Bu quruluş Azərbaycan xalqının qanına susamış, milləti bir gecədə məhv etməyə hazır olan zəti məlum olmayanların hesabına neçə-neçə evlərin qapılarını bağlı, gəlinlərini dul, uşaqlarını yetim, analarını isə gözüyaşlı qoyub.

Qeyd edək ki, Naxçıvanın Şahbuz rayonu, Buzlaq kəndinin sakini Heydər kişinin doqquz övladından yeddisi bu mənfur rejim tərəfindən repressiyaya məruz qalıb. Bolşeviklərin “parçala və hökm sür” siyasətinin nəticəsi idi ki, Naxçıvan Xalq Daxili İşlər Komissarlığı İdarəsi Rəhmanovun imzası ilə **12 fevral 1938-ci il tarixdə Heydər kişinin oğlanlarından biri Məmməd Ələkbərovun həbs olunması üçün ona 12 sayılı order yazılır.** Həmin gün də Məmməd Ələkbərovun evində axtarış aparılır.

Müttəhimin anketində də göstərilir ki, Naxçıvanın Şahbuz rayonu, Buzlaq kəndində anadan olmuş, azəri türki, Azərbaycan vətəndaşı, qolçamaq, subay **Ələkbərov Məmməd Heydər oğlu Şahbuz rayon XDİK tərəfindən 13 fevral 1938-ci ildə həbs olunub.**

Anası Bənövşə, qardaşı Əli, bacısı Səkinə və Şəfiqə onun himayəsindədir.

Qeyd edək ki, Səkinə və Şəfiqə sənədlərdə Məmməd Ələkbərovun bacıları göstərilə də, lakin həmin sənədləri tərtib edən müstəntiqlər həmişə olduğu kimi burada da yanlışlığa yol veriblər. Əvvəla 35 yaşlı oğlu olan bir qadının o dövrdə nəinki bir, hətta səkkiz yaşında uşağı olması heç bir məntiqə sığmır.

Qeyd edək ki, 1931-ci ildə bolşeviklər tərəfindən “kulak” adı ilə güllələnmiş 35 yaşlı oğlu Nabatəli Ələkbərovdan başqa Bənövşə xanımın 8 uşağı da var idi. Bunlardan Səkinənin kimin uşağı olduğu MTN-nin arxivində saxlanı-

lan sənədlərdən də aydın görünür. Məlum olur ki, Nabatəlini həbs edəndə istintaq anketində onun– 3 yaşlı Həmid, 1 yaşlı Heydər adında 2 oğlu, 6 yaşında isə Səkinə adında qızı olub. Lakin istintaqı aparən müstəntiq heç bir əsas göstərmədən səkkiz yaşlı Səkinəni və bir yaşlı Şəfiqəni Məmmədin bacısı kimi göstərməsi bir daha onlar tərəfindən istintaq işin düzgün aparılmamasından irəli gəlir.

İttilahnamə

Qrinskinin təsdiqi və təhlükəsizlik serjantı L.A.Luqan-skinin təqdimatı ilə;

15065 sayılı Azərbaycan SSR Şahbuz rayonu Buzqov kəndinin sakini, keçmişdə quldur oğlu, həmçinin özü də quldur, səsdən məhrum edilmiş, subay, savadsız, əvvəllər məhkum olunmamış, hal-hazırda kolxozşu olan Ələkbərov Məmməd Heydər oğlu sovet quruluşunun qatı düşməni kolxozçular arasında əksinqilabi fəaliyyətdə olaraq və nəticədə;

A/V 1937-ci ilin yayında Sovet hökumətinə və onun rəhbərlərinə qarşı şər, böhtançılıq mövqeyində durmuşdu.

B/V 1937-ci ildə Stalin konstitusiyasına qarşı kolxozçuların yığıncaqlarında sovet dövlətinə böhtanlar demiş, Ali Sovetə seçkilərdə əks fikirlər söyləmişdi.

V/V 1937-ci ilin sentyabr ayında bir qrup kolxozçuların arasında Sovet hökumətinə qarşı fitnələr yaymış və qadınların seçkilərdə iştirak etməsinin əleyhinə çıxmış və onlara qarşı xüsusi güc tətbiq etməyə səy göstərmişdir.

Günahı təsdiq olunmasına baxmayaraq, o özünü göstərilən ittihamlarda təqsirli bilməmişdi. Bunu nəzərə alaraq

müttəhim Ələkbərov Məmməd Heydər oğlu 15065 sayılı istintaq işilə əlaqədar olaraq günahkar bilinir.

Şahbuz rayon XDİK, 12 fevral 1938-ci il.

Təsdiq edir: Şahbuz rayon XDİK-in təhlükəsizlik serjantı

21 fevral 1938-ci il Luqanskiy.

Karaqanda İslah Əmək Düşərgəsi.

URÇ

12 fevral 1946-cı il

№18761/305302

Məmməd Heydər oğlu Ələkbərova 1954-cü ilin oktyabr ayında forma “A” arayışı verilir. Bu arayışın “qüvvəsi” belə izah edilir;

Yaşayış yerini göstərməyə xidmət etmir

İtiriləndən sonra bərpa edilmir

Arayış №305302

1913-cü ildə Şahbuz rayonu, Buzqov kəndində anadan olmuş Azərbaycan vətəndaşına (SSRİ vətəndaşı, azərbaycanlı, 21 iyun 1938-ci ildə XDİK SSRİ tərəfindən 8 il müddətində azadlıqdan məhrum edilmiş, İslah-Əmək Düşərgəsində 12 fevral 1938-ci ildən 12 fevral 1946-cı ilə qədər olduğu üçün hüquqlarından məhrum edilmiş) arayış verilir.

Karlaqa XDİK idarəsinin rəisi

Karlaqa XDİK şöbəsinin rəisi

Düzdür: Azərbaycan SSR təhlükəsizlik baş leytenantı
Qurbanov

Oktyabr 1954-cü il.

Bu arayış 1946-cı ilin Karlaqa XDKN-nin 2 fevral 1946-cı ilin arayışına əsasən 1954-cü ilin oktyabr ayında

Nazirlər Soveti yanında Azərbaycan SSR DTK-nın baş leytenantı Qurbanovun təsdiqi ilə verilib.

Fevral ayının 13-ü 1938-ci ildə artıq Şahbuz rayonu Buzqov kəndinin 25 yaşlı sakini Ələkbərov Məmməd Heydər oğlu Naxçıvan Xalq Daxili İşlər Komissarlığı İdarəsi tərəfindən həbs edilir və həmin yerdə də saxlanılır.

Ağır, məşəqqətli işgəncələrə mətanətlə davam gətirən M.Ələkbərov müstəntiqin iddiaları ilə razılaşmır, günahkar olmadığını dəlillərlə sübut etməyə çalışsa da istədiyinə nail ola bilmir.

Dörd aylıq dindirilmədən sonra Məmməd Heydər oğlunun günahı sübuta yetmədiyinə baxmayaraq o, 21 iyun 1938-ci ildə SSRİ XDİK-ni tərəfindən 8 il müddətində azadlıqdan məhrum edilir.

Müttəhimin adına yazılmış anketdə deyilir:

Ələkbərov Məmməd Heydər oğlu 1913-cü ildə Azərbaycan SSR Şahbuz rayonunun Buzqov kəndində anadan olmuşdur. 1938-ci ilin fevral ayının 12-də Daxili İşlər Nazirliyinin Şahbuz rayon şöbəsinin rəisi tərəfindən saxlanılıb. 1938-ci ilin 21 iyul tarixində Bakı şəhəri DİN-nin “Üçlüyü” tərəfindən hüququnu saxlamaq şərtilə Azərbaycan cinayət məəcəlləsinin 39-cu maddəsi ilə azadlıqdan məhrum edilib.

Karaqanda İslah-Əmək Düşərgəsi

12.06. 1946. №305302.

Məmməd Heydər oğlu Ələkbərov sürgündən qayıtdıqdan sonra da onu sakit buraxmırlar. Uzun illər həsrətində olduğu doğmaları ilə görüşmək ona qadağan edilir. Həbs müddəti bitməyinə baxmayaraq bir ilə yaxın o, Çubarqastratda məcburi olaraq fəhlə işləyir.

Sənədlərdən məlum olur ki, xüsusi tapşırığa əsasən onu sürgündən azad etmək niyyətləri yox imiş. Azad etməməkdə məqsəd isə, guya müharibə yenicə bitdiyindən, belə bir vəziyyətdə cinayətkarları azadlığa buraxmaq qorxuludur. Əks təqdirdə onlar tərəfdən arzuolunmaz hərəkətlərə yol verilə bilər.

Lakin uzun, cansıxıcı günlər artıq arxada qalmışdı. M.Ələkbərov ağır, işgəncəli sürgün həyatını başa vurub, vətənə qayıdır. İrəlində onu nələr gözlədiyindən bixəbər idi. M.Ələkbərova məlum deyildi ki, doğulub boya-başa çatdığı kəndində o yaşamaq hüququndan məhrum olacaq. İllərlə həsrətində olduğu anasının, qardaşlarının, qohum-əqrabalarının üzünü doyunca görmək ona qismət olmayacaq, doğulub boya-başa çatdığı kənddən yüzrlə kilometr uzaqda dünyasını dəyişəcək.

Bu qanınısasamış bolşeviklərin Azərbaycan xalqının başına gətirdiyi sayı məlum olmayan faciələrdən biri idi.

Aşağıda göstərdiyimiz anket də Məmməd Ələkbərovun son illərdəki səksəkəli həyatında keçirdiyi tarixi günləri idi. Həmin tarix bizə onun ömrünün son akkordlarından xəbər verir.

1.06.08.1946–01.05.1947 Çubarqastratda fəhlə

2.1947–1950 Şahbuz rayonu, Buzqov
kəndində sırası kolxozçu

3.07.02.–1950–23.09.1952 Qarabağ atçılıq
zavodunda fəhlə

4.18.10.1952–02.10.1953 Qarabağ atçılıq
zavodunda fəhlə

5.17.12.1953–14.06.1954 Yevlaxda fəhlə

6. 14.06.1954 – .....

1947-ci ildə sürgündən vətənə dönmə Məmməd kişi evinə qayıdır və qardaşı Ələkbərlə birlikdə bir müddət yaşa-

malı olur. O eyni zamanda Azərbaycan SSR Şahbuz rayonunun Buzqov kəndinin kolxozunda işləməyə başlayır. **1949-cu ildə Hüseyn kişinin qızı 1920-ci il təvəllüdü Fatma ilə ailə həyatı qurur. 1949-cu ilin dekabr ayında bu izdivacdan onun Hidayət adında oğlu dünyaya gəlir.** Lakin bu sevinc çox sürmür. Uşağın iki ayı tamam olmamış DİN-nin idarəsi Ələkbərov Məmməd Heydər oğlunun “qatı cinayətkar” olduğunu nəzərə alıb, sərhəd rayonlarda yaşamasının yolverilməz olduğu qənaətinə gəlir və nəticədə ona doğma torpağını tərk etməyi əmr edirlər. Məmməd kişi uşağını və həyat yoldaşını götürüb onların yaşayış yerinə yaxın olan Ermənistanın ərazisində yerləşən kəndlərin birinə köçməli olur. Lakin buranı da ona çox bilirlər. Üç gün sonra DİN-nin əməkdaşları duyuq düşdükdən sonra xəfiyyəçilərin “xeyir-duası” ilə Məmməd Ələkbərov o yerdən də uzaqlaşmalı olur. Əlini hər yerdən üzən M.Ələkbərov ailəsini kəndin ümidinə qoyub, Azərbaycanın rayonlarına üz tutur. Yaşaması üçün dəfələrlə yer tapmasına baxmayaraq, hər dəfə də min bir bəhanə ilə o, yeni məskunlaşdığı ərazidən kənarlaşdırılır. Bu da təbii idi. Heç kəs ağrımayan başına dəsmal bağlamaq istəmədi. Çünki belə arzuolunmaz şəxslərin məskunlaşması həmin rayon rəhbərinin taleyinin gələcək aqibəti heç kəsə gizli deyildi.

Canüzücü axtarışdan sonra DTN-nin əməkdaşları tərəfindən Məmməd kişinin Yevlaxda məskunlaşmağına nəhayət ki, icazə verilir. Respublikanın rayonlarının “səyahət”inə çıxan M.Ələkbərov nəhayət ki, Yevlax şəhərində yaşamaq olur.

O, 1950-ci ilin fevral ayının 7-dən Qarabağ atçılıq zavodunda, sonra isə Yevlaxda bir müddət fəhlə işləyir. **Həyat yoldaşının anası Nənəpəri tərəfindən zorla ərə**

verildiyini, körpəsi Hidayətin qohumlarının himayəsində qaldığını eşidən Məmməd kişi uzun müddət bu zərbəyə dözə bilmir. Qeyd edək ki,

Məmmədin qaynanasının bu addımı atması təbiidir. Çünki kürəkəninin “sovet hökumətinin əleyhinə təbliğat aparması” maddələri ilə həbs olunması yaxşı əlamət olmadığını dərk edən qaynana qızını gələcək təqiblərdən qorumaq üçün həmin addımı atmağa məcbur olur. Məmməd kişi

**Hidayət Məmməd
oğlu nəvəsi Ayxan ilə**

bu ağır zərbədən bir müddət qurtula bilmir. Həyatın da öz qanunları var. Yazılmamış qanunlar ağır olsa da, lakin insan o, zərbələrə dözməli və Allah-təalanın bəxş etdiyi ömrü yaşamaq üçün özündə güc tapmalıdır. Həyatın hər bir ağır dəqiqələrinə səbrlə dözən Məmməd kişi taleyin bu acısı ilə də barışır. **Uzun bir müddətdən sonra ailəsinə bir daha qovuşmayacağını yəqinlik etdikdən sonra o, 1955-ci ildə Yevlaxda ailə qurmaq məcburiyyətində qalır. Məmməd kişi Yevlax rayon qeyd şöbəsinin 77 sayılı aktına N- 265770 sayılı şəhadətnaməsinə əsasən, 17 may 1956-cı ildə, 1925-ci il təvəllüdlü Allahverdiyeva Turu Əhməd qızı ilə nigaha daxil olur. 1956-cı ildə Şakir, 1961-ci ildə isə Şirxan adlı iki oğlu dünyaya gəlir.** Bununla da yeni həyat quran, “səsi çatan yerə əli yetməyən” Məmməd kişi ömrünün sonuna qədər anasından, qardaşlarından, qohum-əqrabalardan, ən nəhayət körpə oğlundan ayrılmalı olur.

Dünyanın özünün də qəribəlikləri çoxdur. Bir zaman öhdəsində olduğu səkkiz və bir yaşında uşaqları anasının

ümidinə qoymuş Məmməd, indi özü övladını kiminsə ümidinə qoymağa məcbur olunur.

AĞLAYA - AĞLAYA SEVDİYİM YAZIÇI

Məktəb illərində ağlaya – ağlaya oxuduğum “Qaraca qız” hekayəsi hər bir uşaq kimi mənim də qəlbimə hakim kəsilmişdi. Mən də hamı kimi sonu faciə ilə bitən bu hekayəni dö-nə-dönə oxuyur, Tutunun faciəli həyatını ixtiyarsız olaraq göz yaşımıla “yuyurdum”. Məhz o zamandan müəllifinin kim olduğunun fərqi nə varma-

dan onu “ağlaya-ağlaya” da sevməyə başladım. İllər bir-birini əvəz etdikcə sayı məlum olmayan müxtəlif mövzulu əsərlərlə tanışlığımıza baxmayaraq, uşaqlıq hafizəmə həkk olunan bu faciə məni sakit buraxmırdı. Həmin əsərin müəllifi ilə daha “yaxından tanış olmaq”, onun həyat və yaradıcılığını dərinləndirmək üçün haqqında yazılan hər bir yazıya diqqət kəsilirdim. Bu sevgi məənə yazıçının bən-zərsiz Tutusuna olan məhəbbətdən irəli gəlirdi...

1897-ci il yanvar ayının 23-də Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminariyasında açılan atəş oradakı müəllim və şagirdləri qorxuya salır. Bu atəşlə özünə qəsd edən seminariyanın şagirdi Süleyman Axundov idi...

Hələ 1884-cü ildə S.Axundovun dayısı, görkəmli ziyalı Səfərəlibəy Vəlibəyov bacısı oğlunu Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasında oxumaqdan ötrü direktorun adına aşağıdakı məzmununda ərizə ilə müraciət edir:

“Mənim 9 yaşlı bacıoğlum Süleymanbəy Axundovu Sizə etibar olunan seminariyanın tatar (Azərbaycan – A.K.) ibtidai məktəbinə qəbul etməyinizi zati-alilərinizdən acizənə surətdə xahiş edirəm.

28 may 1884-cü il S.Vəlibəyov. Qori”.

Qeyd edim ki, müəllimlər seminariyası Zaqafqaziyanın yerli əhalisindən ibtidai məktəb müəllimi hazırlamaq üçün 1876-cı ildə Qori şəhərində açılmışdır. Seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin açılmasında böyük müəffəkir M.F.Axundovun müstəsna rolu olmuşdur.

Burada təhsil rus dilində keçirilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan şöbəsində Azərbaycan dili bir fənn kimi tədris edilirdi. Azərbaycan dili və şəriət dərslərindən savayı bütün fənlər xristian uşaqları ilə bir yerdə keçirilirdi. Seminariyada təhsil alan şagirdlərin təlim-tərbiyəsi, davranışı, dərslə davamiyyəti haqqında xüsusi qaydalar olmaqla bərabər, həmin qaydalara riayət etməyənlər barədə müəyyən cəzalandırma növləri tətbiq edilirdi.

Arxiv sənədlərində rast gəldiyimiz 16 may 1889-cu ildə Vəlizadənin yazdığı “cəzalandırma haqqında” sinif işi bu baxımdan maraqlıdır.

Həmin sinif işində qeyd edilir ki, hər hansı bir şagird cəzalandırma həddinə çatanda onunla ehtiyatlı olmaq məsləhət görülür. Çünki cəzalandırma tərbiyəvi üsuldur, insanı mənəvi cəhətdən düz yola gətirir. Həmin şəxsə cəza verəndə belə çox ehtiyatlı olunmalıdır, əks təqdirdə kiçik bir səhv fəlakətə çıxara bilər.

Daha sonra Vəlizadə qeyd edir ki, əgər şagird yalan danışsın, şagirdin yalan danışdığına səbəbini öyrənmək lazımdır. Çünki yalan danışmaq müxtəlif səbəblərdən ola bilər...

Keçən əçrin əvvəllərində Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan xalqının mədəni inkişafındakı rolu danılmazdır.

C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, M.Maqomayev, F.B.Köçərli, Ə.Səbri, S.Vəlibəyov, S.M.Qənizadə və bir çox açıqfikirli ziyalılarımız məhz bu seminariyanın məzunları olmuşdur.

Bəs səkkiz il burada təhsil alan, bacarığı, çalışqanlığı, intizamı ilə həmişə diqqət mərkəzində olan S.Axundovu özünə qəsd etməyə nə məcbur etmişdi?

Seminariyanın sonuncu sinfində oxuyan S.Axundov növbətçi olan müddətdə pansionata keyfiyyətsiz çörək gətirilir. Növbətçi bu barədə seminariyanın inspektoru Aleksey Osipoviç Çernyayevskini məlumatlandırır.

Bundan sonra müdiriyyət qərara gəlir ki, göndərilmiş keyfiyyətsiz çörəklər geri qaytarılsın və əvəzində nağd pulla yenidən çörək alınıb, seminariyanın şagirdlərinə paylanılsın. Bu işlər növbətçi kimi təbii ki, S.Axundova həvalə edilir.

S.Axundov da öz növbəsində xəzinədən götürdüyü pula seminariyanın yaxınlığında yerləşən sexdən çörək alıb, pansionata gətirir.

Səhəri gün sexin yanından keçən inspektor çörəyin qiyməti ilə maraqlanır. Sexdə işləyən usta şagirdi çörəyin pudunun qiyməti 1 manat olduğunu deyir.

Pansionata gələn inspektor S.Axundovdan çörəyi neçəyə aldığı soruşur. Puduna 1 manat 20 qəpik ödədiyini eşidən inspektor əsəbləşir, onu yalançılıqda, fırıldaqılıqda, tamahkarlıqda təqsirləndirir.

Bu hadisə seminariyanın müəllim və şagirdləri arasında narazılıqla qarşılanır. Burada ona oğru, tamahkar, yalançı şagird kimi münasibət bəsləyirlər. Addımbaşı seminariya-

dakılar tərəfindən istehza ilə qarşılanan S.Axundov əsəbi gərginlik keçirməyə başlayır. O, bu biabırçılığa son qoymağa, əsil həqiqəti aydınlaşdırmağa yollar axtarır.

Bu ərəfədə A.O.Çernyayevski S.Axundovun “etdiyi hərəkəti” S.Vəlibəyova danışır.

Alicənablığı, sadəliyi, təmkini ilə seçilən Səfərəlibəyov bacısı oğlu haqqında deyilənləri qəbul edə bilmir, bir neçə müəllimlə seminariyanın yaxınlığında bişirilən sexə gəlib, çörəyin qiymətinin hər yerdə olduğu kimi burada da 1 manat 20 qəpik olduğunu öyrənir. Lakin nədənsə Aleksey Osipoviç çörəyin pudunun 1 manat olduğunu deməsi müəllimləri çaş-baş salır. Məlum olur ki, A.O.Çernyayevski soruşan zaman, orada olan usta şəgirdi inspektora səhvən çörəyin qiymətini 1 manat deyibmiş. Bundan sonra həqiqəti araşdırmayan inspektor S.Axundovu haqsız yerə günahlandırır.

Bu haqsız, ağır ittihama dözə bilməyən, həqiqəti sübut etməyə aciz olan S.Axundov, axşam, həyəcanlı şəkildə növbətçi gündəliyini və hesabat qeyidlərini gətirib inspektorun stolunun üstünə atır və otağı tərk edir.

Seminariya şagirdinin bu “kobudluğu” A.O.Çernyayevskiyə ağır təsir edir və nəticədə S.Axundovdan qisas almaq üçün onun məsələsini Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının pedaqoji sovetliyinə qoyulmasını tələb edir.

Pedaqoji sovetdə çıxış edən müəllimlər S.Axundovun təlim-tərbiyə qiymətinin 4-ə enbirlməsini təklif edir. Lakin pedaqoji sovet daha sərt mövqə tutaraq, S.Axundovun təlim-tərbiyə qiymətini 3-ə endirməyə qərar verir.

Həqiqəti araşdırmağı özündə təpər tapmayan müəllim kollektivinin bu haqsız qərarı seminariyanın sonuncu sinif şagirdini pis vəziyyətə salır. O, əvvəlcədən qarşısına qoyduğu məqsədi həyata keçirməyə qərar verir.

O özünə qəsd etmək üçün tapança almaqla bərabər, pulu kimdən istəyəcəyi barədə də fikirləşir.

İlk növbədə dostu Saşadan borc götürəcəyi pulla seminariyaya gündəlik mal gətirən Xaritonovdan tapança almaq qərarına gəlir.

S.Axundov özünə qəsd etməzdən əvvəl dostlarına, dayısına və bu işə onu təhrik edən A.O.Çernyayevskiyyə məktub yazmağı da unutmur.

İlk növbədə pul aldığı Saşaya aşağıdakı məzmununda məktub yazır:

“Əzizim Saşa!

Mən sizə yalan danışmadım. Sabah 9 manatınızı alın. Sizin pulunuza mən üzük yox, bizə mal göndərən Xaritonovdan tapança aldım. Bizim şərtimiz belə idi:

Əgər onun tapançası mənim xoşuma gəlməsə o zaman geri qaytarıb pulumu alıram. Əlvida! Annaya salam.

Süleyman Axundov.

22 yanvar 1893-cü il”.

Həmin sənədlər arasında notarius vasitəsi ilə verilmiş kiçik bir yazı da diqqət çəkəndir:

“Patapovdan 10 manat götürdüm, 1 manat qaytardım. 9 manata mal gətirən Xaritonovdan tapança aldım. Sən tapançanı geri al, pulu isə Aleksandır N.Patapova ver”.

Əsli ilə düzdür.

Ömrünün son dəqiqələrini yaşayan S.Axundov öz təmizliyini və paklığını itirmir. O narahatlıq keçirir ki, aldığı pul hardasa ünvanına çatmaya bilər. Ona görə də hər bir vəziyyəti yerli yerində izah etməyə çalışır.

S.Axundov pul sarıdan arxayın olandan sonra illərlə əziyyətini çəkdiyi, onun təhsil almasında böyük xidmətləri olmuş dayısına son məktubunu göz yaşları içində yazır:

“Bağışla məni yalnız həyatımda olan dərddən başqa Sizə heç nə gətirməmişəm. Mən başqa cür edə bilməzdim. Qəmlənməyin, kədəri özünüzə yaxın buraxmayın. İttiham etməyiniz bacıoğlunuzu. O bu biabırçılığa dözə bilməzdi. Yazmaq istəmirəm. Göz yaşlarım ixtiyarsız üzümə tökülür. Əlvida! Anamdan muğayat olun. Sizin bacıoğlunuz Süleyman Axundov.

22 yanvar 1893-cü il”.

Sınıf yoldaşlarını yuxuya verəndən sonra çarpayuya oturaraq otağın bir küncündən gələn işıqın altında ikinci məktubu bitirib, dərin xəyala dalır. Olmuş hadisəni bir anlığa yadına salır. Sınıf yoldaşlarının ona istehza ilə baxdığını, seminarıyadakıların hər birinin sərt, buz kimi soyuq üzlərini görəndə həyəcanı artır, günahsızlığını sübuta yetirməyə daha təqəti qalmadığını hiss edir. Həmin gün dayısına açıq yazmağa bilmədiklərini dostu, onu az-çox başa düşməyə qadir olan Musaya ürəyini asmaq üçün özündə güc toplamağa çalışır. Düşünür ki, bəlkə onun günahsız olduğunu gələcəkdə sübut edəcək bu kiçik kağız parçası oldu. Məhz bu kiçik kağız parçası bədgüman yoldaşlarına həqiqəti aydınlaşdırmağa, özünə isə haqq qazandırmağa üçün son cəhdi olacaqdır.

O fikirlər aləminə qapılıaraq dostundan imdad, kömək istəyir. Onun edəcəyi kömək isə həyatından vaxtsız ayrılmağa məcbur edilmişə dostunun bəlkə də son yaxşılığı olacaqdır.

Lakin birdən fikrindən dönür. Heç bir köməyə ehtiyacı olmadığını qətiləşdirir. Ona görə də aşağıdakı məzmununda dostuna məktub yazır:

“Əziz qardaşım Musa.

Sənin dostun elə bir uzaq səfərə gedir ki, əlbəttə oradan heç kəs geri qayıtmır. Artıq mənim həyatım belə yaranıb. Məni başa düşmədiklərinə görə yazıram. Artıq, hər şeyi

yaddan çıxardıb, yalnız düşünülməmiş soyuq və əbədi yuxuya gedirəm. Doğmalarımın heç nə görməyib bu işıqlı dünyadan artıq ayrılmaq vaxtıdır.

Ey dostum! Buna da şükür ki, bu dünyada məni başa düşən bir nəfərə rast gəldim.

Ey dostum! Bilirəm ki, hamı məni qınayacaq. Biri deyəcək dəli idi, o biri deyəcək ki, özündən asılı olmadan bu hərəkəti edib.

O zaman sən məni müdafiə et! Yox, lazım deyil! Sabah gəlib qarşında nə görəcəksən? Qana boyanmış meyid sənənin qarşında. O zaman deyəcəksən:

“Burda bir qərib ölüb, göy kişnər bulud ağlar”.

Ey dost, mən nə edirəm?

Əziz ana, əgər sən olmasaydın, mən sakit ölərdim, lakin indi...

Layıqsız oğul!

Əlvida dost, əlvida! Yada sal və yaddan çıxartma! Öpürəm səni!

22 yanvar 1893-cü il.”

On yeddi yaşlı gənc son dərəcə kövrək, tükürpədicə və bəzən də inadçılığını əks etdirən xasiyyəti ilə həyatının son məktubuna nöqtə qoyandan sonra uzun, ağır bir fikrə getdi. Həyatın iki yolunda dayanıb son dəfə nə edəcəyini bilmədi.

Səhərə az qalırdı, oğurluqda, tamahkarlıqda günahlandırılan, nəinki seminariyanın şagird və müəllimlərin, hətta Zaqafqaziyada artıq böyük bir hadisəyə çevrilməkdə “əvəzsiz rolu olan” şəxsə məktub yazmasa qorxur ki, bu dünyadan nigaran gedər. Ona görə də nəyin bahasına olsun qəlbindən keçənləri həyatına qara ləkə salan şəxsə son sözünü deməli idi.

Buna görə də o hələ günəş şəfəqlərini ətrafa yaymamışdan öncə son məktubunu yazmaq qərarına gəlir:

“Möhtərəm Aleksey Osipoviç!

Mən tatar şöbəsinə yaşadığım səkkiz il müddətində heç kəsə pislik etməmişəm. Heç bir yoldaşı incitməmişəm, onlardan heç biri məndən narazı olmayıb. Mən onlara qardaş kimi yanaşmışam. Mən o qədər inanıram ki, onlardan heç kəs Axundov haqqında pis fikir söyləməz və məni nə vaxtsa fırıldaqçılıq etdiyim haqqında danışmaz. Yoldaşlarım haqqında onların mənə qarşı olan münasibətlərini dedim. Ancaq siz? Siz nəinki məndə bu hərəkəti tapmadınız, hansı ki, mən doğurdan da həmin şəxslərdənəm. Əksinə belə qənaətə gəldiniz ki, ağılsız, yüngülxasiyyət, həm də axmaqam.

Buna görə də əsəbləşdim və inandım ki, siz nə vaxtsa məni tanıyacaqsınız. Lakin nahaq. Mən təmizqəlblə vəhşi asiyaşım ki, öz mənliliyiniz sizin tərəfinizdən ləkələnib. Öz ağarmış saçlarınızdan utanın!

Siz mənə qarşı nələrdiniz?

Əlvida! Hərdən şagirdlərinizi yada salın.

22 yanvar 1893-cü il (Axundov)”.

Məktubu bitirəndən sonra əlləri bir anlığa əsməyə başladı. Bir az tərəddüd keçirdi. Əlinə tapança alıb güllənin olub olmadığını yoxladı. Alnından soyuq tər dənələri üzünə tökülməyə başladı. Son dəfə səmaya baxdı. Ulu Tanrının dərghasına üzükara getdiyini dərk edirdi. Lakin nə etməli qərarını vermişdi...

Güllə açıldıqdan bir qədər sonra seminariyanı səs-küy bürüdü. Otağın bir küncündə al qana boyanmış Axundovun başı üzərində seminariyanın həkimlərindən Saakov və Barsukov dayanmış və ona ilkin yardım etmək üçün əllərindən gələni edirdilər. Xoşbəxtlikdən güllə Axundovun sol tərəfindən keçib getmişdir.

Həmin hadisənin qəhrəmanı Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli yazıçısı, “Qaraca qız” hekayəsinin müəllifi, Süleyman Sani Axundov idi.

QARA TALEYİN DASTANI*

1988-ci il hadisələri təzə başlamışdı. Həmin hadisələr zamanı Amerikanın “Azadlıq” radiosunun dalğalarında Mirzə Xəzərin yanıqlı halda dediyi aşağıdakı misralara diqqət kəsildik

**Könlümə tək Kəbə yaptım səni mən,
Sənsiz nedəm qürbət eldə günü mən.
Sənsiz nedəm Allahı mən, dini mən,
Azərbaycan, mənim tacım, taxtım oy!
Oyanmazmı kor olası baxtım oy!**

Şerin müəllifinin adı tanış olmadığından bağışlarımızda bir təəccüb hissii var idi.

Bu sətirlər o vaxtdan yaddaşımıza yazıldı, dilimizin əzbəri oldu, çünki burda ürəyimizdən keçən hisslər, duyğular, arzular, istəklər qələmə alınmışdı. Neçə illəriydi ki, bizim də sinəmizi bu duyğular dimdikləyirdi, bu hisslər, arzular, istəklər köpürüb daşan çaylar kimi köksümüzə sığmırdı. Ona görə bu şer dilimizin əzbəri olmuşdu.

Ötən yüzilliyin otuzuncu illərində yazılmışdı bu şer. 1920-ci ildə Rusiyanın Azərbaycanı qanlı caynağına alıb yenidən işğal etdiyi, milli dövlətimizi yıxıb kələlik boyun-duruğunu yenidən boynumuza taxdığı bir vaxtda. Onda bu

---

* Məqalə şair İslam Sadıqla birgə yazılıb.

boyunduruğu boyunbağı kimi görüb sığallayanlar da varıydı, köləlik zənciri olduğunu duyub qırmağa, onu boy-nundan çıxartmağa can atanlar da. Birinciləri öpüb göz üstünə qoyurdular, ikinciləri gözümçixdiyə salırdılar. Yuxarıdakı sətirləri yazan Almas İldırımın adı ikincilərin sırasındaydı, sözsüz ki, onu öpüb göz üstünə qoymazdılar, qoymadılar da!

1988-ci ilə qədər onun adını Azərbaycanda çox az adam eşimişdi, şerlərini çox az adam oxumuşdu, çünki sovet ideoloqları milli düşüncəyə, milli şüura qənim kəsilmişdilər. Kölə psixologiyasını xalqın iliyinə, qanına hopdurmaq üçün milli nə varıydısa, hamısının ölümünə fərman verilmişdi. Milli oyanışın, özünüdərkinq qarşısını almaq üçün hər şeyə əl atırlar. Bu işdə pantürkçü damğası imperiya ideoloqlarının ən güclü silahıydı. “Mən türkmən” deyəninq dilinq kəsinq, səsqinq batırırdılar.

“Azərbaycanı könlümətək kəbə yapıb”, “Azərbaycan, mənim tacımq, taxtım oy! Oyanazmq kor olası baxtım oy!” deyən Almas İldırım təpədən dırnağa türküydü, varlığı azadlıq eşqilə yoğrulmuşdu. Köləliklə barışa bilmirdi. O, bir bulud kimi dolmuşdu, ildırım kimi çaxmalıydı. İldırımı ram eləmək olmur. Almas İldırımı da ram eləyə bilmədilər. Əqidəsindən dönmədi, yolundan sapmadı, fikrindən daşınmadı, sözünü dəyişmədi, türk olduğunu danmadı, Azərbaycanıq boynuna taxılmış köləlik zənciriylə barışmadığını gizlətmədi. İçi od püskürdü, qələmi alov saçdı. Ona görə də izinq düşdülər, izlədilər. Bir az qabağa qaçanda badalaq vurdular, dala qalanda gözlədilər.

1930-cu ildə “Dağlar səslənirkən” adlı şerlər kitabı işıq üzü gördü. Heç onun sevincinq yaşamağa da qoymadılar. 2 mart 1931-ci il tarixli “Kommunist” qəzetində B.Zəngili adlı birisi qılıncıq çəkib düşdü kitabıq üstünə. Bu həmin

Zəngiliydi ki, ömrüboyu cəmi barmaq hesabı yazılar yazmışdı. Əslində onları yazı yox, 37-ci il repressiyalarına hazırlıq mərhələsində məhkəməyəqədərki ittiham adlandırmaq daha doğru olar. Biri Səməd Vurğuna, biri Mikayıl Müşfiqə, bir idə Almas İldırına oxunmuşdu bu ittihamnamələrini. Hamısının da altında B.Zəngili imzası. Bu Zəngili Səməd Vurğunu bəy nəslindən olmaqda günahlandırır, Almas İldırımın əsərlərində “meşşanlıq izi” axtarırdı: “Buna baxmayaraq gənc cığırdaşlarımızın əsərlərində, bir növ sönüklük və meşşanlıq izi görünməkdədir”. Bu da onun “məfkurəcə geri qaldığını” söyləməyə əsas verirdi:

“...Almas yoldaş sənətcə bir çox gənclərimizdən qüvvətli olsa da belə, məfkurə cəbhəsində çoxlarından geridədir”. B.Zəngiliyə görə Almas İldırımın məfkurəcə geriliyi quruluşun “uğurlarını” görə bilməməsində, qızlardan və yaşıl təpələrdən ilham almasındaydı:

“A.İldırım yeni həyatın bütün müvəffəqiyyətlərini qadın və qızlar üzərində görür. O, hələ də öz ilhamını qızlar və yaşıl təpələrdən almaqdadır”.

Bu cümlələr Zəngilinin qələmindən çıxmışdır, onun fikirləridir. Bəlkə də ittiham üçün başqa tutarlı əsas tapmadığından bu cür böhtana əl atmışdır. Əslində Almas İldırım gözəllərin simasında da vətəni görür, sevgi şerlərində də Vətəni önə çəkir, onun taleyini yazırdı. Onun dərdi, qəmi qadınlar, qızlar yox, vətəndir, xalqdır. Təzəcə qol-qanadı sındırılıb qəfəsə salınmış vətən! Təzəcə boynuna boyunduruq taxılmış xalq! “O gözələ” adlı şeri oxuyanda biz bunu aydın görürük. Şer “O gözələ” adlansa da, burada sevginin, məhəbbətin ünvanı qız yox, vətəndir. Şair “O gözələ” üz tutub yenə yurdunun, vətəninin dərdindən, qəmindən danışır, azadlığını, dövlətçiliyindən, qəmindən da-

nışır, azadlığını, dövlətçiliyini itirdiyindən ürək ağrısıyla söhbət açır:

**Kərəm oldun, mehrabına diz qoydum,
Xızrım oldun, dərğahına göz qoydum.
Qərib düşdüm, torpağına üz qoydum,
Bir sormadın, nədir dərdim, gözəlim?**

**Hara getsəm arxamda bir ahım var,
Yazıb baş qoymağa bir dərğahım var.
Əlbət ki, mənim də bir Allahım var,
Gün gəlir, hürü olur yurdum, gözəlüm.**

Sonuncu misradan şairin o gözələ niyə üz tutduğu, nə demək istədiyi bəlli olur. Bəlli olur ki, şair çox uzaqgörənliklə üz tutduğu gözələ yurdunun bir gün öz azadlığına qovuşacağını, rusun köləlik zəncirini qırıb atacağını deyir. Şair həmin günü görməsə də, biz gördük. Bu, onun uzaqgörənliyi idi ki, bəhrəsi bizim qismətimizə düşdü.

B.Zəngili Səməd Vurğuna da, Mikayıl Müşfiqə də, Almas İldırma da eyni böhtanlar atır, onları sovet quruluşunu, sosializmi tərənnüm etməməkdə, boynumuzdakı boyunduruğa boyunbağı, qolumuzdakı qandala qolbağı deməməkdə günahlandırır: “Almas İldırım böylə mövzular yazmaqdan, bu günün tələbatından, quruluşumuzun gedişindən yazsa daha yaxşı olur”. B.Zəngili “günün tələbatı” deyəndə milləti, xalqı mütiləşdirməyi, kölələşdirməyi, öz taleyi ilə barışmağı nəzərdə tuturdu. Şairlər də, yazıcılar da milləti bunlarla barışmağa səsləməliydi. Ona görə hamı bu ruhda köklənməli, bu ruhda düşünməli və dinməli idi. Orkestrə qatılıb “yad” notlar vurmaq olmazdı. “Yad” notlar vuranlar dirijorun diqqətindən yayınmırdı. Belələri

ya orkestrin ümumi havasına yatmalı, ya da qovulmalıydı: “Onu (Almas İldırım – A.K. İ.S.) proletar Yazıçılar cəmiyyəti tərbiyə etməli, ictimai və internasional tərbiyə etməli. Onun yaradıcılığında yenilikləri təkmilləşdirməli və nöqsanlarını aydınlaşdırmalıdır”.

Sən demə proletar yazıçılar cəmiyyəti bir tərbiyə ocağıymış və ipə-sapa yatmayan, əqidəli, məsləkli, vicdanlı, milli düşüncəli və vətəni, millətini sevən, onların azadlığını, xoş taleyini heç nəyə dəyişməyən yazarları “tərbiyə etməklə” məşğul olmalıymış.

Biz bu yazıda B.Zəngilin Almas İldırım haqqındaki məqaləsinin üstündə iki səbəbdən geniş dayandıq. Birincisi, indiyə qədər Almas İldırım haqqında yazanlardan heç kəs bu məqaləyə toxunmamışdır. Bu da onu göstərir ki, həmin məqalə çoxlarına tanış deyil. İkincisi, həmin məqalə Almas İldırımın həyatına və yaradıcılığına çox ağır zərbə vurmuşdur. Həmin məqalə çap olunan kimi Almas İldırım Dağıstana sürgün olunmuş müvəqqəti də olsa, vətəndən uzaqlaşdırılmışdır. Almas İldırım yaxşı bilirdi ki, bu cür işgəncələrlə, sürgünlərlə onu sındırmağa, əyməyə çalışırlar. Ancaq o nə sını, nə əyilir, nə də əqidəsindən, məsləkindən dönürdü. Dağıstanda sürgündə olduğu vaxtda da qələmi ehtiyat bilmədən yazıb-yaradırdı. Şairi Dağıstanda da sakit baraxmır, izləyir, nə yazdığına, necə yazdığına göz qoyurdular. 1931-ci ildə 24 yaşında Dağıstandan Türkünə sürgün edilərkən “Əlvida, Bakı” adlı şeərində vətənə “can” dediyinə görə vətəndən qovulduğunu, ancaq vətənin “bu qurbana” acımadığın yana-yana, ürək ağrısıyla belə ifadə etmişdir:

**Günahım “can” dedim, sana, qovuldum,
Acımadın bu qurbana, əlvida.**

Təkcə bu iki misranın üstündə nə qədər düşünmək, nə qədər söz demək olar. Almas İldırım bu şerdə vətəndən niyə qovulduğunu açıb göstərir. Biz onun “öz günahını” yaxşı anladığımızı bütün şerlərində hiss edirik. “a dağlar” şer də başdan-ayağa şairin “günahları”yla yoğrulmuşdur:

**Of Bakı... bu ayrılıq mənə ölümdən ağır,
Aləmə bahar gəldi, sənə yağmur, qar yağır.
Gündüzlərin dumanlı, gecələr dilsiz, sağır,
Bu boğulan səsimi varmı duyan, a dağlar?**

Bu şerdəki dağlar vətəniydi. Şair dağlar deyəndə vətəni nəzərdə tuturdu. “Aləmə bahar gəldi, sənə yağmur, qar yağır” misrasında açıq-aydın Azərbaycanın işğalına işarə vururdu.

Almas İldırım Türkünstanda da havasını dəyişmiş, qələmin ovxarını azaltmış. **Onu izləmək üçün Bakıdan Əkbər Ruhi adlı siyasi idarəyə qulluq edən bir şair Türkünstanda göndərilir.** Sözsüz ki, Almas İldırım bütün bunları gözəl başa düşürdü. O gözəl bilirdi ki, 37-ci il repressiyaları başlayan kimi ilkin olaraq ət maşının ağzına atılanlardan biri olacaq. Millətin bütün gözüaçaq, şüurlu və işıqlı ziyalılarını həmin ət maşını gözləyirdi.

B.Zəngilinini məqalələrindən sonra Mikayıl Müşfiq 37-ci il repressiyalarını gözlədi, Səməd Vurğun ölümün gözündən yayındı, Almas İldırım isə heç o günü gözləmədi. Türkünstandan xəlvətə İrana, oradan da son ümid yeri olan Türkiyəyə qaçdı. Həmin vaxt onun vətən həsrətinin ağır-acılarını ancaq Türkiyə ovuda bilərdi. Ancaq orda az da olsa təskinlik tapa bilərdi. Belə də oldu. Türkiyə onu doğ-

ma balası kimi qucağına aldı, boyunu oxşadı, qayğısını çəkdi.

Almas İldırım Azərbaycanı o qədər ürəkdən sevirdi ki, burdan ayrılarkən iki yolu vardı: ya ürəyini Azərbaycanda qoyub getməliydi, ya da Azərbaycanı ürəyində aparmalıydı. Birinci halda həm ürəksiz, həm Azərbaycansız yaşamaq olmazdı. Ona görə ikinci yolu seçdi. Azərbaycanı ürəyində apardı.

Almas İldırımın bütün yaradıcılığını bir qara taleyin dastanı adlandırmaq olar. Bu dastanın qəhrəmanı da paralanmış, yaralanmış, bölünmüş, işğal olunmuş, xoşbəxtliyi əlindən alınıb qəfəsə salınmış Azərbaycandı. “Özü dərd içində boğulmuş, sevənləri diyar-diyar qovulmuş” Azərbaycan! “Qopuzu susdurulmuş”, “Kamanı sındırılmış”, “Tarını, sazını proletarın sevmədiyini” Azərbaycan:

**Dörd bir yana dağılmış türk soyları,
Sönmüş ocaq, köçmüş, getmiş boyları.
Dərdli – dərdli axar bozkar çayları,
Saxlar içdən gizli ümid, güman hey,
Qoca türkün düşdüyü gün yaman hey...**

**Azərbaycan dərd içində boğulmuş,
Sevənləri diyar-diyar qovulmuş.
Ağla, şair, ağla yurdun dağılmış,
Nərdə qopuz, nərdə qırıq kaman hey?
Nərdə böyük vətən, nərdə Turan hey?**

25 yaşında Azərbaycana “əlvida” deyən şair bu həsrətlə cəmi 20 il yaşaya bildi. 20 il onun ürəyindəki yara üçün için göynədi, korun-korun sızıldadı. Bu yaranı Almas İldırım Azərbaycandan aparmışdı. Burdan apardıqlarının üstü-

nə də orda bir həsrət göynərtisi gəlib onun ağrı-acısını bizə beş qat artırmışdı. Bunlar da onun ürəyini üzür, ömrünü güvə kimi yeyirdi. “Nərdə böyük vətən, nərdə Turan hey?” deyə-deyə hayqıran Almas İldırımın ürəyi içini didən dərdə, qəmə 20 il tab gətirə bildi.

Almas İldırım az yaşadı, kişi kimi yaşadı. Özünü tox tutdu, qəddini şax tutdu, sözünü də uca! Əqidəsini bir qarın çörəyə, ucuz şöhrətə, gərəksiz orden-medallara, yalançı təriflərə qurban vermədi. Ona görə indi adıyla, əməlləriylə ürəklərdə yuva salıb yaşayır. Dünən adları dillərdən düşməyənlərin çoxları indi unudulub, dünən adını da bilmədiyimiz Almas İldırımın adı isə bu gün neçə-neçə dillərin əzbəridir. Nə qədər ki, Azərbaycan var, onun aşağıdakı misraları da yaşayacaq:

**Azərbaycan, mənim tacım, taxtım oy!
Oyanmazmı kor olası baxtım oy!**

BU DAR FƏNADAN KÖÇMƏK İSTƏYƏN BƏSTƏKAR

Dahi bəstəkar son günlərini yaşayırdı. Yanına gəlib-gedənlərin ardı-arası kəsilmədi- yindən narahatçılığı get-gedə artırdı. Heç kimlə görüşmək iqtidarında deyildi. Yalnız tək qalıb keçmişə boylanmaq, ağrılı-acılı günlərini xatırlamaq istəyirdi. Lakin heç vəchlə asudə vaxt tapa bilmirdi...

Axşama yaxın gediş-gəliş səngimişdi, ətrafda sakitlik hökm sürürdü. Sərt payız küləyi əssə də, lakin otaqda divar sobası yandığından bayırdakı soyuqluq hiss olunmurdu.

Məleykə xanım da adəti üzrə bəstəkarın otağında olan müxtəlif səpkili yazıları səliqəyə salmaqla məşğul idi. İşlərini başa çatdırdıqdan sonra bəstəkarın yuxuya getdiyini zənn edib, barmaqlarının ucu ilə sakitcə otağı tərk etdi.

Bəstəkar otağda tək qaldığına əmin olduqdan sonra uzandığı dəmir çarpayıdan yarı qalxmış vəziyyətdə yastığa söykəndi. O ətrafına yenidən göz yetirdi, heç kəsi görməyəndə dərinədən nəfəs aldı, ürəyi bir az sancdı və ani olaraq dostu Səməd Vurğuna nə vaxtsa dediyi sözü xatırladı: “Köçmək gərək bu dar fənadan yayaş-yavaş”. Sonra da nədənsə ixtiyarsız olaraq kövrəldi... və şirin xəyallara daldı.

Doğulduğu, ilk qədəm basdığı Ağcabədi kəndi yadına düşdü. Sonra isə Şuşanın dağ döşündə vurduğu zəngülələr, bir də “muğam” və “təsnif” oxuyanda ustad sənədkarların

xüsusi heyranlıqla bu balaca “xanəndə”ni dinləyib və alqışladıkları günlərini xatırladı...

İlk dəfə Şuşada “Xandəmirov” klubunda Haşım bəy Vəzirovun rəhbərliyi ilə böyük dramaturq M.F.Axundovun komediyasının tamaşaya qoyulduğu zamandan dahi bəstəkarda gələcəkdə teatr əsəri yazmaq həvəsi oyandığını yadına saldı. Həmin “Xandəmirov” salonunda Ə.Haqqverdiyevin “Dağılan tifaq” faciəsində məktəblilərin nəğməsini başqa şagirdlərlə birgə oxuduğunu xatırladı. Lakin bəstəkarı ilk professional əsər yazmağa həvəsləndirən böyük ədib, “Əkinçi” qəzetinin redaktoru olmuş Həsən bəy Zərdabinin “Sən elə bir teatr yaz ki, iştirak edənlər oxusunlar” sözləri indi də qulaqlarından getmirdi. Buna görə də ona çox minnətdar idi.

Bir müddət sonra dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin eyni adlı poeması əsasında məşhur “Leyli və Məcnun” operası tamaşaya qoyulsa da, lakin çox təəssüflər olsun ki, ustadın bu arzusu onun ölümündən düz 45 gün sonra həyata keçir...

Əsərin səhnəyə yol tapması bəstəkara o qədər də asan başa gəlmir. İlk növbədə Üzeyir bəy operada oynanılacaq rollara aktyor tapmaq üçün gözəl səsə malik olan ifaçılar cəlb etməli idi. Əlxlüsus tamaşada oynanacaq qadın rolu üçün ifaçı tapmaq müşkül məsələ idi. Məlum məsələ idi ki, o dövrdə qadın rollarını yalnız kişilər oynamalı idi. Uzun axtarışlardan sonra çayçı şagirdi olmuş Əbdürrəhim Fərəcov Leyli rolunu oynamağa razı salınır. Lakin biləndə ki, o qadın paltarını geyinəcək, xüsusilə də bığlarının üstü örtüləcək bu işə heç bir vəchlə razı olmurdu. Çünki belə bir qiyafə kişi üçün ən alçaq, rəzul hal sayılırdı.

12 yanvar, 1908-ci il. Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixinə qızıl həriflərlə yazılacaq gün. Həmin gün “Nicat”

cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə H.Z.Tağıyev teatrında, Azərbaycan dilində dahi şair M.Füzulinin məhəbbət dastanı olan “Leyli və Məcnun” əsəri ilk dəfə olaraq geniş səhnə həyatı yaşayır.

Dahi bəstəkar düz 40 il öncə o dövrün hadisələrin göz önündə çanlandırmaqla şirin bir xatirə yaşamaq istəyirdi. Bəstəkar ilk tamaşanın qəhrəmanlarını xatırlamağa çalışır:

Əsərin rejissoru - səhnəmizin təkrarsız aktyoru, öz əmi-si oğlu tərəfindən qətlə yetirilən Hüseyn Ərəblinski, dirijor, yazıçı – dramaturq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev.

İFAÇILAR: - Məcnun – “səhnəmizin yaraşığı” (Mirzə Cəlil) Hüseynqulu Sarabski, Məcnunun anası – Kazımovski, Məcnunun atası – “Azərbaycan Xalq Musiqisinin məhir bilicisi və ağsaqqalı” (F.Şuşinski) Mirzə Muxtar, Leyli -çayçı şagirdi Əbdürrəhim Fərəcov, Leylinin anası – C.Vəzirova, İbn Səlam – bəstəkarın kiçik qardaşı, operanın tamaşaya qoyulmasında müstəsna rolu olan Ceyhun bəy Dağıstani (Hacıbəyli), Zeyd - İbrahim Qasimov və s. tarda məşhur tarzənlər Qurban Primov, salyanlı Şirin, Üzeyir bəy isə tamaşanı skripka ilə müşayiət edirdi.

Əsərin oynanılmasına üç gün qalmış Şamaxıdan Abbas Səhhət tamaşaya baxmaq üçün lojada ona yer saxlamağı da xahiş edir. Bəstəkar tamaşa haqqında tərif dolu məqalələrlə yanaşı haqsız, qərəzli yazıları da xatırladı. Onun bu xatirələr işığında hiss olunmayacaq dərəcədə dodağı qaçdı, üzündə təbəssümün niyə olduğunu fərqi nə varmadı...

Üzeyirbəy bu əsəri ilə professional milli musiqimizin əsasını qoymaqla yalnız Azərbaycanda deyil, bütün yaxın Şərqdə — müsəlman dünyasında musiqinin ən mürəkkəb janrını – operanı yaradır və bu sənətin banisi olaraq yüksəlir. Bəstəkarın əsərləri xalq musiqi təfəkkürünün ən dərin qatlarına nüfuz edərək onun canlı və özünəməxsus xüsu-

siyyətlərini müasir dünya musiqisinin üzvi şəkildə birləşdirərək bununla da yeni keyfiyyətli milli bədii sənəti təmsil edirdi. Təsadüfi deyil ki, bəstəkarın operalarının ədəbi əsasını folklor, əfsanə, dastan və xalq tarixi ilə əlaqədar hadisələr təşkil edir.

Dahi bəstəkar həmçinin Azərbaycanda musiqili komediya janrının yaradıcısı kimi də şöhrət qazanmışdır. Maraqlıdır ki, komediyaların mətnini də Üzeyir bəy özü yazırdı. Onun “Ər və arvad”(1909), “O olmasın, bu olsun” (1910), “Arşın mal alan” (1913) komediyalarında Azərbaycanın məişəti, xalq adət-ənənələri öz əksini tapmışdır.

Professor S.L.Ginzburq “Ü.Hacıbəyov Peterburq konservatoriyasında” adlı elmi məqaləsində yazır ki, Üzeyir bəyin Peterburq konservatoriyasında təhsilinin müvəffəqiyyətli olması o dövrün bəstəkarın yaradıcılığının püxtələşməsində mühüm rol olub.

Professorun bu fikri ilə qəti razılaşmaq olmaz. Çünki unutmmaq lazım deyil ki, Üzeyir bəy 1914-cü ildə Peterburqda 6 aylıq təhsil almamışdan öncə “Leyli və Məcnun”, “Arşın mal alan”, “O olmasın, bu olsun” kimi musiqi tarixinə əbədi həkk olunmuş bənzərsiz əsərlər yazmışdı. Unutmmaq olmaz ki, Üzeyir bəyə bu müvəffəqiyyəti qazandıran 6 aylıq Peterburq təhsili yox, məhz Ulu Tanrı tərəfindən ona bəxş edilən fitri istedadı və zəhməti idi.

Deməli belə nəticəyə gəlmək olar ki, Üzeyir bəy Peterburqda təhsil almasa idi belə, yenə də o xalq qəhrəmanlığı dastanına müraciət edib, “Koroğlu” kimi dahiyənə bir opera və neçə-neçə müxtəlif janrda əsərlər yaradacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dahi bəstəkarın yaradıcılığına bu və ya başqa dərəcədə qısqanclıq hər zaman hakim olub. Fitri istedadı, ensiklopedik biliyə malik olan sənətkar elmi-publisistik yazılarına, musiqi və bədii yaradıcılıqda qa-

zandığı yüksək nailiyyətlərə görə bir qrup “tənqidçilər” tərəfindən qısqançlıqla qarşılanmış, sistemli şəkildə tənqid olunmuşdur...

Dahi bəstəkar vaxtı ilə qələmə aldığı “Arşın mal alan” operettasına qarşı edilən hər cür haqsızlıqları düşündükcə qəlbi sıxılmağa başladı. Bu əsər qərribə bir tale yaşamışdı.

1913-cü ildə Peterburqda təhsil alan Üzeyir bəy həmin ilin 30 iyulunda H.Sarabskiyə göndərdiyi məktubda “Arşın mal alan” adlı operetta üzərində işlədiyindən xəbər verirdi. Əsəri sentyabr ayına qədər göndərəcəyini və tezliklə tamaşaya qoyulmaq istədiyini yazırdı...

25 oktyabr 1913-cü ildə H.Z.Tağıyev teatrında Ü.Hacıbəylinin Peterburqda təzəcə yazıb göndərdiyi 4 pərdəli “Arşın mal alan” operettası tamaşaya qoyulur. Müəllif Bakıda olmadığından tamaşanın ağırlığı H.Sarabski və M.Maqomayevin üzərinə düşür. “İqbal” qəzeti Hacığa Abbasovun tamaşada oynamayacağı barədə məlumat verir.

25 oktyabr 1913-cü ildə “Sədayi-həqq” yazırdı:

“... Məzkur operettanın məzmunu çox mənfəətli və xoşayənd olmaqla bərabər həm də mövsümə müvafiq bir şeydir. Toy mövsümü. Dörd toy bir gündə operetta oynayırsınız. Bu operetta Üzeyir bəyin başqa əsərləri kimi tamam musiqi dəstəsi, tar və kamança iştirakı ilə oynayırsınız”.

Həmin qəzet 27 oktyabr tarixli məqaləsində yazırdı:

“Zəmanəmizin bu mühüm məsələlərindən və müsəlmanlarda indiyədək nəçar halda qalmış evlənmək məsələsinin və müsəlmanlarda bu halda olan sayğının qüsurluğunu Hacıbəyov (“Arşın mal alan” əsərində – kursiv mənimdir A.K.) fəvqəladə bir məharətlə təsvir edib...”

Qeyd etdiyimiz məqalələrlə yanaşı Üzeyir bəy yaradıcılığına yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bir tərəfli münasibət bildirən “yazarlar” da olmuşdur.

Bu baxımdan “H.Q.” (Hacı İbrahim Qasimov – A.K.) imzası ilə yazılan məqalədən bir parçaya diqqət edək:

“... Arşın mal alan” operettası bir dərəcə “fars” (burada ələ salmaq, məsxərəyə qoymaq mənasında işlənilib – A.K.) tamaşalarına oxşayır – desək zənn edirik ki, xəta etməmiş olarıq. Belə tamaşaları müsəlmanlara göstərmək xətdən xali deyildir. Belə tamaşalar millətin əxlaqını pozar, ona indiki halından bətər bir hala salar. Burası inkaredilməz bir həqiqət olsa gərəkdir...”

Başqa bir məqalədə isə A.B.Yusifov soyadlı şəxs yazır:

“... Operetta (“Arşın mal alan”-A.K.) musiqi cəhətdən zəifdir. Cəsarətlə demək olar ki, bu operetta deyil, musiqili farsdır”.

Bir-birinin əksi olan bu məqalələrə baxmayaraq tamaşa xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılana və bu əsərin təkrar oynanılması üçün tamaşaçıların xahişləri nəzərə alınır. Təsədüfi deyil ki, tamaşanı təkrar oynanılması haqqında “Sədayi - həqq” qəzeti yazırdı:

“... “Arşın mal alan” camaata çox xoş gəlib təkrar oynanılmasını xahiş etdiklərinə görə cümə günü noyabrın 8-də ikinci dəfə oynanacaqdır...”

“Arşın mal alan” əsəri nəinki Aərbaycanda, hətta onun sərhədlərindən çox-çox kənarlarda böyük müvəffəqiyyət qazanırdı. Əsərin müvəffəqiyyəti okeanın o tayına da gəlib çatır. Amerikada yaşayan ermənilər 1937-ci ildə əsəri öz adlarına ekranlaşdırırlar.

1940-cı illərdə Azərbaycan Mədəniyyət işçiləri İrana səfər edəndə “Arşın mal alan” filminin nümayişinin şahidi

olurlar. Müəlliflik hüququ pozulmuş bəstəkar Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi M.C.Bağirova müraciət edir.

Katib də öz növbəsində əsəri ekranlaşdırmaqdan ötrü təcili tədbir görülməsi üçün əlaqədar təşkilatlara göstərişlər verir.

Arxiv sənədlərini araşdırarkən “Arşın mal alan” kinosenariyası S.Rəhman tərəfindən artıq 1941-ci ildə Azərbaycan və rus dilində ikinci variantı işlənilir. Filmə R.Təhmasib və Q.M.Braginski rejissor kimi göstərilir.

Bundan sonra “Arşın mal alan”ın yaradıcı qrupunun qarşısına bir çox əngəllər çıxır və vəziyyət elə yaranır ki, filmin çəkilişinə qadağa qoymaq və yaxud çəkilişindən sonra ekranlara buraxılması haqqında ciddi-cəhət göstərməsi idi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, Moskva bu çəkiləcək film haqqında hələ 1941-ci ildə mənfi rəy yaratmağa çalışırdı.

Bakı kinostudiyasına yeni rəhbər təyin olunan şair Rəsul Rza 29.03.1943-cü ildə “Bədii filmlərin istehsalı üzrə” baş idarənin 14.09.1943-cü il 123 sayılı əmrini əsas tutaraq “Arşın mal alan” filminin çəkilişinə təcili tədbir görmüş və eyni zamanda planda olan “Bizim konsert” filminin işini dayandırılması haqqında əmr verir. Həmin əmrə əsasən Rza Təhmasib rejissor, Muxtar Dadaşov, Əlisəttar Atakişiyev isə operator təyin edilir.

Həmin dövrlərdə SSRİ-nin (MDB) tərkibində olan respublikalar Moskvanın nəzarəti altında idi. Bu baxımdan müttəfiq respublikalarda olacaq hər hansı bir tədbir onlarla razılaşdırılmalı idi. Hər bir sahədə olduğu kimi incəsənətdə də sərbəst şəkildə yaradıcılıq işləri aparmaq “böyük qardaş”dan icazəsiz mümkün deyil idi.

Bakı kinostudiyası tərəfindən “Arşın mal alan” filminin icazəsiz ekranlaşdırılmağa qərar verməsi məhz həmin öz-

başınılıqdan xəbər verirdi. Buna görə də SSRİ Nəzarət Komitəsi yanında Kinematografiya komitəsinin sədri Bolşakovun 22.03.1944-cü il rəyi (hökümü oxu -A.K.) nəticəsində filmə Lişşenko soyadlı ikinci bir rejissor da əlavə edilir.

Çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bundan sonra da “Arşın mal alan”ın ekranlaşdırılması yenidən uzadılır.

Öz prinsipiallığı ilə seçilən, başqalarından fərqli olaraq kimliyindən, vəzifəsindən asılı olmayaraq sözü sərt şəkildə deməyi bacaran, buna görə də “acıdil” kimi hallandırılan Rəsul Rza 20.05.1944-cü il 97 sayılı əmrində dəfələrlə “Arşın mal alan”ın çəkilişi barədə şəxsən tapşırıq versə də, nədənsə bu filmin rejissorları tərəfindən çəkilişə fəallıq göstərmədiyini, aktyorların vaxtında seçilmədiyini, təşkilatı işin görülmədiyini göstərir. Həmçinin 3 gün müddətində rejissorlar tərəfindən filmin aktyor və baş rolların seçilməsi haqqında təcili tədbir görülüb, ona şəxsən məlumat verilməsini əmr edir.

Bu əmrdən sonra tez bir zamanda filmə aktyorlar seçilir. Baş rejissor Rza Təhmasib İrəvan Dövlət caz ansamblında solist kimi fəaliyyət göstərən Rəşid Behbudovu “Arşın mal alan” filminə dəvət edir. Lakin ermənilər nəyin bahasına olur olsun ecazkar səsə malik olan bu müğənnini buraxmaq istəmirlər. Ona bir çox yüksək titullar, mükafatlar vəd etsələr də, lakin R.Behbudov heç nəyə məhəl qoymadan Bakıya gəlir.

10.05.1944-cü ildə Əsgər roluna təsdiq edildiyinə görə R.Təhmasibin R.Behbudova yazdığı təbrik məktubu arxivdə saxlanılan sənədlər arasında öz əksini tapıb .

Ən nəhayət “Arşın mal alan” Moskvada təhvil verilən zaman Mərkəzin bədii şurasının üzvləri tərəfindən film

tənqid atəşinə tutulur. Hətta “bu filmdən Sibir iyi gəlir” ifadəsini işlətməkdən belə çəkinmirlər.

Bədii şurada filmin müvəffəqiyyət qazanacağına inanan olsa da, lakin onlar həqiqəti açıq deməyə özlərində qüvvə tapmırdılar. Hətta dünya şöhrətli rejissor Sergey Eyzenşteynin “Arşın mal alan” filmi barədə müsbət fikrini bilən R.Rza “siz niyə çıxış etmədiniz” – deyə ona irad tutanda o da, öz növbəsində “mən nə deməliydim ki?” cavabını verməklə günahını yumağa çalışmış və son anda R.Təhməsi-bə üzünü tutub ehtiyatlı şəkildə “Narahat olmayın, siz yaxşı film çəkmişiniz” – deyərək sürətlə onlardan uzaqlaşmışdır. Bu üzüntülü, həyəcanlı anlara, etirazlara yalnız “ellər atası” – İ.V.Stalinin “Arşın mal alan” filminə baxıb, bəyəndikdən sonra son qoyuldu.

Film 18 sentyabr 1945-ci ildə — dahi bəstəkarın anadanolmasının 60 illiyində ilk dəfə ekranlarda nümayiş etdirilir.

“Arşın mal alan” nəinki Azərbaycan, həm də sovet kinonosuna dünya şöhrəti qazandırır. Film 140-a yaxın ölkədə nümayiş etdirilir. Bu filmə görə dahi bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəyli ilə bərabər bir çox iştirakçılar SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülür.

Dahi bəstəkar bu hadisələri, olub-keçənləri xatırladıqca bir anlıq fikirdən ayrılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya kinosunun 100 illiyi münasibətilə aparılan sosioloji tədqiqatlar nəticəsində Sovet və xarici ölkə ekranlarında uzun illər nümayiş etdirilmiş “100 sevimli film”lər arasında 1945-ci ildə istehsal olunmuş “Arşın mal alan” kinokomediyası məşhur kino mütəxəssislərinin yekdil rəyi ilə “Qızıl siyahı”ya daxil edilmişdir...

Üzeyir bəy vaxtı ilə “Azərbaycan” qəzetində fəaliyyətini yadına salmağa çalışdı.

O, bəstəkarlıqdan əlavə bir jurnalist kimi də XX əsərin əvvəllərində “Azərbaycan” qəzetində çap etdirdiyi felyeton və məqalələri ilə mətbuat aləmində nüfuz sahibi olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, məhz 1918-20-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə nəşr olunan “Azərbaycan” qəzetindəki ədəbi fəaliyyəti xüsusi yer tutur. Bəstəkarın jurnalistik və publisistik fəaliyyətini diqqətlə tədqiq etdikdə bu nəticəyə gəlmək olur ki, onun ən fəal ədəbi yaradıcılığı məhz bu qəzetlə bağlıdır. Onun müxtəlif janrdada yazdığı yazılar demək olar ki, hər gün, yaxud günəşırı çap olunurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti dövrünə qədər “Azərbaycan” adlı mətbu orqanı yox idi. Çünki belə adda hər hansı bir qəzet çap etdirmək böyük bir ölkənin, millətin varlığını təsdiq etmək demək idi. Bu işə çar Rusiyasının siyasətinə zidd idi. Çarizm dağılandıqdan sonra belə bir fürsət ələ düşmüş, onun ilk nəşiri və redaktoru Feyzulla Əliquluzadə olmuşdur. Lakin o tezliklə də fəaliyyətini dayandırmışdı.

Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il 3 sentyabr tarixli qərarı ilə bir çox çətinlikdən sonra həmin ayın 14-də Gəncə şəhərində nəşrə başlamış, dörd nömrədən sonra oktyabr ayının 3-də məlum səbəbdən qəzet Bakıda fəaliyyətini davam etdirir.

Qəzet ilk əvvəl redaksiya heyəti adından oktyabr ayından 1919-cu ilin yanvarına kimi Üzeyir bəyin kiçik qardaşı Ceyhunbəyin baş redaktorluğu altında nəşr olunur.

1919-cu ilin yanvar ayında Ceyhunbəy Hacıbəyli yeni yaranmış Azərbaycan hökumətinin tapşırığı ilə, Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılığı altında Məmməd həsən Haçın-

ski, Əhməd bəy Ağayev, Əkbərağa Şeyxülislamov, Məhəmməd Məhərrəmov və Mir Yaqub Mehdiyevdən ibarət heyətlə Versal sülh konfransında iştirak etmək üçün Parisə getmiş və qəzetin nəşrinin ağırlığı bütünlükdə Üzeyirbəyin üzərinə düşmüşdü.

Xalqının, millətinin azadlığı uğrunda mübarizə aparan, lakin bunun müqabilində dəfələrlə təhqir və haqsız hücumlara məruz qalan Üzeyir bəyin qəflətən səhhəti pozulur və bir müddət müalicə olunmaqdan ötrü Bakını tərk etməyə məcbur olur və müvəqqəti müdür vəzifəsi Xəlil İbrahimə həvalə olunur. Səhhətində yaxşılığa doğru dönüş yarandıqdan sonra yenidən baş redaktorluq vəzifəsi Üzeyirbəyə həvalə edilir və 1920-ci ilin aprelin sonlarına qədər onun müdirliyi ilə qəzet çap olunur.

“Azərbaycan”ın bağlanmasıdan keçən 70 illik bir müddət ərzində qəzetin fəaliyyəti haqqında nəinki danışmaq, hətta adını çəkmək yasaq edilmişdir. Təsadüfi deyil ki, Üzeyir bəyin özü də sağlığında bu qəzeti “unutmağa” məcbur olmuş və oradakı ədəbi fəaliyyəti üzərinə qayıtmağı lazım bilməmişdi. Lakin Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik qazandıqdan sonra Üzeyir bəyin “Azərbaycan”-da çap olunan yazıları qısa şərhələrlə ara-sıra qəzetlərdə nəşr olunurdu. Lakin təvazökarlıqdan uzaq olsa da Üzeyir bəyin həmin illərdə çap olunmuş və qadağan edilmiş məqalə və felyetonlarının tam şəkildə toplayıb şərhələrini vermək və kitab halında nəşr etdirməyə müvəffəq olmaq xoşbəxtliyi bu sətirlərin müəllifinin qismətinə düşdü...

Bolşeviklər Bakını ələ keçirdikdən sonra Üzeyir bəyin qardaşı başqa nümayəndələr kimi Azərbaycana qayıda bilmir. Bununla da Ceyhun bəyin taleyinə ömrünün sonuna qədər mühacirət həyatı yazılır...

Üzeyir bəy mühacirət həyatı yaşayan qardaşına yazdığı məxtəlif səpkili məktublarını xatırlayır və ixtiyarsız olaraq gözləri yaşarır, illərlə arzuladığı, görüşünü səbirsizliklə və həsrətlə gözlədiyi, sonda ümüdsizliyə uğradığını artıq indi hiss etməyə başlayırdı...

Üzeyir bəy 1920-1930 cu illərdə uzun müddət həsrətin-də olduğu kiçik qardaşı Ceyhun bəy Hacıbəylinin yazdığı məktubları son günlər daha tez-tez xatırlamağa başlamışdı. Həmin yazılarda yalnız bala fəryadı, qardaş dərdi, uzun müddətli ayrılıq, hökumət adamlarının bu həsrətə son qoymaq üçün verdikləri “vədlər” məktublarda öz əksini tapmışdır.

O, bu son dəqiqələrdə artıq evin sonbeşiyinin üzünü bir daha görməyəcəyinə əmin olurdu. Hiss edirdi ki, anası kimi o da bu dünyadan niskilli gedir. Biri övlad, digəri isə qardaş niskilli ilə...

1938-ci il. Moskvada ilk dəfə olaraq Azərbaycan İncəsənətinin ongünlüyü keçirilir. Bu ongünlükdə Üzeyir bəyin “Arşın mal alan” operettasından başqa, yenicə bitirdiyi “Koroğlu” operası da Moskva səhnəsində oynanılacaqdır. Bəstəkar həyəcan içində idi. Kreml sarayında, “ellər atası”nın qarşısında səslənəcək bu musiqi ona necə təsir bağışlayacağını bəstəkar ürək çırpıntısı ilə gözləyirdi.

Stalin, Molotov və Voroşilovun tamaşa etdikləri “Arşın mal alan” operettasına yüksək qiymət verildiyi kimi, “Koroğlu”nu da alqışlara qərq etdilər. Xüsusilə “Koroğlu” uvertürası “ellər atası”nı həyəcandan ayağa qalxmağa məcbur etmişdi. Bu ongünlükdən sonra dahi bəstəkar ölkənin ali mükafatı Lenin ordeni və SSRİ Xalq artisti adına layiq görülür.

Bundan sonra bəstəkara qarşı hücumlar səngisə də, lakin bir müddət sonra haqsız ittihamlar yenidən baş qaldır-

mağa başlayır. Ona qarşı hazırlanmış məqalələrdə, müəyyən yığıncaqlardakı çıxışlarda, bəzən də etdiyi kəskin məruzələrinə cavab olaraq atılan replikalarda qardaşının mühacirət həyatı xatırlanır, müsavətçi olduğu ehyamla yada salınır, “cıızığından” çıxmamağı, onlarla hesablaşmağı gizli və açıq olsa ona tövsiyyə edirdilər, əks təqdirdə bu “səhvələr”inə görə cavab verəcəyini gizlətmirdilər.

Damla-damla, misqal-misqal “toplayıb yığıdığı” təhqirlər, hədələr öz işini görürdü. Çətin, ağır həyatın dərdlərini qəlbində yaşadan Üzeyir bəy məhz buna görə də dostuna “bu dar fənadan” tezliklə ayrılıb, haqqın dərğahına qovuşmaq arzusunu bildirirdi...

Bir zaman qocaman yazıçı Manaf Süleymanov dahi bəstəkarın cənazəsi üstündə olan əhvalatı mənə danışdı. Həmin əhvalatı yazıçı 1996-cı ildə Xəzər Universiteti nəşriyyatı tərəfindən nəşr olunan “Son bahara çatdıq...” adlı kitabına daxil edir:

“Üzeyir bəy də peyğəmbər yaşında dünyasını dəyişdi. Dəfn mərasimində bütün Azərbaycan iştirak edirdi. Cənazəni Elmlər Akademiyasının əsas binasının böyük salonuna qoymuşdular. Hava çox yaxşı idi. Əkilillərin sayı-hesabı bilinmirdi. Kədərli musiqi çalınırdı. Birdən Bülbül “Sənsiz”i oxumağa başladı.

Hər gecəm oldu kədər, qüssə fəlakət sənsiz... Kədər-qəm qat-qat artdı, elə bil yer-göy, ətraf bütün aləm ağlayırdı. Gözlənilmədən Azərbaycanın o vaxtkı başçısı Mir Cəfər Bağırovun qəzəbli səsi guruldadı:

Üzeyir bəyin cənazəsi üstündə “Sənsiz” romansı oxunan zaman M.C.Bağırov zala daxil olur. Musiqi sədaları altında, qəzəbli şəkildə “Susdurun onu! Kəsin səsinə! Kişini göz görə-görə öldürdülər, indi yaş axıdıb mərsiyə oxudurlar.”

Mahnını oxuyan ixtiyarsız olaraq susur və qorxudan rəngi saralır. Ayağüstə yazıq elə bil keçinibmiş.

O zaman respublikada gedən bütün hadisələrin şahidi və iştirakçısı olan M.C.Bağirova bunlar hamısı aydın idi və bəstəkara qarşı haqsız hücumları görürdü. “Cəllad” kimi qələmə verilən katibin son anda daxili vicdanı onu bu addımı atmağa məcbur edir.

“AĞ XALATLI QIZ”A QƏNİM KƏSİLƏNLƏR

Bir zamanlar televiziya ekranında, radio dalğalarında bənzərsiz müğənni, SSRİ Xalq artisti Rəşid Behbudovun əvəzolunmaz ifasında “Ana” mahnısı səslənəndə qeyri-ixtiyari olaraq kövrəlir və anasızlıq dünyası ilə heç cür barışa bilmirdim. Bu musiqini dinlədikcə sözlərin kimə məxsus olduğunu fərqi nə varmayıb, yalnız tilsimli misraların seyrində başım dizlərim üstündə, gözlərimdən ixtiyarsız olaraq damcılar süzülürdü:

**Gözümün nuru, canım ana
Böyütdün sən məni yana-yana
Odlusan gün kimi, bir qaynar həyat kimi,
Borcluyam mən sənə, əziz bir övlad kimi
Əziz ana.**

O zaman mənə məlum deyildi ki, musiqi sədaları altında seyrinə düşdüyüm bu sözlərin müəllifi haqqında nə vaxtsa yazmaq fikrinə düşəcək, heç, də asan olmayan ömür yolunun açılmamış səhifələrini vərəqləyəcək, onun ilk qələm təcrübəsindən irəli gələn pyesinin ağrı-acısını daddığının “şahidi olacağam”.

Həmin misraların müəllifi, həyatıboyu ağır məhrumiyətlər içərisində keçmiş, müharibənin qanlı-qadalı günləri ilə üzləşmiş, uzun müddət haqsızlıqların qurbanı olmuş, Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yeri olan, görkəmli şair, dramaturq, Əməkdar İncəsənət Xadimi İslam Səfərli hər

tərəfi gül-çiçəklə bəzənmiş çəmənləri, zirvələri qarla örtülmüş uca dağları, ətrafı əlvan naxışlarla bürünmüş əfsanəvi Batabatı, bir də Arazın züm-zümə etdiyi həzin musiqi altında uyuyan Şəkərabad kəndində – Əhməd kişinin ailəsində göz açıb. Vətən müharibəsi başlayanda bütün gənclər kimi İslam da cəbhəyə getmiş və kəşfiyyatçı kimi ağır sınaqlardan çıxmışdı. Dəfələrlə düşmən gülləsinə tuş gəlməsinə baxmayaraq hərbi hospitalda müalicə ediləndən sonra yenidən cəbhəyə qayıtmışdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, müharibə mövzusu şairin yaradıcılığından bir qırımı-zı xətt kimi keçir.

**Döyüş günləri – Axşam qabağı
Qəflətən döşümdən aldım bir yara,
Yıxıldım, boyadı qanım torpağı,
Yerlər duman idi, üfüqlər qara...**

Bu ağır dəqiqələrdə qələmini yerə qoymayan şair bir çox şer və məqalələr yazaraq cəbhə qəzetlərində çap etdirirdi...

İ.Səfərli qələbəni Baltıyanı ölkələrdə qarşılıdı. O, vətənə qayıtdıqdan sonra S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) filologiya fakültəsinin jurnalistika şöbəsində təhsilini davam etdirir. Bir müddət sonra universiteti müvəffəqiyyətlə bitirərək Respublikanın müxtəlif mətbuat orqanlarında çalışır və ədəbi yaradıcılıqla məşğul olur.

1952-ci ildə yazdığı “Ağ xalatl qız” pyesi böyük qalmaqala səbəb olur. Mətbuat səhifələrində tez-tez tənqiddə məruz qalan bu əsər sonradan İ.Səfərliyə böyük bir mənəvi zərbə vurur. Həmin illərdə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı (indiki Yazıçılar Birliyi) iclasın gündəlik məsələlərindən

biri gənc şair İslam Səfərlinin bu ittifaqın üzvlüyündən azad olunmasına gətirib çıxarır.

İclası aparan sədr giriş sözündə İslam Səfərlinin əleyhinə kəskin çıxış edəndən sonra gənc dramaturqun qələmə aldığı “Ağ xalatl qız” pyesini tənqid edir və onu artıq “öz mənfi rəyini almış bir əsər kimi” təqdim edir.

İclasın iştirakçıları sona qədər gənc şairi bu və ya başqa ifadələrlə tənqid atəşinə tutmaqla elə bil yarışa girmişdilər. Qeyd edək ki, protokolu vərəqlədikcə həmin çıxışlarda elə bil 1937-ci ilin ab-havası duyulurdu. Çünki o illərin stenoqramları ilə tanış olanda həmin hissləri keçirmişəm.

Sənədləri vərəqləyəndə mənim xüsusi marağıma səbəb olan 1937-ci ildə əksər qələm sahiblərinin məhvində bir-başa rolu olan “şərimizin fədaisi”nin çıxışı idi. Çünki həlledici söz də həmişə məhz ona məxsus olur. Həmin illərin stenoqramları da bu fikri deməyə bizə əsas verir. Yalnız onun şıxışından sonra “müttəhimin” gələcək həyatı bəlli olurdu.

Sədr sözü saçları vaxtsız ağarmış “şərimizin fədaisi”nə verir. Hamı sükut içindədir. Bu zaman “şərimizin fədaisi” ayağa qalxır və kürsiyə tərəf addımlayır. İslam Səfərliyə uzun gələn bu kiçik yolu “şər fədaisi” qət edənə qədər gənc şairin necə həyəcan keçirdiyini yalnız o özü hiss edə bilərdi. Həmin anlarda gənc şair müharibə illərində düşmənlə üz-üzə gələrkən ölüm qoxuyan havası ilə keçirdiyi anlar, çadırdan sinəsindən çıxarılan qəlpələr ona bu qədər ağır gəlməmişdi.

Düzü güman edirdim ki, bir-birinin ardınca sıralanmış bu çıxışlardan sonra “şərimizin fədaisi” gənc şairin keçirdiyi ağır yolları “vərəqləyəcək” və onun “bağışlanma”sını təklif edəcək. Axı o da bir zaman həyatın ağrı-acısını dadmış, dəfələrlə təqiblərə məruz qalmış, haqsızlıqlarla üzləş-

mişdir. Həmişə sülhün tərəfdarı olmuş, müəyyən güzəştlərə üstünlük verməyə çalışmış şairin çıxışı məni heyrətə gətirdi. Bu çıxış o gənc şairin gələcək inkişafına damğa vurmaq idi. Bu çıxış gənc şairin gələcək ömrünü yaralayır.

Çıxışın sonunda İ.Səfərlinin Azərbaycan Yazıçılar İttifaqından çıxarılmasının tərəfdarı olduğunu deməklə yanaşı, sonda “başqalarına gələcəkdə dərs olar” fikrini deməyi də unutmur.

Sual olunur: öz mənafeyini qorumaq və yazdığı əsəri müdafiə etmək nə vaxtdan qadağa sayılır?

Həmin iclasda şair Məmməd Rahim İslam Səfərlinin düz yol tutacağına inamı olduğunu qeyd edir. Bu bir növ M.Rahim tərəfindən gənc şairin bağışlanması təklifi idi. Lakin əvvəlcədən razılaşıdırılaraq hazırlanmış qərarı “pozmağ”ı təklif etməyə heç kimin cürəti çatmazdı. Məqsəd bir idi, İ.Səfərli cəzalanmalıdır.

Maraqlıdır müharibənin amansız üzünü görmüş, ölümə əlbəyaxa olmuş, əsəbləri bu ağır döyüslərdə pozulmuş, başqalarından fərqli olaraq cəbhəyə getməmək üçün min-bir hiylə ilə “bron” mənimsəməmiş 29 yaşlı bir gənc şairə bu nə ittiham idi ki, verilirdi.

O zaman həmin iclasın “natiqlərinə” məlum deyildi ki, indi hökm verdikləri bu gənc şairin üç ildən az bir müddətdə “Ağ xalatlı qız” adlı pyesi “Göz həkimi” kimi Azərbaycan Dövlət Dram teatrının səhnəsində müvəffəqiyyətlə oynanılacaq və geniş tamaşaçı auditoriyasının rəğbətini qazanacaq.

Bu pyes haqqında 1955-ci ildə verilən xasiyyətnamədə əsərin sevinclə qarşılandığı, 75 gün ərzində 32 dəfə səhnəyə qoyulub tamaşaçı alqışları qazandığı və bununla da teatrın büdcəsinə küllü miqdarda gəlir verdiyi öz əksini tapacaq.

Həmin ilin mart ayında Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyinin 180 sayılı əmrilə “Göz həkimi”nin müəllifinə və iş-tirakçılara təşəkkür elan edilir. Bir neçə onillikdən sonra isə həmin əsər televiziyanın “Dram verilişləri redaksiya”sı tərəfindən hazırlayıb nümayiş etdirilir və əsər tezliklə “Qızıl fond”a daxil olunur. Vaxtı ilə İ.Səfərlinin Yazıçılar İttifaqından çıxarılmasını tələb edənlərdən biri sonralar yazırdı:

“Mən ağır illərdə İ.Səfərlinin Bakıya göndərdiyi məktubları xatırlayıram. Barıt qoxusu verən bu məktubları həyəcansız oxumaq olmur”.

Məhz bu barıt qoxulu məktubların müəllifi qanlı-qadalı illərin acısını, anaların sonsuz kədərini görüb duyduğu üçün İslam Səfərlinin görkəmli bəstəkarımız Cahangir Cahangirov tərəfindən musiqiyə çevrilmiş və gözəl müğənni Rəşid Behbudovun səsinə daha həzin, daha kövrək səslənən “Ana” şeri yaranmışdı.

Xalqına belə incə, həzin misralar bəxş edən şairin ədəbi yaşarlığına inanmamaq sadələvlik olardı...

Ədəbiyyatımıza, xalqımıza qiymətli əsərlər bəxş edən İslam Səfərli yaradıcılığının ən gözəl dövründə və zirvəsində bizimlə vidaşmalı oldu. Bu vida illərin çətin, keşmə-keşli ağır yollarına mətanətlə sinə gərmiş insanın yolu idi. İslam son və əbədi səfərini belə bitirdi. O, tükənməz eşqini, ilhamını, sözlə dolu ürəyini özü ilə apardı. O əbədi dünyaya qovuşmaq arzusu ilə bizə qiymətli xəzinəsini yadigar qoydu.

SOVETLƏR ÖLKƏSİNDƏ ƏN GƏNC DISSIDENT KİM OLUB?

İşimlə əlaqədar arxiv materialarını nəzərdən keçirir, 1937-ci ildə repressiyaya məruz qalmış ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin sənədləri ilə tanış olur, onların keçdiyi “yolların izini” müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif müstəntiq dindirilmələrini, “şahid” ifadələrini vərəqləyirəm.

Həmin sənədlər XI ordunun xaincəsinə basqınından sonra Azərbaycanda kütləvi şəkildə qırğınlardan “söhbət açır”. Bu qırğınlara məruz qalan ilk öncə isə Azərbaycanın yüksəlişi uğrunda çalışa biləcək ziyalılar idi. Məlum olur ki, Trotski tərəfindən təşkil edilmiş həbs düşərgələrinin doldurulması, məhz bu ziyalıların “hesabına” başa gəlirdi.

İkinci ən nəhəng repressiya uzun illər hafizələrdə “yaxşaya biləcək” və tarixin qara səhifələrində özünə “yer tapmış” 1936-1939-cu il hadisələri idi.

Üçüncü isə yuxarıdakılardan fərqli olaraq 40-50-ci illərdə ölkədə gedən haqsızlıqlara, insanların etiraz səsinin ucaldığı səbəbdən, onlara qarşı edilən repressiyalar idi. Bu etirazların “qılgıncımı” ölkənin hər bir yerində hiss olunurdu. Rəhbərlik ciddi-cəhdlə bunların qarşısını almağa müvəffəq olsa da, lakin buna baxmayaraq ölkənin müxtəlif yerlərində gənclərdən ibarət gizli təşkilatlar və rejimə qarşı “üsyən” var idi. Son nəticədə isə satqınların təşəbbüsü nəticəsində həmin şəxslər ömürlərini dəmir barmaqlıqlar arasında keçirməli olurdular. Bu cür etirazlar çox zaman

universitet auditoriyalarından gəlir və onların təşəbbüsü ilə müxtəlif adlardan ibarət gizli təşkilatlar yaranırdı...

3 sentyabr 1956-cı il. Universitetin həyətində böyük bir canlanma var. Yay tətildən dönən tələbələr, uzun müddət üzünü görmədikləri qrup yoldaşlarını salamlayır, kənddə keçirdikləri günlərdən şirin söhbət açırdılar. Sentyabr ayının 1-i şənbə gününə düşdüyü üçün vaxtında gələ bilməyənlər yalnız bu gün özlərini dərəcə çatdırmağa müvəffəq olublar.

Bu günkü gün həftənin bazar ertəsinə düşdüyü üçün Sabir də bir çox tələbə yoldaşları kimi dərəcə bir gün gec gəlmişdi. Artıq o “stajlı” tələbələrdən sayılırdı. Zarafat deyil o bu ildən universitetin III kursunda təhsil alacaqdı.

Son vaxtlar nədənsə Sabir özünü çox qərribə aparır, insanlardan qaçır, onlarla söhbət etməkdən bir qədər uzaq olurdu. Bir tərəfdən də kənddə gördüyü yuxular da onu sakit buraxmırdı. Fikrini dağıtmağa səy göstərməyinə baxmayaraq, heç cür sakitləşə bilmirdi. Kənddə onun bu vəziyyətdə görəndə “yəqin şəhərdə qoyduğu gözaltısı üçün xiffət çəkir”, deyərək ondan heç nə soruşmurdular. Lakin bu “xiffət” heç kəsin düşünə bilmədiyini bir sırr olaraq Sabirin qəlbini deşirdi.

Fikirlər içində o, auditoriyada müəllimin dediklərini dərk etmək istəsə də buna heç cür nail ola bilmirdi. Qapının döyülmədən qəfildən açılması Sabiri fikirdən ayırdı. Gələn tanımadıqları şəxs auditoriyaya daxil olub professorla qısa “söhbət” etdi. Bu “söhbətdən” sonra, professor həyəcanla üzünü Sabirə tərəf tutub, həmin şəxslə getməsini xahiş etdi. Universitetin “xəfiyyə” otağına daxil olanda iki nəfər cüssəli şəxsin orada oturduqlarını görüb, nəzakətlə onlara salam verdi. Artıq həmin şəxs otağı tərk etmişdi. “Qonaqlar” özlərini hərbi komissarlığın işçisi kimi təqdim

edərək, tələbəyə bir neçə sual verdilər. Məlum oldu ki, tələbə oxuduğu illər ərzində hərbi komissarlığda qeydiyyatda durmamaqla qanunu pozmuşdu. Buna görə də onun hərbi komissarlığda təcili qeydiyyata düşmək üçün onlarla getməyi məsləhət görürlər. Sabir onlara sonra gələcəyinə söz versə də, lakin “hərbi komissarlığın “ işçiləri buna razılıq vermir, bir yerdə getməsini təkid edirlər.

Maşın “Dəniz qırağı”nin(el arasında Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyinə verilən ad—A.K.) qarşısında dayananda Sabirə hər şey aydın idi. O, özünü sakit aparmağa cəht etsə də, lakin bu vaxta qədər bərkə-boşa düşməyən bir gənc üçün burada sakit dayanmaq çətin idi.

Yadına o müdhiş gün — may ayının 14-də SSRİ Ali Sovetinin sədri Kliment Yefrimoviç Voroşilovun adına yazdığı şikayət məktubu düşdü. Bu məktub yazılardan bir müddət sonra o hadisəni yaddan çıxarmış, yalnız “qonaqlarla” adı ilə böyük bir ölkəni qorxuya salmış idarənin qarşısında dayanıb, məktubu xatırlayanda, hər şeyin bitdiyinə bir daha əmin oumuşdu.

Şikayət məktubu məhz o dördə SSRİ kimi nəhəng bir dövlətin başında dayanan Nikita Sergeyeviç Xruşov və həmin illərdə Nazirlər Sovetinin sədrinin müavini olmuş, Azərbaycan xalqının qatı düşməni, daşnak Anastas İvanoviç Mikoyandan yazılmışdır. Məktubda həmin şəxslərin karikaturalarını da çəkib yollamışdı...

Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının XX qurultayında həmişə pərəstiş olunmuş, insanlarda hədsiz sevgi ilə xatırlanan, “əllər atası”, “Sovet xalqının xilaskarı”, “Leninin silahdaşı” kimi tərənnüm olunan İ.V.Stalinə qarşı birdən-birə edilən haqsız hücumlar gənc tələbənin etirazına səbəb olmuşdur. O, şikayət məktubunu may ayının 14-ü, 1956-cı

il tarixdə Moskvaya — Sovet rəhbərliyinə, SSRİ Ali Sove-
ti Rəyasət Heyətinin sədri Kliment Yefremoviç Voroşilova
şəxsən göndərməyi məqsədəuyğun sayır. **Yazı bu iki par-
tiya xadiminin özbaşınalığından, onların Stalinə qarşı
haqsız münasibətindən yazılmışdı.** Sabir göstərməyə ça-
lışırdı ki, Stalin əgər doğrudanda repressiyanın başında du-
rurdusa, o zaman nə səbəbdən bunlara göz yummusunuz.
Axı bütün insanlar, mətbuat, radio, bizə tərbiyyə bəxş
edən valideynlər, elm öyrədən müəllimlər, bunların hamısı
gecə-gündüz Stalini göylərə ucaldaraq, hər bir yüksəlişi-
mizi onunla bağlayırdılar. Nə oldu birdən-birə belə böyük
dahi adlandırdığımız Stalin “şəxsiyyətə pərəstiş”in qurba-
nına çevrildi.

**Sabir bu məktubla heç də Stalinə haqq qazandır-
maq, onun həqiqətən böyük dahi olduğunu göstərmək
fikirində deyildi.** Onu düşündürən yalnız, ömrüboyu nəzə-
rimizdə dahi kimi canlandırılan bir şəxsə birdən-birə nifrət
etmək, onu əqidəmizdən silmək məsələsinə etirazı idi. Sa-
birin fikrincə bunu yalnız müəyyən müddət keçdikdən, hər
şeyi sağlam düşüncə ilə dərk etdikdən sonra qəbul etmək
olardı. O hal-hazırda düşündüyü kimi hərəkət etməkdə
özünə bəraət qazandırır. Çünki bu etdiyi hərəkət ona
çoxlarına yad olan əqidəsindən gəlirdi. **Tələbə yalnız ona
görə özünü günahlandırır ki, həqiqəti düz deməklə
siyasi səhvə yol verib. Bu azmış kimi Sabir partiya rəh-
bərlərinin karandaşla çəkdiyi karikaturası ilə yanaşı,
”İki partiya xadiminin dialoqu”nu təmsil şəklinə ver-
mişdi.**

Maraqlıdır ki, istintaq zamanı da qorxub çəkinməyərək
əqidəsindən dönməmiş, həmin fikrini erməni daşnakı olan
Arutyunova ifadəsində də bildirmişdi. İfadələrinin birində
müstəntiq Sabiri çaşdırmaq, fikrindən sapındırmaq üçün

eyni sualları təkrarən verəndə, o “nə qədər eyni suala cavab vermək olar, cizin bu suallar məni hövsələdən çıxartdı” deməsi, erməni müstəntiqin qəzəbinə səbəb olmuş, “sən müttəhimsən, mən müstəntiq, unutma ki, bir sualı mən bir neçə dəfə də verə bilərəm” demişdi. Bundan sonra Sabir susmağı üstün tutmuş, növbəti suallara təmkinlə cavab verməyə çalışmışdı. Bunlar sonralar olacaq.

İndi isə əlaqədar təşkilatların əlinə keçən bu məktubun sahibinin təcili tapılması üçün tədbirlər görülür. Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin əməkdaşlarına həmin şəxsi müəyyən etmək üçün Moskvadan xüsusi tapşırıqlar verilir.

Nəhayət bir neçə aylıq gərgin axtarışdan sonra, “cinayətkar” məlum olur. **Bu Moskvanın və Bakının nəinki kəşfiyyatçılarını, hətta Sovet İttifaqı Kominist Partiyasının Siyasi bürosunun üzvlərini belə yuxusuna haram qatan, Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU — A.K.) 18 yaşlı III kurs tələbəsi, Sabir Tathiyev idi...**

Sabir Əli oğlu Tathiyevin müvəqqəti saxlanması ilə əlaqədar Azərbaycan Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri, general-mayor A.Quskovun imzaladığı qərar həmin komitənin II bölmə, IV şöbənin mayoru Şabalov, II bölmə, IY şöbənin rəisi, mayor Xalıqovun və IY şöbənin rəis müavini, kapitan Hüseynovun razılığı əsasında tərtib olunur. Həmin tərtib olunmuş sənəddən aydın olur ki, Azərbaycan SSR NS yanında DTK-nın II bölmə, IY şöbənin mayoru Şabalov 1938-ci ildə Ağstafanın Dağkəsəmən kəndində anadan olmuş, azərbaycanlı, SSRİ vətəndaşı, ÜLKGİ-nin üzvi, S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU—A.K.) III kurs tələbəsi, Bakı şəhəri, Basın (indiki Füzuli—A.K.) küçəsi, ev 79/a-da yaşayan Sabir Əli oğlu Tathiyevin materiallarına baxmış, o, SSRİ Ali Cəvəti Rəyasət Heyətinə an-

tisovet məzmununda anonim məktub yazılmasında şübhəli bilinib.

Azərbaycan cinayət məəcəlləsinin 97-ci maddəsinə uyğun olaraq həmin işdə olan materiallara aydınlıq gətirmək məqsədilə qərar yazılır.

Azərbaycan NS yanında DTK-nın daxili həbsxanasına Sabir Tatlıyev müvəqqəti olaraq yerləşdirilir. Hüquqi əsənaməyə görə həbsi nəzərdə tutulmuş şəxsi ilk növbədə 48 saat müddətində təcridxanada, sonra isə məhkəməyə qədər həbsxanada saxlanması üçün qərar hazırlanır.

Hazırlanmış qərarın arxa tərəfində mürəkkəb ilə yazılmış qeyddən məlum olur ki, “saxlanılan Tatlıyev 4 sentyabr 1956-cı il, saat 21/40-da həbsxanaya yerləşdirilib.”

6 sentyabr 1956-cı ildə A.Quskova imzalamaq üçün yeni bir qərar hazırlanıb, təqdim olunur. Bu dəfə yuxarıdakı qərardan bir cümləni dəyişdirib, tələbənin həbs olunmasına üç nəfər təhlükəsizlik işləri idarəsinin yüksək rütbəli əməkdaşlarının imzası ilə aşağıdakılar “müəyyən edilir”.

“Azərbaycan NS yanında DTK-nın əməkdaşı, 1938-ci ildə Ağstafanın Dağkəsəmən kəndində anadan olmuş, azərbaycanlı, SSRİ vətəndaşı, ÜLKGİ-nin üzvi, S.M.Kirov adına ADU-nin III kurs tələbəsi, Bakı şəhəri, Basın küçəsi ev 79/a-da yaşayan Sabir Əli oğlu Tatlıyevə aid istintaq materiallarına baxıb “cinayət tərkibi olduğunu” “cani-dildən” göstərməli olurlar.

III kurs tələbəsinə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının və Sovet hökumətinin ayrı-ayrı rəhbərlərinin ünvanına təhqiiredici məzmununda anonim məktub yazaraq, SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinə göndərməyə vadar edən nə ola bilərdi. Respublikanın görkəmli pedaqoqlarından dərs alan, onu tanıyanların rəğbətini qazanan, hər kəs tərəfindən se-

vilən, universtetin tədbirlərində fəal iştirak edən bir tələbəni bu işə məcbur edən hansı hislər idi?

Bu suallara cavab vermək əvəzinə respublikanın rəhbərləri daha asan yola əl atmalı olurlar. Tələbə məsuliyyə-tə cəlb edilməli, lazım gəlsə güllələnməlidir. Bəli, heykələ dönmüş simalar bu qərarı da nəzərdən keçirməli olurlar. Nə yaxşı ki, Tanrının rəhmi böyük imiş, yoxsa 18 yaşlı gəncin aqibəti ağır bir sonluqla da bitə bilərdi.

Müstəntiqlərin təqdimatında müəyyən edildi ki, Tatlıyevin hərəkətində cinayət tərkibi olduğu müəyyən olmuş və o, Azərbaycan SSR cinayət məəcəlləsinin 88, 93-cü maddələrinə uyğun olaraq, Azərbaycan c/m-nin 105-ci maddəsinin II hissəsi ilə təqsirli bilinir. Bununla da o, Azərbaycan c/m-nin 105-in II hissəsi ilə günahkar bilinərək gələcək işinin aparılması üçün müstəntiqlər tərəfindən sənədləri DTK-nın istintaq şöbəsinə verilir. **İstintağı aparmaq üçün 1937-ci il repressiyasına uyğun olaraq materialları məhz Azərbaycan xalqının əzəli düşməni olan, nəinki Bakıda, Rusiya imperiyasının hər bir yerində özlərinə sığınacaq tapmağa müvəffəq olmuş, erməni millətindən olan Arutyunyana həvalə etməklə tarix təkrar olunur.** Çünki gənc tələbə, o dövrdə təbliğ edilən 26 Bakı komissarı “qəhrəmanlar”ının ölümünə bais olan, onları ingilislərə satıb, özü arvad qıyafətində qaçan A.İ.Mikoyana görə türk tələbəsindən qisas almaq üçün simasız erməni müstəntiqinin təyin edilməsi üçün gözəl şərait yaranmışdı.

7 sentyabr 1956-cı ildə Azərbaycan NS yanında DTK-da istintaq idarəsinin rəisi, mayor Məmmədovun imzası ilə, baş müstəntiq Arutyunovun təqdimi ilə cinayət fəaliyyəti haqqında materiallara baxılaraq, 4 sentyabr 1956-cı ildə həbs olunmuş Sabir Tatlıyevi Azərbaycan cinayət

məcəlləsinin 105-ci maddəsinin II hissəsi ilə təqsirli bilirlər.

Həmin gün mayor Xalıqov tərəfindən hazırlanan arayış da maraqlıdır. Bu arayışda S.Tatlıyevin c/m-nin maddələrində dəyişiklik etmək qərarına gəldiyi göstərilir. Bu maddənin dəyişdirilməsində məhz respublika prokurorluğunun ən yüksək rütbəli şəxsləri imza atmalı olurlar. Həmin arayışda S.Tatlıyevə verilmiş Azərbaycan c/m-nin 72-ci maddəsinin I hissəsini dəyişdirərək, 105-ci maddənin II hissəsi ilə əvəz edirlər. Bununla da C.Tatlıyevin həbsi üçün **Azərbaycan SSR NS yanında DTK-nın sədri, general-mayor A.Quskovun və Azərbaycan SSR Respublika prokuroru, III dərəcəli Dövlət ədliyyə müşaviri Babayevin 6 sentyabr 1956-cı ildə imza atdıqları növbəti qərarla müttəhimin üzərindəki ağır maddəni götürməli olurlar.** S.Tatlıyevə müxtəlif yerlərdən verilən sorğuların cavabının müsbət nəticəsi idi ki, hüquq mühafizəsinin rəhbərliyi bu qərara gəlməli olurlar.

Həyatı hələ dərinə duymayan, hər bir gənc kimi səhv edə bilən tələbəyə qarşı bu qədər haqsızlıq nədən idi. “Böyük qardaşları”na xoş gəlməkdən ötrü düşünmədən verilən, hər bir göstərişə əməl etməyə qadir olan vəzifə hərislərindən bundan artıq nə gözləmək olardı? Belələri şöhrət xatirinə hər şeydən keçməyə hazır olan vəzifəpərəstlər idi. Bunlardan aman gözləmək ən azı sadələvlik olardı. Məhz buna görə də qərar çıxarılır:

Azərbaycan SSR NS yanında DTK-nın II bölmənin, IY şöbəsinin baş müstəntiqi, mayor L.Şabalov sentyabr ayı, 1956-cı il tarix, Bakı şəhəri.

1938-ci il, mart ayında Ağstafanın Dağkəsəmən kəndində anadan olmuş, ÜLKGİ-nin üzvi, ADU-nun III kurs tələbəsi, Sabir Əli oğlu Tatlıyev 14 may 1956-cı ildə anti-

sovet məzmununda SSRİ Ali Sovet Rəyasət Heyətinin ünvanına anonim məktub yazmışdır. Məktubu ekspertizanın aktı və Tatlıyevin öz şəxsi ifadəsi də təsdiq edərək, qərara alınır ki,

Basın küçəsi (indiki Füzuli küçəsi —A.K.) 79-da yaşayan Sabir Əli oğlu Tatlıyevin evi axtarılsın və özü həbs edilsin.

Mayor Şabalov, mayor Xalıqov, kapitan Hüseynov.

Bunların imzaları ilə razılaşan Azərbaycan SSR NS yanında DTK-nin sədr müavini Zamanov.

Sabir Tatlıyevin qaldığı evin axtarış olunmasına 06.09.1956-cı ildə DTK-nin sədri Quskov və həbsə sanksiya verən Azərbaycan SSR prokuroru Babayev imza qoyurlar.

Sonra isə S.Tatlıyevin ailə üzvləri haqqında məlumat verilir:

Atası: Əli Süleyman oğlu Tatlıyev 1910-cu ildə Ağstafanın Dağkəsəmən kəndində anadan olub, meşə təsərrüfatında işləyir.

Anası: Badisəba İsgəndər qızı 1917-ci ildə Dağkəsəməndə anadan olub, meşə təsərrüfatında işləyir.

Qardaşları: Nizami 1942, Vidadi 1950-ci ildə anadan olub.

Bacıları: Arifə 1940, Zeynəb 1946, Minaya 1953, Raya 1955-ci ildə anadan olub.

Sabir Tatlıyev qatı “vətən xaini, ələkeçməz cani, böyük bir ölkəni qorxu içində saxlayan” olduğu üçün onun şifahi portretini DTK tərəfindən yazmağa “ehtiyac var idi.”

Boyu - orta, fiqura - arıq, çiyinləri - sallanmış, boynu - uzun, saçının rəngi - tünd şabalıdı, gözünün rəngi - qonur, üzü - yumurtaşəkilli, alını - nəmli, düz, bığları - qövşşəkil-

li, burnu - kiçik, düz, üfütü, ağız balaca, dodağı nazik, saqqalı az çıxmış, qulaqları balaca, yumurtasəkilli.

Belə şifahi portret yalnız məşhur kəşfiyyatçılar haqqında hazırlanırdı. Unutmaq olmaz ki, şəhərə təhsil almağa gələn, gənclikdə hamı kimi çılğınlıq edən III kurs tələbəsinin başına ağlagəlməz oyunlar açan kəşfiyyat əməkdaşlarına belə “əməliyyatlar” heç vaxt başıucalıq gətirməz. Respublikanın baş kəşfiyyatçısı, baş ittihamçısının gənc tələbənin düşünölməmiş yazısının qulpundan belə yapışmağındansa, kriminal hadisələrin hökmranlıq etdiyi bir dövrdə həmin cinayətlərin açılmasına diqqət yetirsəydi daha yaxşı olmazdı. İki nadürüst rəhbər işçilərinə görə olmanın işgəncələrə məruz qalan bir gəncə nədir bu haqsızlıq. Heç olmasa qonşularınızdan ibrət götürəydiniz. O zaman nə indi torpaqlarımız gedərdi, nə də bu qədər qaçqınıımız olardı. Biz başımızı yerin altına soxmaq, həya etmək əvəzinə, gecə-gündüz mütrüflük etməkdən yoruluruq. Tarix göstərdiki Sabir Tatlıyev yazdıqlarında yanılmamışdır. Lakin uzun illərin kəşfiyyatçıları 18 yaşlı bir gəncin gördüklərini əvvəlcədən görə bilmirdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin illərdə xalq arasında hamı bu iki dövlət rəhbərlərini lənətləyər, onlara müxtəlif ayamalar verər, lətifələr qoşardılar. S.Tatlıyev isə bunlardan fərqli olaraq bəzən bir kəsin qəlbini sındırmamaq üçün susmağı bacarırdısa, digər tərəfdən də bu cür edilən haqsızlıqlara etirazını (vəzifəsindən asılı olmayaraq) bildirməkdən çəkinmirdi...

42 sayılı orderlə S.Ə.Tatlıyevin yaşadığı yerdə axtarış aparılmasına razılıq verilsə də, lakin 07.09.1956-cı il tarixli arayışda göstərilir ki, “həbs olunan Tatlıyev Sabir Əli oğlunun Bakıda, nə də başqa bir yerdə qeydiyyatı yoxdur. Evdəki əşyalar S.Tatlıyevə deyil, başqa şəxsə mənsub ol-

duğunu nəzərə alıb, axtarış aparılması məqsədə uyğun sayılmır. Azərbaycan SSR DTK-nin II bölmə, IY şöbənin rəisi, mayor Xalıqov.”

Bir məsələni də qeyd etməyi özümüzə borc bilirik. İstintaq gedişindən məlum olur ki, mayor Xalıqov alicənab, dərinliyə çox getməyən, “cinayətkara” qarşı isti münasibət gözləyən təhlükəsizlik idarəsinin əməkdaşdır. O bir köhnə əməliyyat işçisi kimi hadisənin təfərrüatını yaxşı dərk etsə də, lakin nə etməli, hadisə olmuşdu, ona bəraət qazandıra bilməsə də, tələbədən öz xeyirxahlığını əsirgəmək istəmir-di...

Həmin orderin arxasında belə bir qeyd də edilmişdir: “Həbsim üçün order mənə 6 sentyabr 1956-cı, saat 15/15-dəqiqədə təqdim edildi. İmza: Tatlıyev Sabir 6/IX-1956.

07.09.1956-cı ildə DTK-nın əməkdaşı İlyasov, ADU-nun hüquq fakültəsinin kafedra müdiri Əsədov (S.Tatlıyevin dayısıdır — A.K.), evin sahibəsi Luqar, evin sakini Şmerlinq akt tərtib edərkən Tatlıyev Sabir Əli oğluna aid olan çamadandan aşağıdakı sənədlər götrülür.

1.Komsomol bileti—16628998

2.Pasport—IX LC 680988

3. Nömrəsiz tələbə bileti

Bu vaxt ərzində respublikanın məşhur xəfiyyəçiləri, kəşfiyyatçıları hərtərəfli, əhatəli şəkildə istintaq aparırdılar. Həmin istintaq zamanı bir tərəfdən S.Tatlıyevin ailə üzvləri “çək-çevirə” salınır, digər tərəfdən də 3-4 müstəntiq bir yerə yığışib 18 yaşlı gəncə hər gün eyni sualları verməkdən yorulmurdular.

S.Tatlıyevin 03.09.1956-cı ildə həbs olunduğunun sabahı müstəntiqlər, onu “ənşər-mənşər” ayağına çəkməyə “start” verdilər. Gənc tələbənin ilk istintaqı 04.09.1956-cı

il saat: 17/30-dan—21/15-ə qədər davam etdi. 4 saata qədər davam edən dindirilmənin ilk sualı da qəribə olub:

“Hansı dildə sizdən izahat götürülməsini istəyirsiniz?” – sualını cavablandıran S.Tatlıyev, Azərbaycan dilində izahat alınmasını xahiş edib. Lakin çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu böyüklükdə respublikada Azərbaycan dilli müstəntiq tapılmayıb. Əvəzində tərcüməçini köməyə çağırmalı olublar. Nəticədə on gündən çox ifadə verən, ay yarım dövlət səviyyəsində istintaqı gedən 18 yaşlı bir tələbəyə 19.09.1956-cı ildə Azərbaycan SSR DTK-nın baş müstəntiqi kapitan Arutyunovun təqdimatı, istintaq idarəsinin rəisi Məmmədovun təsdiqi ilə Tatlıyev Sabir Əli oğlunun 100 sayılı işi ilə əlaqədar olaraq qərara alınır ki, hökumət rəhbərləri səlahiyyətlərini yerinə-yetirərkən, anonim məktubun müəllifi olan **Sabir Əli oğlu Tatlıyev tərəfindən təhqir olunublar.**

Məhz bundan sonra 23 oktyabr 1956-cı il tarixdə V.S.Belikovun sədrliyi, V.V.Dmitrev və L.M.Niyazova tərəfindən S.Ə.Tatlıyevə hökm çıxarılır.

Prokuror—İ.Hacıyev, müdafiəçi—B.Səfərov, katib - E.Petrosyanın iştirak etdiyi məhkəmə S.Ə.Tatlıyevi təqsirli bilib, onu 2 il müddətində azadlıqdan məhrum edir.

O, zaman bu xalqın başına kül oldu ki, gənc türk övladının istintaq işini təcrübəli Azərbaycan kəşfiyyatçısı, ədliyyə işçisi olan respublikanın əməkdaşlarının əvəzinə, alkoqol düşkünü olan ruslara, zəti məlum olmayan, qızlarını azərbaycanlı kişilərinin ağışuna atan ermənilərə həvalə edilir. Həmin şəxslər gələcəkdə qələmi ilə Azərbaycanı tanıtdıra biləcək bir istedadı görə bilməkdən uzaq idilər.

İllər keçəcək, bu 18 yaşlı gənc həbsxana divarlarından həmişəlik ayrılacaq, Azərbaycan ədəbiyyatında sevilən ya-

zıçılardan birinə çevriləcək və oxucuların qəlbində əbədi “möhrü”nü vuracaqdır. O yenə də gənclik əqidəsindən dönməyəcək, haqqı nahaqqın ayağına verməyəcəkdir. Bu əqidəsinə görə də onun “şinelindən çıxan”lar xalq şairi və yazıçısı olacaq, o isə öz “köhnə komasına” çəkilib yeni-yeni əsərlər yazacaqdır.

Bu şəxs həyatın ağır günlərin dadmış, başı bələlər çəkmiş, lakin heç kəsə əyilməmiş, yaltaq, əqidəsiz yazarları kənardan acı gülüşü ilə seyr edən, heç bir hökumət təltifi olmayan xalqın qeyrət simvolu sayılmağa haqqı olan **SABİR AZƏRİ** idi.

Görkəmli yazıcının məğrurluğu, əyilməzliyinin nəticəsi idi ki, bütün günü ətrafında dolayan, bir vaxt Sabir Azərinin yazılarına qıbtə ilə yanaşan, “Xalq şairi”, “Xalq yazıçısı” adını min bir yolla “ələ keçirən” qələm yoldaşlarından fərqli olaraq o, susmağı üstün tutmuşdu. Lakin çox təəssüflə qeyd edək ki, yarım əsrlik yaradıcılığı olan, 30-a qədər kitabın müəllifi, əsərlərin tirajı miyonlarla sayılan, dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilən, qalaq-qalaq kitabların müəllifinə bu qədər ögey münasibət nədəndir. Doğrudanmı Yazıçılar Birliyi Sabir Azərini unudub. Axı, Sabir Azəri Respublikanın teleradio şirkətində, “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzetində, Yazıçılar Birliyində işləmiş, ən nəhayət “Ulduz” jurnalında baş redaktorunun müavini olmuşdur.

Sonda qələminə və şəxsiyyətinə hörmət etdiyim, Yazıçılar Birliyinin sədri, Xalq yazıçısı Anar müəllimin nəzərinə çatdırmağı özümə borc bilirəm.

Anar müəllim, Siz uzun illər Sabir Azəri ilə çiyin-çiyinə işləmişiniz. Onun qələm təcrübəsinə, təvazökarlığına bir çoxlarından Siz yaxşı bələdsiniz. Arxivi araşdırarkən bir yerdə şəh qəhqəhəli gülüşdə şəklinizi görəndə bir vaxt

necə isti münasibətdə olduğunuzun bir daha şahidi oldum. Yaxşı olmazmıdır ki, həmin xoş günlərə qayıdıb, Sabir Azərinin yaradıcılığı və həyat tərzi ilə maraqlanaydıq.

Bu müraciəti edəndə düşünülməsin ki, mənim Sabir Azəri ilə qohumluğum, tanışlığım yaxud onunla yerliliyim var. Xeyr! Sadəcə onun istintaq ifadəsindəki məğrurluğu, mərdliyi bu addımı atmağa məni məcbur etdi. Onun hal-hazırda nə ilə məşğul olduğundan belə xəbərsizəm. Lakin işimlə əlaqədar olaraq arxivləri araşdırarkən məhz onun haqqında sənədlərə rast gələndə, bir ziyalı kimi belə şəxsiyyətin qarşısında istər-istəməz baş əyməli oluram.

Ümid edirik ki, Anar müəllim görkəmli yazıçı ilə maraqlanacaq və nəticədə Sabir Azəri ədəbiyyatımız qarşısında göstərdiyi xidmətlərinə görə layiqli qiymətini alacaq.

HAQQ NAZILƏR, ÜZÜLMƏZ

Seçirəm fikrimin aynasında mən
Vəfalı, vəfasız olan dostları.
Adını dilimdən salıb itirdim
Qonanda dilinə yalan dostların.

Məmməd Araz

Şəkildə sağdan Məmməd Araz və Yusif Əzimzadə

Bir neçə il öncə Azərbaycanın görkəmli sənətkarı, Xalq şairi Məmməd Arazın həyat yoldaşı Gülxanım müəllimə ilə “El” jurnalında müsahibə dərc olunmuşdur. Müsahibədə bu cəfakeş xanımın uzun illər yataq xəstəsi olmuş həyat

yoldaşı, xalqımızın bənzərsiz şairi Məmməd Arazla keçən uzun bir ömür yolunun qısa tarixçəsi xatırlanırdı.

Yazıda Gülxanım müəllimə şairin həyatının ən ağır günlərindən birinə toxunması, mənim marağıma səbəb oldu. Çünki həmin hadisə mənə tanış idi. Mən M.Arazın yaşadığı o ağır dəqiqələri Gülxanım müəllimədən eşitmək, onların həmin anlarda birlikdə keçirdiyi iztirablarına şərik olmaq istəyirdim.

Gülxanım müəllimənin verdiyi müsahibədə mənim gözlədiyim hadisənin təfərrüatı ilə danışılacağını zənn edib, yazıdan heç bir vəchlə ayrılmaq istəmirdim. Ustad sənətkarın yaşadığı illərin hər bir anı Məmməd Arazsevərlərin marağına səbəb olacağını nəzərə alıb, hadisəni xatırlanmasına ehtiyac duydum...

Müsahibədən məlum olurdu ki, M.Arazın sağlması mümkün olmayan “Parkinson” xəstəliyinə tutulması, onun “Ədəbiyyat və İncəsənət”(indiki “Ədəbiyyat”) qəzetində baş redaktor müavini işlədiyi dövrlərdə gedən hadisənin nəticəsində əmələ gəlmişdi. O, illərdə ictimai xadim, yazıçı, həkim Nəriman Nərimanovun yubileyi ərəfəsində yazıçı haqqında dərc etdirdiyi məqalələrə görə baş redaktor müavini vəzifəsindən haqsızlıqla kənarlaşdırılmış, nəticədə isə bu hadisə şairə böyük təsir edərək onun cismani həyatına ömürlük ağır zərbə vurmuşdur.

Hadisəyə çox səthi yanaşan Gülxanım müəllimə bacardıqca ağırlı günlərdən tez “ayrılmağı” üstün tutmuş, hiss olunacaq şəkildə o qəmli hadisədən “yayınmağa” müvəffəq olmuşdur.

Gülxanım müəllimə demək istədiyi, lakin o qəmli günlərdən sükutla keçərək, oxucunu intizarda qoyduğu hadisəyə mən vaxtilə S.Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində saxlanılan sənədlər ara-

sında rast gəlmişdim. Həmin hadisə sənədlərdə təfərrüatı ilə açıqlanırdı.

Sənədlərdən aydın olurdu ki, şair heç kəsdən kömək gözləmədən günahsızlığını sübut etmək üçün o zaman Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinə, Yazıçılar İttifaqının Rəyasət heyətinə və ilk partiya təşkilatına müraciət etmək məcburiyyətində qalmışdı. Əks halda şairin həyatının sonu müəmmalı qalacaqdır.

Hadisə nədən bəhs edir, niyə Məmməd Araz işdən kənarlaşdırılıb. Şairin günahı nə idi? Baş redaktor nə səbəbdən həqiqəti deməkdən çəkinib? Biz bu suallara yalnız arxivdə saxlanan sənədlər əsasında cavab tapmağa çalışacağıq.

40 ilə yaxın bir vaxtdan sonra sükut buzunu sındırmaq nə qədər ağır olsa da, lakin həqiqəti “çuvalda gizlətmək” də günahdır, o nə vaxtsa üzə çıxmağa müvəffəq olacaq. Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərimiz (s.ə.s.) buyurub: **“Həqiqət insanlar üçün nə qədər acı və xoşagəlməz olsa da, onu deyin.”**

Oxucular düşünməsin ki, bu hadisəni təfərrüatı ilə verməkdə məqsəd kiminsə qəlbinə və ya ruhuna toxunmaq, kimlərisə bir-birinə qarşı qoymaq fikrindəyik. Əsla yox! Məqsəd yalnız günahsız şairin vaxtı ilə keçirdiyi əsəbi günlərinə şerik olmaq, uzun zamandan sonra da olsa həqiqəti aydınlaşdırmaqdır.

Biz bu yazını Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin katibliyi və Mədəniyyət Nazirliyi kollegiyasının “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzetinin buraxdığı səhvlərə həsr edilmiş, 14 iyul 1972-ci il tarixli birgə iclasının arxivdə saxlanılan sənədlərinə əsasən qələmə almışıq.

Sənədlərdən məlum olur ki, yazıçı, ictimai xadim Nəriman Nərimanovun Bakıda uzun müddətdir ki, nəhəng hey-

kəli ucalır. Oradan gəlib keçənlər bu heykəlin qarşısında dayanıb sükut edir, uşaqlar isə bütün qayğılardan uzaq olaraq “baba”nın ətrafında oynayırdılar. N.Nərimanov uzun müddətdir ki, postamentin üzərində dayanıb “açılışını göz-ləməyinə” baxmayaraq aidiyyatı təşkilatlar bu barədə heç bir tədbir görmək fikrində deyildilər.

Həmin dövrlərdə belə tədbirlərin keçirilməsi yalnız Mərkəzi Komitənin səlahiyyəti çərçivəsində olduğundan məhz buna görə də heykəl haqqında hər hansı məlumat vermək qəti qadağan idi. Hərçənd ki, belə bir rəsmi qadağa yox idi. Lakin bu ərəfədə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin ilk səhifəsində heykəlin şəkli dərc edilir.

Bu “çağrılmamış qonağın gəlişi” rəsmlərin hiddətinə səbəb olur və təcili olaraq “cinayətkarların” cəzalandırılması üçün göstəriş verilir.

İclasda çıxış edən Mədəniyyət nazirinin müavini M.Ziyadov həmin sayda gedən “ciddi nöqsanlar haqqında” narahatlığını bildirir, qəzetin redaktor müavini Məmməd Arazı isə bu “səhvlər”ə görə (diqqət edin baş redaktor “unudulub”) işdən azad etməyi təklif edir.

İclasın gedişini işıqlandıran sənədlərdən aydın olur ki, “cinayətkar” məzuniyyətini başqa şəhərdə keçirdiyinə görə Bakıda açılan “məhkəmə”dən xəbərsizdir və ona görə orada iştirak edə bilməyib. Lakin ilk növbədə Məmməd Arazı həsr olunan bu “təntənə”, vaxtı ilə tribunallarda boş-boş danışan, yuxarılara xoş gəlmək üçün dəridən-qabığından çıxıb, onların şəninə mədhiyələr deyən, yazılarında, çıxışlarında haqdan, ədalətdən, düzlükdən dəm vuran Məmməd Arazın qələm dostları qınlarına çəkilib “mənə nə” prinsipi yürüdərək, ağrımayan başlarına dəsmal bağlamaq istəmirdilər.

Bunlardan fərqli olaraq həmişə düzgünlüyü, doğruluğu, ilk növbədə mərdliyi, kişiliyi hər şeydən üstün tutan oxucuların sevimlisi, dünyasını dəyişmiş Xalq yazıçısı Sabir Əhmədli və şair Tofiq Bayram bu haqsızlığa qarşı kəskin şəkildə etirazlarını bildirirlər və qeyd edirlər ki, **“cəza o vaxt düz olar ki, cəza alan adam özü iştirak etsin, işdə günahkar və ya günahkar olmadığını boynuna alsın. Axı Məmməd Araz məzuniyyətdədir.”**

O zaman bu cür etiraz etməyə hər kəsin cürəti çatmazdı. Çünki belə etirazlı çıxışlar partiyanın qoyduğu qərarların əksinə getmək kimi qiymətləndirilir və nəticədə həmin şəxs özünün gələcək inkişafını açıqdan-açığa zərbə altına qoymalı olurdu.

Qərar isə qəti idi. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı katibliyinin və Mədəniyyət Nazirliyinin 13 iyul 1972-ci il tarixli birgə qərarına əsasən “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzetinin son saylarında gedən ciddi səhvlərə görə baş redaktor “Yusif Əzimzadəyə xəbərdarlıq etmək şərtilə şiddətli töhmət elan” olunur, “materialların hazırlanmasında ciddi səhvlər buraxdığına görə baş redaktor müavini Məmməd Araz vəzifəsindən azad” edilir.

İclası Məmməd Arazsız keçirənlər həqiqəti eşitmək istəmirdilər. Qərara iclasın sabahı günü — 14 iyul tarixdə imza atılır. Həmin gün isə qəzetin baş redaktoru Yusif Əzimzadədən “İzahat” alınır.

“İzahat”dan aydın olur ki, Y.Əzimzadə aprel ayının 9-dan may ayının 10-na qədər məzuniyyətdə olsa da, lakin qəzet üçün nəzərdə tutulmuş materialların oxunmasında, redaktə edilməçində, şəkillərin seçilməsində, nəhayət çapı və buraxılışında iştirak etdiyini səmimi etiraf edir. Onu da qeyd edir ki, M.Araz o zaman Azərbaycan şairlərinin tərkibində Litvaya, poeziya bayramına yola düşübmiş.

Bundan sonra vəzifədən kənarlaşacağını dərk edən Y.Əzimzadə qələmini M.Araza tərəf “itiləməli” olur. O, sonra qələm “dostunun” laqeyidliyindən, etinasızlığından, işə səhlənkar yanaşmağından “izahat”ında uzun-uzadı gös-tərməli olur. Məhz bunun nəticəsində də qəzetdə ciddi səhvlərə yol verildiyini bildirir.

“İzahat”da bir daha aydın olur ki, baş redaktorun məzu-niyyəti may ayının 10-da bitmiş, qəzet də həmin ayın 27-də cap olunub. Baş redaktor həmçinin qəzetin capında bi-lavasitə şəxsən iştirak edib. Ondan fərqli olaraq Məmməd Araz N.Nərimanova həsr olunmuş nömrənin hazırlanma-sında, maketin tutulmasında və cap edilməsində iştirak et-məyibsə, may ayının 24-30 arasında Litvanın paytaxtı Vilnyus şəhərində, poeziya günlərində iştirak etmək üçün ora dəvət olunubsa, qəzetin baş redaktor müavinini günah-kar etmək nə qədər düzdür.

Yalnız məlum qərardan bir ay sonra Məmməd Arazdan “Məlumat” istənilir.

“Məlumat”dan məlum olur ki, M.Araz həyat yoldaşını müalicə etdirmək üçün Yessuntikiyə gedir və iyun ayının 24-də Bakıya qayıdandan sonra həmin ayın 13-də AYİ-nin və Mədəniyyət Nazirliyinin kollegiyasının birgə qərarı ilə işdən çıxarıldığı ona bildirilir. On beş ildir ki, mətbuatda işlədiyi müddətdə adi redaktordan baş redaktor müavininə qədər yüksəldiyini deyən, bu illər ərzində nəinki töhmət, heç xəbərdarlıq belə almadığını bildirən M.Araz, həqiqətin üzə çıxmasını əlaqədar təşkilatlardan xahiş edir.

Beş makina vərəqi həcmində yazdığı “Məlumat”da gü-nahsız olduğunu sübut etməsinə baxmayaraq, şair yalnız özündə ağır faciənin şərtlərini görəndən sonra həqiqətə “nail olur”. Məhz bu ərəfədə artıq ağır xəstəlik getdikcə öz işini görürdü.

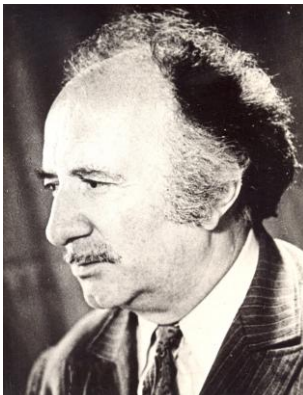
Hadisədən bir neçə ay sonra – dekabr ayının 2-də SSRİ-nin 50 illiyinə həsr edilmiş respublika sərgisində nümayiş etdirilən plakatlardan biri olan ”Şöhrətlən, Vətən” “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzetində dərc edilir. Plakatta əlində Sovet dövlətinin gerbini tutmuş, dizləri və sənəsi açıq qız təsvir edilmişdir. Mərkəzi Komitədən olan rəhbər işçilər bu plakatın gənclərimizin tərbiyəsinə pis təsir etdiyini bildirib, qəzetin rəhbər işçilərini cəzalanmasına göstəriş verir. Bu dəfə növbə Y.Əzimzadəyə çatır.

Həmin “biabrçılıq” məsələyə qiymət verildəndən sonra bu dəfə, vaxtilə “vəzirini qurban” vermiş “şah” özü “mat” vəziyyətinə düşür. Bununla da həmin hadisədən bir neçə ay sonra “bir saatlıq xəlifə”nin “hakimliy”i sona yetir.

Unutmaq olmaz ki, “haqq nazilər, lakin üzülməz.”

60 İLDƏN SONRA REPRESSİYAYA MƏRUZ QALMIŞ

Tarixi məlum olmayan musiqinin harada, kim tərəfindən, hansı şəraitdə yarandığı haqda müxtəlif fərziyyələri, fikirləri nəzərə almasaq o bizə əl çatmaz bir sirr olaraq qalır. İncəsənətin bütün gözəlliklərini özündə cəmləşdirən musiqi, möcüzələri ilə insanları düşünməyə məcbur edir. Bu möcüzələr onları bəzən ölümün

pəncəsindən almağa qadirdir. Təsadüfi deyil ki, tibb sahəsinin bir çox mütəxəssisləri bu gözəllik ilahəsinə həmişə ehtiyac duyublar.

Məşhur ingilis filosofu, tarixçi və publisisti Tomas Karleil musiqini sözsüz, bəzən də çox dərin mənaları ifadə edən nitqə bənzədir. Həmin “nitq”lə dünyanın hər yerində insanlar bir-birini duyur və başa düşür. Dünyada yeganə musiqiçilərdir ki, onların öz “danışiq dili” var. Bu “dil” ilə onlar dünyanın hər yerində millətindən, irqindən, dinindən, dilindən asılı olmayaraq bir-biri ilə ünsiyyət yarada bilir.

Hər bir xalq öz musiqisinin pərəstişkarı olduğu kimi, onun tarixini öyrənməyə, bu sahənin yaradıcılarını arayıb-axtarmağa, təbliğ etməyə, izlərini yenidən göyərtməyə can atır. Bu baxımdan milli musiqimizin yaranıb inkişaf etməsi yollarını, onun ifaçılıq sənətini araşdırıb xalqa çatdırmaq missiyası ilk növbədə sənətşünasların üzərinə düşür. Lakin çox təəssüflər olsun ki, musiqi sahəsi ilə

məşğul olan bəzi sənətşünaslar bir-iki məqalə yazmaqla işlərini bitmiş hesab edir və daha asan yollar axtarmağa meyilli olurlar. Çünki musiqi tarixini araşdırmaq nə qədər ağırdırsa, bir o qədər də məsuliyyətlidir.

Unutmaq olmaz ki, musiqi tədqiqatı ilə, ələlxüsus muğam tarixini tədqiqi ilə məşğul olmaq istəyən sənətşünas musiqi savadı ilə bərabər o, tarixi, ədəbiyyatı, coğrafiyanı bilməklə yanaşı, qələm təcrübəsinə də malik olmalıdır.

Qeyd etdiyimiz keyfiyyətləri özündə birləşdirən, bu ağrı, çətin, məsuliyyətli işi üzərinə götürən, musiqişünas, Əməkdar İncəsənət Xadimi Firidun Şuşinski idi. Fitri istedadı, fenomen yaddaşı, açıq fikirləri ilə çoxlarını heyrətə gətirən F.Şuşinski çox zaman iti və kəskin qələmi ilə özünə kifayət qədər düşmənlər “qazanmağa nail” olmuş tədqiqatçılardandır. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə də Firidunbəy hələ tələbəlik illərində hər şeylə maraqlandığına, sözünü çəkinmədən açıq şəkildə dediyinə görə dövrün “qəddar rəhbəri” kimi qələmə verilən Azərbaycan KP MK-nin katibi olmuş Mircəfər Bağirovun kəskin iradına məruz qalmışdı.

1949-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin tələbəsi olmuş F.Şuşinski kitabxanada işləyərkən Stalinin əsərləri arasında “Əllər atası”nın Nəriman Nərimanova yazılmış məktubuna rast gəlir. Bu məktub Firidun bəyi təəccübləndirməyə bilməzdi. Halbuki Stalin tərəfindən Nərimanovun adını dilə gətirmək qadağan edilmişdir. Həmin illərdə bu adı çəkmək ölümə bərabər idi. Belə olan halda Stalinin N.Nərimanova yazdığı məktub onun marağına səbəb olur. Firidun bəy universitetin müəllim və professor heyətinə bu barədə müraciət etsə də, lakin onlardan nəinki cavab, hətta ona bu barədə düşünmək belə yasaq edilir. Hər bir

sualın aydınlığına can atan Firidun bəy əlacsız qalıb Respublikanın dövlət başçısı M.C.Bağirova müraciət etməyi qərara alır.

Salman Mümtaz adına ADƏİ arxivində F.Şuşinskinin fondunda saxlanılan sənədlər arasında rast gəldiyimiz dövlət başçısına ünvanlanan müraciətdə deyilir: **“...mümkün olarsa, çox xahiş edirəm aşağıdakı məsələləri mənə izah edəsiniz:**

1.Partiyamızın N.Nərimanova münasibəti necədir.

2.Nərimanovun buraxdığı səhvlər nədən ibarətdir.

ADD-nin tarix fakültəsinin V kurs tələbəsi

Firidun Həsənov(Şuşinski – A.K.)

Tələbənin bu gözlənilməz hərəkəti universitet rəhbərliyini təşvişə salır. F.Şuşinski “Ağa”nın qəbuluna dəvət olunur və hirsəl altı dəqiqə vaxt ayrıldığını ona öncədən bildirilir. Lakin dörüş 1 saat 10 dəqiqə çəkir. Həmin söhbət ərəfəsində M.C.Bağirov tələbəyə arxivlərlə tanış olmağı məsləhət bilir və ona kömək edilməsinə “göstəriş” də verir. Lakin bu “göstəriş”ə özləri bildiyi kimi “əməl edilərək”, tələbənin düzgün müəyyənləşməyən ünvana müraciət etdiyi üçün DTK-nın (indiki MTN – A.K.) sədri Yemelyanov və onun müavini Sumbatov – Topiridze tərəfindən universitetdən xaric edilir.

M.C.Bağirov yığıncaqların birində bu tələbənin “özbaşınalığını” qeyd edərək deyirdi:

“Universitet daşyol do toqo, nekiy student Qasanov /Şuşinski-A.K./ obratilsya ko mne neznaya kto takoy Narimanov. On zarazilsya Narimanşinoy”.

Həmin çıxışdan bir müddət sonra M.C.Bağirov tələbə ilə maraqlanır, universitetdən xaric olunduğunu bildikdə onun bərpa edilməsinə göstəriş verir. Bunlar hamısı sonralar olacaq...

Firidun Şuşinski Qarabağın tacı sayılan, indi ermənilərin tapdığı altında inləyən Şuşa şəhərində “qızıllı Məhəmməd” deyilən kişinin ailəsində dünyaya göz açıb. Məhəmməd kişi Qarabağın sayılab seçilən bəylərindən, həyat yoldaşı Səyyarə xanım isə Cavanşir nəslindən olub. Hələ tayqulaq Andronik Qarabağa yaxın yerdə çadır quranda Səyyarə xanımın atası Həsən kişi Nuri Paşanın ordusuna kömək üçün ona min beş yüz qızıl sikkə də veribmiş. Məhz F.Şuşinski belə əsilli-nəsilli ailədə böyüyüb tərbiyə almışdır.

Şuşada ticarət və sənətkarlıq inkişaf etsə də, Zaqafqaziyada dini mərkəz kimi tanılsa da, lakin çox musiqiçilərin oylağı kimi məşhur idi. Təsadüfi deyil ki, Şuşanı “Qafqazın konservatoriyası” adlandıranda bu şəhərdə doğulan məşhur bəstəkarlardan, muğam ifaçılarından Ü.Hacıbəyli, C.Qaryağdıoğlu, Məşədi Məhəmməd, S.Şuşinski, X.Şuşinski və neçə-neçə müqtədir sənətkarlar nəzərdə tutulurdu.

Körpəliyindən evlərində musiqi sədaları kəsilməyən, ustad sənətkarların vaxtaşırı gəlib-getdiyi yer olan bu ocaqda muğamın sədaları bütün el-obaya yayılırdı. Bu sehrli səslərin təsirinə düşən balaca Firidun tay-tuşlarından ayrılıb özünü sakit bir guşəyə verər və Cabbar əminin oxuduqlarını pəsdən zümzümə etməkdən yorulmurdu. Görünür həmin vaxtlardan C.Qaryağdıoğlu onun qəlbinə hakim kəsilmişdi. Lakin ona məlum deyildi ki, qəlbini fəth etmiş bu ustad sənətkarlar haqqında gecəli-gündüzlü apardığı araşdırmalar, yazdığı məqalələr nəşr etdirdiyi kitablar bəzilər “musiqiçilər” tərəfindən qısqançlıqla qarşılanacaq və ona mənəvi zərbə vurmaqdan həzz alacaqlar. Ona hələ o da məlum deyildi ki, yuxusuz gecələrin mükafatını vaxtilə yaxşılığını əsirgəmədiyi, onu ilk dəfə mət-

buat səhifələrinə çıxardan bu üzdənirəq “sənətkarlar” olacaqdır...

F.Şuşınskinin ilk əsəri 1964-cü ildə məşhur xanəndə “Şərq muqisinin peyğəmbəri”(S.Yesenin) haqqında qələmə aldığı “Cabbar Qaryağdıoğlu” əsəridir. Əsər Azərbaycan vokal sənətinin əvəz olunmuş nümayəndəsi C.Qaryağdıoğlunun həyat və yaradıcılığından bəhs edir. Tədqiqatçı bu kitabda ölməz sənətkarın həyata gəlişi ilə “Azərbaycan musiqi tarixində yeni mərhələ” /F.Şuşınski/ yaranmasından xəbər verdiyini göstərir. O, kitabda C.Qaryağdıoğlunun yaradıcılığını geniş və əhatəli şəkildə tədqiq etməklə yanaşı, eyni zamanda Şuşanın qədim tarixini, bizə məlum olmayan musiqiçilərin taleyi haqqında çox qiymətli məlumatlar verir.

Şuşanın tarixini geniş, əhatəli şəkildə araşdırmaq tədqiqatçının ən böyük istəyi idi. O bu vüqarlı qalanın əzmliyi, düşməne basılmamazlığı ilə fəxr edirsə, digər tərəfdən mənfur ermənilərin Şuşada və onun ətrafında olan bölgələrdə hansı tarixi səbəbdən məskən sınılması həmişə Firidun bəyi düşündürmüş və bunu aydınlaşdırmağa çalışırdı. Bunun nəticəsi idi ki, Firidun bəy hələ universitetdə təhsil aldığı illərdə doğma Şuşanın tarixi haqqında sənədlər toplamaq üçün çox zaman öz hesabına keçmiş SSRİ-nin bir sıra şəhərlərinin arxivlərində, muzeylərində tədqiqat aparmışdı. Ayrı-ayrı şəxslərdən şəxsi pulu hesabına sənədlər alan, gecə-gündüz gərgin vəziyyətdə işləyən, bütün çətinliklərə sinə gərən Firidun bəy məhz bu kitaba görə onu gələcəkdə nələr gözləyəcəyini düşünmürdü. Nə biləydi ki, keçirdiyi yuxusuz gecələrin müqabilində “Şuşa” bir tərəfdən ona şöhrət gətirəcəksə, digər tərəfdən o, uzun müddət təqiblərə məruz qalacaqdır.

Bu barədə F.Şuşinski yazırdı: “... “Şuşa” kitabının üstündə mənim başım nələ çəkmədi. O zaman mən ermənilərin əlindən üç ay Şuşaya gedə bilmədim. Küçədə, hər yerdə məni daşa basırdılar. Dəfələrlə evimin küçə qapısını və pəncərələrini sındırırdılar, telefon xəttini kəsirdilər. Bir neçə dəfə mənə sui-qəsd etdilər....

Məni aradan götürmək üçün başıma altı milyon (altı milyon ABŞ dolları həcmindən çox – A.K.) pul qoymuşdular. Ermənistanın “Pioner” qəzetindən tutmuş “Kommunist” qəzetinə kimi bütün mətbuat əleyhimə böhtanlar və söyüşlər yazdıraraq məni erməni xalqının ən mənfur düşməni kimi qələmə verirdilər”.

Maraqlıdır ki, bu təhqirlər Beyrutdan da gəlirdi. Orada nəşr olunan “Hayastan” qəzeti də bu kitab müəllifi haqqında söyüş yazmaqla elə bil Ermənistanda yaşayan soydaşları ilə yarışa girişmişdi.

Hətta iş o yerə çatmışdı ki, boya-başa çatdığı Azərbaycanlı da ermənilərin səsinə səs verənlər tapılırdı. Təsədüfi deyil ki, vətəninə azərbaycanlı erməni başlar onların dəyirmanına su tökməkdən yorulmur, Firidunbəyə “burjua millətçisi”, “xalqlar dostluğunun düşməni” kimi yarlıqlar vurmaqdan belə xəcalət çəkmirdilər. Bunun nəticəsində “Şuşa” kitabına görə müəllifin yazılarının çapına bir müddət qadağa qoyulur.

Ağrıdı ki, Azərbaycan xalqının tarixinə bilə-bilə ləkə vuran, onu təhqir etməkdən həyə etməyən nadürüst, dələduz Zori Balayanın “Ocaq” adlı iftira dolu kitabı çap ediləndə nədənsə bizim üzdənirəq “ziyalılarımız” buna heç bir reaksiya verməmiş, bu qədər can-fəşanlıq göstərməmiş, etirazlarını bu dərəcədə bildirməmişdilər. Bunun müqabilində də həmin erməni dələduzu Ermənistanın

qəhrəmanı kimi təqdir olunmuşdur. **Lakin Azərbaycanda ilk dəfə ermənilərin iç üzünü açan, vəhşiliyi nəticəsində günahsız qanlar tökən, simasızlıqda ad qazanan, bütün türk dünyasının düşməni, tayqulaq Andronika qəzəbini gizlətməyən Firidun bəyə qarşı “Səlib yürüşü” edirdilər. Yazılarına qadağa qoyub, özünə də “xalq düşməni” damğası vurub, məsələsini Mərkəzi Komitənin bürosuna çıxarmağa müvəffəq olurlar.**

Bu yerdə dahi Sabirin misraları yada düşür:

**Kim nə deyir bizdə olan qeyrətə,
Qeyrətimiz bəllidir hər millətə**

Moskva Dövlət Universitetinin professoru, Azərbaycanın Əməkdar Elm xadimi Əziz Şərif hələ o vaxt bu kitabla hücumları görəndə öz etirazını Qulam Məmmədliyə yazdığı məktubunda bildirirdi:

“Mən Firidun Şuşinskinin kitabına baxmışam. Olduqca maraqlı və qiymətli kitabdır. Onu tənqid edənlər bacarsınlar bir elə kitab meydana qoysunlar. Belə tədqiqatlar qüsursuz olmaz, lakin qüsurları düzəltmək olar. Mən Firiduna vaxtilə öz “sağ ol”umu demişəm. ancaq bu işin mütəxəssisi olmadığım üçün mətbuatda bir şey yazmamışam.

Görsəniz məndən ona salam edin, həm də təkrar sağ ol deyin. Kaş bizim belə tədqiqatçılarımız çox olaydı”.

Lakin yorulmaz tədqiqatçı üç əsrə əhatə edən Azərbaycanın musiqi ifaçıları manumental əsəri üzərində işləyir. Kitab musiqi tariximizdə müstəsna rolunu oynayan sənətkarlar haqqında geniş və əhatəli şəkildə oxucuları məlumatlandırır. Heç kəsdən maddi kömək ummayan F.Şuşinski atasından qalan var-dövləti xalq sənətkarlarını tanıtdırmaq üçün neçə-neçə şəhərlərin arxivlərində günlərlə, bə-

zən də aylarla işləməyə məcbur olurdu. O, muğam tarixini işıqlandıran sənədləri əldə etmək üçün xəsislik etməməsinin nəticəsi idi ki, tarixi məlum olmayan yalnız üç yüz illik bir dövrü əhatə edən musiqi tariximiz və onların yaradıcıları haqqında “Azərbaycan xalq musiqisi” adlı qiymətli bir əsər yazması nəinki MDB məkanında, hətta xaricdə də böyük əks-sədaya səbəb olmuşdur.

Kitab haqqında əruz vəzninin gözəl bilicisi, fitri istedadlı alim, professor Əkrəm Cəfər deyirdi:

“Firidun bəyin “Şuşa”, “Azərbaycan xalq musiqiçiləri” kimi əsərləri böyük alim – vətəndaş zəkasının məhsuludur. Təşnə bir adam rastına çıxan bulağın suyunu necə içirsə, çağdaş Azərbaycan mədəniyyətini öyrənmək istəyənlər də bu kitabları eləcə nuş edirlər...

Firidun Şuşinski öz məsləki yolunda candan keçən igiddir. Onun bu səliqəli kitabı dahi Üzeyir bəyin “Azərbaycan musiqisinin əsasları” kitabı ilə yanaşı qoyulmağa bərabərdir”.

Bu kitab 1979-cu ildə Moskvada “Sovetskiy kompozitor” nəşriyyatında “Narodniye pesni i muzıkanı Azerbaydjana” adı altında nəşr olunur. O zaman SSRİ mədəniyyət naziri olmuş Demiçev bu kitabı oxuyandan sonra həyəcanını gizlədə bilməmişdi. O, kitaba yüksək qiymət verərək heç bir xalqda musiqi tarixi haqqında belə monumental əsər olmadığını etiraf etmişdir.

Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürk əsər haqqında dediyi fikirlə razılaşmamaq olmur.

“F.Şuşinski bütöv bir elmi kollektivin görməli olduğu işi, çətin və şərəfli vəzifəni təkbaşına görüb. Onun “Azərbaycan xalq musiqiçiləri” kitabını məşhur ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərilə müqayisə etmək olar”.

Arxiv materiallarından aydın olur ki, F.Şuşinski bu monumental əsərinə “elmlər doktoru” elmi dərəcəsi layiq görülməsi haqda məsələ qaldırılsa da, lakin hansı bir “qara qüvvələr” tərəfindən bu fikrin baş tutmasına maneçilik törədilir.

Geniş yaradıcılıq dairəsinə malik olan və F.Şuşinski kitabını oxuyan Azərbaycan xalqının qəhrəman oğlu, akademik Ziya Bünyadov bu əsəri “**böyük bir akademiyanın tədqiqat işi**” adlandırmış, müəllifinə “akademik” adı verilməsini təklif etmişdi. Lakin çox təssüf ki, F.Şuşinski tədqiqat etdiyi əsərlərin bir vərəqi qədər elmə xeyir verməyənlərin təşəbbüsü ilə bu təklifin də həyata keçməsinə maneçilik törədilir.

Unutmaq olmaz ki, F.Şuşinski respublikanın rayonlarında, MDB-nin respublikalarında musiqi tariximizin yaradıcılarını araşdırmaqdan ötrü arxivlərdə günlərlə, həftələrlə işləməyinə baxmayaraq, Azərbaycan televiziyasında hamının səbirsizliklə gözlədiyi “İfaçılıq sənəti” adlı verilişin aparıcısı və müəllifi idi.

Azərbaycan musiqi dünyasının yorulmaz tədqiqatçısı, muğam fəlsəfəsinin yaradıcılarını xalqa çatdırılmasında əvəzsiz xidmətləri olan bir insana ögey münasibət nədən irəli gəlirdi?. Nə səbəbdən respublikada illər uzununu muğam ifaçıları və onları müşayiət edənlər haqqında keçən əsrin ortalarına qədər məlumatımız olmadığı bir zamanda, bu boşluğu doldurmaq missiyasını üzərinə götürən və yerinə yetirən F.Şuşinski nədənsə yaddan çıxartdıq. Muğam və onun ifaçıları haqqında söhbət açılanda, böyük tədbirlər təşkil olunanda Firidun bəyi hansı səbəbdənsə tez unuduruq.

Yaddan çıxartmaq istəyənlər muğamdan və onun yaradıcılarından danışanda və yaxud musiqi haqqında hər

hansı bir məqalə hazırlayanda məhz F.Şuşinskiyə müraciət etmək məcburiyyətində qalırlar. Təəssüflə qeyd edək ki, həmin fikirləri, cümlələri, böyük abzasları F.Şuşinskinin yazılarından köçürsələr də, lakin həmin yazıya öz adlarını göstərməkdən həya etmirlər.

F.Şuşinski çəkinmədən sözü üzə deməklə yaltaqlara, musiqimizə xor baxanları, heç bir səsə malik olmayanlara, muğamın guşələrini bilməyib, lakin özünü muğam ustadı sayanlara qənim kəsilir, onları bu ağır, şərəfli yoldan uzaqlaşdırmağa çalışmışdır. O belə “xanəndələrə” “muğama dürtülənlər” deyirdi.

Azərbaycanın qüdrətli bəstəkarı, Fikrət Əmirov yazırdı: **“Mən iki Firidun tanıyıram. Birinci ziyalıların 95 faizini lağa qoyan, satira qırmançına dolayan Firidun-muzdur. İkinci Firidun alim, vətəndaş, böyük əməlpərvər musiqişünas və jurnalist qardaşımızdır. Əslində bi iki, Firidunu bir-birindən ayırmaq olmaz”**.

Haşiyə: Təsadüfən Respublika səsyazmalar arxivində səsləndirilən bir çıxışa qulaq kəsildim.

Bu F.Şuşinskinin Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında Seyid Şuşinskiyə həsr edilmiş yubiley mərasimdəki çıxışı idi. Çıxışında tədqiqatçı mərasimi alqışlasa da, bu tədbirin hələ iki il əvvəl keçirilməli olacağını ürəkağrısı ilə xatırladı. F.Şuşinskinin qəlbini ağrıdan əsas məsələ o idi ki, böyük sənətkarın yubileyi elan olunsa da, dəvətnamələr paylansa da son anda bu tədbirin keçirilməsinə razılıq verilmir. O bu tədbirin baş tutmamasının əsas səbəbini o dövrdə Mədəniyyət Nazirliyinə başçılıq edən Polad Bülbüloğlundə görürdü.

Sonda o özünü salondakılara tutub, ürəkağrısı ilə, insanın qəlbini göynədən bir səsle: **“Seyidin də övladı olsay-**

dı ona da gün ağlayan olardı”– deyib, ağır addımlarla səhnəni tərk edir.

F.Şuşınskinin ölümünə onun musiqi tariximizin 300 illik bir dövrünü əhatə edən kitabına qarşı haqsızlıqlar oldu. Ömürboyu tədqiqat apardığı, vərəqələrə köçürdüyü və yeri gəldikcə mətbuat səhifələrinə çıxartdığı yazılarını bir araya yığıb “Musiqişünasın düşüncələri” adı altında nəşr etdirmək qərarına gəlir. Deyir sən saydığını say, gör...

“Musiqişünasın düşüncələri” mətbəədə çap olunan ərəfədə tanınmış kaman ifaçısı F.Şuşınskini ixtiyar çağında məhv etmək üçün bir sıra xalq artistləri ilə birgə Səbail rayon məhkəməsinə müraciət edir. Xalq artistlərinin iddia ərizəsində göstərilir ki, F.Şuşınski kitabında onların şərəf və ləyaqətinə toxunan sözlər işlətməmişdi. İddiaçıları bəzən məqsəddən kənar çıxıb 30 ildən çox Azərbaycan musiqi sənətinin əvəzsiz tədqiqatçısı olan F.Şuşınskini “ictimai-faydalı əməklə məşğul olmayan, öz-özünə musiqişünas, musiqi tədqiqatçısı adını verən ideoloji təxribatçı, mənəvi terrorçu” kimi təqdim edirlər. Sual olunur əgər doğrudan da F.Şuşınski yuxarıda qeyd edildiyi kimi özünə “musiqişünas, musiqi tədqiqatçısı” adı veribsə, bunun nəyi günahdır? Məgər musiqi tarixi haqqında heç kimin yaza bilmədiyi qalın-qalın kitabların, illərlə Azərbaycan televiziyasında “İfaçılıq sənəti” adlı musiqi verilişlərin müəllifi və aparıcısı, həmcinin muğamlarımızın tarixi və onun ifaçıları haqqında maraqlı məlumatlar verən, bununla da milyonlarla tamaşaçıların rəğbətini qazanan (arxiv sənədlərində öz əksini tapıb) məgər özünə “musiqişünas” deməyə haqqı çatdırmı?

F.Şuşınskini musiqişünas hesab etməyənlər arxaya və bir də ətraflarına baxıb diqqət etsinlər, Firidun bəydən

sonra xalqa məlum olmayan hansı muğam sənətkarlarımız aid sanballı əsərlərimiz var? Hal-hazırda cızma-qara edənlərin, televiziya daimi “qeydiyyatata alınan”, ekranlardan düşməyən “musiqiçilərin” hansının həqiqi musiqi təhsili var? Özünü musiqiçi sayan “sənətçi”lərin əksəriyyətinin texnikanın köməyi ilə oxuduğunu bildiyimiz halda, şənliklərimizə dəvət edir, onlar yüksək mükafatlara təqdim olunarkən etiraz səsimizi ucaltmırıq. Musiqimizi bərbad hala salanlar haqqında niyə əlaqədar təşkilatlara müraciət etməyə özümüzə də təcavüz tapmır, səsimizi çıxartmır və kiməsə xoş gəlmək üçün susmağı üstün tuturuq. Bu azmış kimi tele-radio məkanının aparıcılarının musiqi ifaçıları ilə davranışlarına, vulqar danışq tərzlərinə niyə etirazlarımızı bildirmirik. Bu barədə düşünmək əvəzinə, yeganə musiqi tədqiqatçımızın ölümünə fitva veririk. Unutmaq ki, F.Şuşinski belələri ilə mübarizə aparırdı. Tədqiqatçının bu fədakarlığına dayaq olmaq əvəzinə, onun kürəyinə namərdcəsinə zərbə vurduq. Yaxşı deyiblər: “el üçün ağlayan gözündən olar”.

Bir zaman muğamlarımız unudulmaq ərəfəsində olanda susurduq. Məgər ulularımızın qoyduğu mirası beləmi qoruyuruq? Nə yaxşı ki, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Milli Məclisin üzvi Mehriban xanım Əliyeva təşəbbüs göstərərək unudulmaqda olan xəzinəmizi yenidən xalqımıza qaytarmağa müvəffəq oldu.

Unutmaq olmaz ki, muğamlarımız unudulduğu zaman həyəcan təbilini ilk növbədə məhz muğam ifaçılarımız həyəcan təbili çalmalı idi. Lakin bunun əvəzinə muğamlarımız haqqında yorulmadan çalışsın tədqiqatçımıza qara yaxmaqdan çəkinmədik. Məgər musiqi tarixi haqqında yazdığı qalın-qalın kitablar F.Şuşinskinin deyilmi? Gəlin bir anlığa F.Şuşinskinin bu vaxta qədər yazdığı kitabları

kənara qoyaq, görək musiqi tariximiz haqqında yazılan əsərlər varmı? Əlbəttə yox! Olsa-olsa yalnız adda-budda məqalələrdir ki, bunlar da F.Şuşınskinin yazılarından köçürülüb. Bir də əgər doğrudan da Firidun bəyin heç bir musiqi sahəsində fəaliyyəti yox idisə, nə səbəbdən ona Azərbaycanın Əməkdar İncəsənət Xadimi adı verilib?

30 illik ədəbi fəaliyyəti dövründə dörd mindən çox sənətkara aid sənədləri, onlarca muzey eksponatını heç kəsdən təmənna ummadan öz hesabına, ayrı-ayrı şəxslərdən alan, sağlığında doqquz irihəcmli kitabların, yüzlərlə məqalə və monoqrafiyanın, yüzə qədər unudulmuş sənətkarların xalqa tanıtılmasında fədakarlıq göstərən bir musiqişünasa böhtan atmaq nə qədər düzdür?

F.Şuşınskini məhkəməyə çəkib onun ünvanına “ictimai-faydalı əməklə məşğul olmayan, ideoloji tərribatçı, mənəvi terrorçu” deyənlərə xatırlatmaq istəyirəm ki, o heç bir toyda bəzi “ifaçılar” kimi xalqın “dərisini soyub” pul qazanmamışdır. Sovetlər dövründə bəzi “xalq sənətkarları” imkanlı şəxsləri restoranlarda əyləndirəndə, F.Şuşınski ölkənin arxivlərində, muzeylərində sənədlərin tozunu udmaq məcburiyyətində qalırdı.

Ən böyük haqsızlıqlardan biri də odur ki, kitab satışı çıxarılmadığı, tənqid tərəfindən həqiqi qiymətini almadığı halda müəllifə qarşı iddia qaldırılır və məhkəmə tərəfindən hökm çıxarılır. Bu cür özbaşınalıq dünyanın heç bir ölkəsində rast gəlinməyib. Xalqın müqəddəratını həll edən məhkəmə sədri məsələni ətraflı araşdırmadan xüsusi sifarişlə kitabları məhv etmək üçün qərar çıxarır. Maraqlıdır ki, məhkəmə həmin “dəstə”yə deməyi “ağlına gətirmir” ki, niyə onlar haqqında yazılan tənqidi məqalələr vaxtı ilə ayrı-ayrı mətbu orqanlarında çap olunan zaman etirazlarını bildirməyiblər. Lakin məhkəmənin sədri və

bu “oyunu” quranlar bilmir ki, məhkəmə qərarını icra edən əməkdaşlar da olmaqla F.Şuşinskinin qələmini, onun televiziya, radioda çıxışını səbirsizliklə gözləyənlər tərəfindən həmin kitabların bir hissəsinin məhv edilməsinin qarşısı alınmış və nəticədə əsər əl-əl gəzmişdir.

Qeyd edək ki, bu ağır faciəyə haqsızlığa, üzudönüklüyə dözə bilməyən tədqiqatçı 1997-ci ildə dünyasını dəyişməli olur.

Neçə-neçə kitabların yaranmasına mane olanlar xalqımıza məlum olmayan neçə-neçə muğam ifaçıların üzə çıxmasına “Çin” səddi çəkdilər. Budurmu xalqa, elmə, musiqiyə, onun cəfakeşlərinə qiymətimiz? Hani bizim Firidun bəy kimi musiqi tədqiqatçılarımız? Ağır da olsa etiraf etməliyik, belə tədqiqatçılarımız hələ ki, yoxdur. Olsa-olsa o şəxslər yalnız F.Şuşinskinin yazılarını mənimsəyib özünüküləşdirənlərdir. Bu cür “plagiat tədqiqatçılara” yetərinəcə mətbuatda rast gəlinir.

Musiqi tədqiqatçımızın ölümünə bais olan və həmin dəstəyə başçılıq edən nankor kaman ifaçısı, xalq artisti unutmamalıdır ki, mətbuatda ilk dəfə ona xoş sözlərlə yarıdıcılıq uğuru arzulayan və radioya dəvət edib, haqqında radio-konsert hazırlayan məhz Firidun bəy olmuşdur.

Bu idimi yaxşılığın cavabı?

Haşiyə: Böyük Qazax şairi yazıçısı, ictimai xadimi Oljas Süleymenov sovetlər dövründə ruslar tərəfindən böyük qalmaqla səbəb olmuş “Az i ya” əsərini nəşr etdirdikdən sonra Sovet hökumətinin akademikləri hər tərəfdən ona hücum edərək kitabda olan fikirlərlə razılaşmadıqlarını bildirir və həmin əsəri kəskin tənqid atəşinə tuturlar. Bu zaman O.Süleymenov diqqətlə onlara qulaq asır və deyir:

“Mən bu kitabda gedən yazıları hissə-hissə çap edəndə niyə susurdunuz, niyə öz etirazınızı o zaman birdirmirdiniz?”.

Deyirlər o vaxt Qazaxıstan KP MK-nin birinci katibi olmuş D.Kunanbayev təqiblərdən və həbsdən böyük şairi qorumağı bacarır.

F.Şuşinskinin həyatı mənə ədəbiyyatşünas, folklorçu Salman Mümtazı xatırladır.

S.Mümtaz da atasından qalan var-dövləti ədəbiyyatımızın, folklorumuzun və onun yaradıcılarının üzə çıxarılib xalqımıza çatdırılmasına sərf etmişdi. Onun da bir çox kitabı çap olunmuş lakin neçə-neçə işıq üzü görməyən əlyazmaları tonqallarda yandırılmış, özü isə vətən xaini kimi 37-ci ilin repressiyasının qurbanı olmuşdur. S.Mümtaz bəraət alandan uzun bir müddət sonra kitabları yənidən nəşr olunur. Bu zaman məlum olur ki, tədqiqatçının yoxluğundan istifadə edən bəzi görkəmli “alimlərimiz” S.Mümtazın əziyyətlə topladığı əlyazmaları öz adlarına çap etdirməklə “professor”, “akademik” adları almağa nail olmuşlar. Artıq o vaxtdan neçə illər keçib, sular durulub haqq yerini tapıb.

S.Mümtazla F.Şuşinskinin ölümü arasında düz 60 illik bir vaxt ayırır. İndi növbə Firidun Şuşinskinindir. Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixinin yorulmaz tədqiqatçısı, ömrünün 30 ildən çoxunu muğamlarımızın yaradıcılarını xalqa tanıtdıran, lakin heç kəsdən təmənna ummayan Firidun Məhəmməd oğlu Şuşinskinin adını əbədiləşdirməkdən ötrü fikirləşməyə dəyər.

“DAHİLƏRİN DİVANI”NA ÇƏKİLMİŞ ŞAİR

Azərbaycan məkanında əhəlinin sayına görə televiziya kanalları mənə elə gəlir ki, kifayət qədərdir. Lakin burada hazırlanan və həmişə diqqət mərkəzində olan, musiqili əyləncəli proqramlar, müxtəlif mövzulu müəllif verilişləri öz tamaşaçı auditoriyasını genişləndirmək üçün yeni-yeni yollar arayır, maraqlı insanların söhbətə dəvət edirlər. Bu ka-

nalların yaradıcı kollektivi ayrı-ayrılıqda hazırladığı verilişlərilə insanların qəlbinə yol tapmağa qadırdırlarsə, bu onların nailiyyətləri hesab olunur. Lakin çox təəssüf hissi ilə qeyd etmək istərdim ki, bu həmişə də belə olmur. Ölkəmizdə əksər kanalların (burada Dövlət və İctimai telekanallar istisna təşkil edir) yaradıcı heyəti ilə birgə “manyak” aparıcıları zəif, şit “ssenari”ləri ilə (utanmadan adına böyük projekt də deyirlər) tamaşaçıları ekrana dəvət edərək, qeybət, ara qarışdırma, səviyyəsiz, özünü şou biznesin nümayəndəsi sayan qadın musiqiçilərin alt paltarlarının nümayiş etdirməklə, evlərə gedib soyuducuları gəzməklə məşguldurlar. Bəzi üzdənirəq teleaparıcılar işə müğənnilərin evlərini gəzməklə onların malikanələrin reklam etdirmək, danışanda etikadan kənar ifadələr işlətmək, şou aləminin adamlarına vulqar sözlərlə bir-birlərinə müraciət etmək tamaşaçılarda ikrah hissi oyadırlar. Bəla burasındadır ki, həmin səviyyəsiz aparıcılar xalqa hikmət dərsi keçməyə, namusdan, qeyrətdən moizə oxumağa abır-həyadan xəbərsiz olanları “verilişlərinə” dəvət edirlər.

Musiqi verilişlərinə isə səsi olmayan, texnikanın gücü ilə mahnılar oxuyan, nəinki insanları, hətta heyvanları əyləndirməyi bacaran üzdənirəq “əməkdar” və “xalq artistləri” dəvət olunurlar. Acınacaqlı odur ki, hökumət səviyyəsində olan tədbirlərdə də məhz bu üzdənirəq “müğənnilər” hömranlıq edirlər. Bununla da, həmin belə ucuz şöhrət arxasınca qaçan teleaparıcılar çox təəssüf ki, ətraflarına özləri səviyyədə tamaşaçı toplaya bilir. Bəziləri bizi dövlət və ictimai telekanalların adlarını burada çəkməməkdə, kiməsə yarınmağıma aid edəcəkdir. Xeyir! Belə fikirdə olanlar yanılırlar. Əgər adı çəkilən kanalları bir-biri ilə müqayisə etsələr bunun bir daha şahidi olarlar.

Sadaladığımız bayağı ssenarilərdən, “manyak” teleaparıcılarından fərqli olaraq, verilişlərinin yüksək səviyyədə keçməsinə sözün həqiqi mənasında fədakarlıq göstərən, telejurnalistlər var ki, bunlardan biri də yüksək intellektuallığı ilə seçilən, geniş taşaçı rəğbəti qazanan, ətrafına nəinki böyük ziyalı ordusunu, həmçinin müxtəlif peşə sahiblərini yığan “Dahilərin divanı” verilişidir. Müəllif verilişini hazırlayıb, tamaşaçıların qarşısına çıxmaqla özündə məsuliyyət hiss edən, lakin zəhməti çox zaman qiymətləndirilməyən, haqsızlıq mənğanəsində çırpınan və bəzən də bunları soyuqqanlıqla qarşılayan ANS-in kanalında hər həftənin bazar günləri, son zamanlar isə cümə günləri tamaşaçıları ekrana dəvət etməyə “məcbur edən” “Dahilərin divanı”nın aparıcısı Nadir Bədəlovdur. Bu həqiqətən yüksək professanallıqla hazırlanmış, dahi bildiyimiz şəxslərin həyatının qaranlıq qalan hissələrini tamaşaçıya “agah edən” müəllif verilişidir.

Bu hazırlanan veriliş bütün tamaşaçı kütləsinə xoş gəlməyə də bilər. Lakin sadaladığımız nöqsanlara, səviyyəsiz ifadələrə rast gəlmək nəinki burada, ümumiyyətlə ANS-in hazırladığı müəllif verilişlərində rast gəlmək qeyri

mümkündür. Bizi bu kanalda qane etməyən fikirlərə, yalan, **(əvvəllər hazırlanan verilişləri çıxmaq şərtilə)** kimlərə sə yarınmaq üçün hazırladığı verilişlərə rast gələ bilərik, lakin böyük bir xalqı aşağılandıran, onu nüfuzdan salan verilişlərə rast gəlinmir...

Cümə günlərinin birində həmişəki kimi “Dahilərin di-vanı”nı seyr edirdim. Bu dəfə N.Bədəlovun qonaqları ya-zıçı S.Səxavət, şair Aqşin, yazıçı-publisist H.Herisçi, R.Qaraca, Sərvaz Hüseynoğlu və Dayandur Sevgin idi. Veriliş xalq şairi Süleyman Rüstəmə həsr olunmuşdur.

Həmişəki kimi N.Bədəlov böyük şair haqqında giriş verdikdən sonra S.Rüstəm barəsində fikirləri bilmək üçün üzünü dəvət olunmuşlara çevirir.

Aparıcının sualını cavablandıranların əksəriyyəti elə bil S.Rüstəm haqqında söz demək onların çoxdankı arzuları imiş. Elə bil illərlə ondan-bundan eşitdikləri qeybətləri te-leviziya tamaşaçılarına çatdırmaq üçün tələsirdilər. Xüsu-silə də R.Qaraca, H.Herisçi ilə özünü şair adlandıran Aq-şin adlı birisi.

Bu şəxslərin danışlarından məlum olurdu ki, onların hər ikisi S.Rüstəmin həyatından xəbərsizdirlər. Əks halda bu böyük şair haqqında bilmədiklərini “doğrayıb” tökməzdilər. Onlar əgər arxiv materialları ilə (arada gəzən söhbətlərdən yox) yaxından tanış olsa idilər, yəqin ki, 8 milyon yarımliq tamaşaçı qarşısında məsuliyyətlərini düşünüb, dedikləri ifa-dələlərə sərhəd qoyardılar. Mən tam məsuliyyətlə bildirirəm ki, S.Rüstəm qələm dostlarının əksəriyyətindən fərqli olaraq repressiyanın ən ağır günlərində belə özünü vicdanla apar-mış, bir-iki məsləhətli (başqa qələm yoldaşlarından fərqli olaraq) çıxışlarından savayı, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyi) yığıncaqlarında qələm dostlarına qarşı sərt mövqedə dayanmamışdır. Lakin çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki,

nədənsə illər uzununu xüsusi hazırlanmış qrupların fəaliyyətinin nəticəsində S.Rüstəmi 1937-ci illərdə Azərbaycanın bir çox yazıçı və şairlərin repressiyaya məruz qalmasında günahlandırmağa cəhd edirlər. Bununla da həmin qrupun nümayəndələri öz günahlarını tarix qarşısında gizlətmək üçün söz alverçilərindən məharətlə istifadə edirdilər. Maraqlıdır ki, çox zaman istəylərinə nail ola bilirdilər. Bu baxımdan “Dahilərin divanı”nda dəvət olunan şəxslər tərəfindən səslənən fikirlər həmin “hücūmların” davamı kimi qiymətləndirmək olar.

Düzü “Dahilərin divanı”nda adını çəkdiyimiz dövlətlilərin S.Rüstəmin dəmirçi oğlu olduğunu, ironiya ilə “dəmirçiliyini sona qədər göstərdiyini” vurğulamaqda nə məqsəd güddüyünü dərk edə bilmədim. Bəlkə bu ifadəni işlədən özü kübar cəmiyyətində boya-başa çatmış, xaricdə yüksək elmi biliklərə yiyələn bir zəttir. Məgər dəmirçi olmaq qəbahətdirmi? Məgər dəmirçi uşağı kübar cəmiyyətində boya-başa çatmış uşaqlardan aşağı səviyyədəmi durur? Bu düşünülməmiş ifadəyə yol verməkdənsə şairin “yaradıcılığına” bir “əl gəzdirilsəydi” daha yaxşı ola bilməzdimi?

Özlərini, S.Rüstəmin həyat və yaradıcılığını dərinləndirən kimi təqdim etmək istəyənlər şairi Azərbaycan ədəbiyyatına “şirin yalan” gətirdiyini iddia etməklə bir geriyə boylansınlar, **özlərini “fədai” adlandıraraq bir vaxt Arazın o tayında insanları qırğına verib, sovetlərə tərəf üz tutub qaçmaqlarından danışsınlar.** Həmçinin, bu cür yazmamaq üçün onu oxumağı məsləhət gördüklərini iddia edənlər özlərinin cızma-qaralarına fikir versəydilər daha yaxşı olmazdımı? Aqşın isə həmkarının sözünü qüvvətləndirərək şairi kommunizmi başa düşməməkdə, S.Vurğundan fərqli olaraq onun xürafatını yaratmaqda günahlandırır.

Belə fikrə düşənlərin nəzərinə çatdırmaq istərdim ki, S.Rüstəm başqa şairlər kimi **“rəhbərim, vicdanımızı sənə vermişik” kimi bütün sədləri keçən ifadələr işlətməyib, başqaları kimi Azərbaycan xalqının qatı düşməni Mir Cəfər Bağırovlə “iş birliyi” yaradıb, qələm “dostlarını” “güdaza” vermək üçün Moskvaya tələsməyib.**

Bu baxımdan Süleyman Rüstəmin həyat yoluna qısa bir nəzər yetirək:

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, S.Rüstəm hələ 16 yaşında bir pərdəli komediyası ilə ədəbiyyat səhnəsinə atılır və beş il sonra isə ilk kitabı nəşr olunur. 1926-cı ildə artıq respublikada “Qızıl qələmlər” ədəbi birliyin yaradıcısı və sədri olur. O illərdə bu birliyin yaradılması münasibəti ilə Respublika qəzetlərində müraciət çap olunur.

1937-ci illərdə M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının direktoru olan zaman ona qarşı haqsız hücumlar kifayət qədər təşkil olunurdu. DTK-nın zirzəmi-lərində repressiyaya məruz qalmış insanlardan təziqlə ona qarşı ifadələr alınır. Təsadüfi deyil ki, həmin ifadələrdən biri də Əli Nazimin 07 iyun 1937-ci ildə verdiyi ifadə protokolundan çıxarışdan ibarətdir:

“Mən Süleyman Rüstəmi 1924-cü ildən tanıyıram. 1936-cı ildən onunla yaxın olmuşam. 1922-23-cü illərdə məşhur müsavətçilərdən olan Əbdül və Əbdülvahab onu “Müsavət” təşkilatına hazırlayırdılar. Bura gəlməmişdən öncə onlarla məktublaşmış. Bu haqda şəxsən özü mənə deyibdir. 1925-ci ildə mən onunla birgə pedməktəbi bitirmişik. O, Akif Söhbətin təşkil etdiyi yığıncaqlarda vaxtaşırı iştirak edirdi. Türk təbəsi olan Akif Söhbət 1927-ci ildə əksinqilabi işinə görə Azərbaycandan çıxarılır. Buna görə də Azərbaycan Dövlət Universitetinin bir qrup tələbəsi baykot etməli olurlar. Eyni zamanda da pedməktəbi

bitirənlərə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutuna daxil olmaq üçün zəmanət verirlər. Hansı ki, orada B.Çobanzadə, İ.Hikmət, C.Əfəndizadə, Rzabəyli və başqaları kimi əksinqilabçı müəllimlər dərs deyirdilər. S.Rüstəm də o zaman Həbib Cəbiyevlə məktublaşdı.

Onun sözlərindən mənə məlum idi ki, 1930-cu ildə S.Rüstəmi ikinci dəfə müsavət təşkilatına cəlb etmək istəyiblər, lakin o onların bu təklifini guya sonraya saxlayıb.

Məmməd Rahim mənə dedi ki, S.Rüstəmdən başqa “Müsavət” təşkilatı Mikayıl Müşfiqi də təşkilata cəlb edibdir.”

Qovluqlarda bu cür müttəhim ifadələrinə kifayət qədər rast gəlmək olur.

Azərbaycan Şura Yazıçılar qurultayının 13 iyun 1934-cü il I axşam iclasında H.Nəzərlinin S.Rüstəmin ünvanına dediyi haqsız ifadələrin təzahürüdür.

Həmin sənədlər arasında başqa bir mənzərənin də şahidi oluruq. Sənədlərlə tanış olanda Əsəd Axundov haqqında müxtəlif şəxslər tərəfindən verilən ifadələrə də rast gəlirik. İfadələrdən aydın olur ki, yalnız S.Rüstəm başqalarından fərqli olaraq bu şəxs haqqında mənfəi fikir söyləmir. Ümumiyyətlə xırda iradları çıxmaq şərti ilə Süleyman Rüstəm heç bir “danosa” imza atmayıb, heç kəsə qarşı sərt mövqedə dayanmayıb. Ona görə də bir çox ordenli, vəzifəli, hörmətli şair və yazıçılardan çox məhz S.Rüstəmin üzü ağdır. Bunu mən tam inamla qeyd etmək istərdim.

Qeyd etdiyimiz verilişdə S.Rüstəmi qınayan H.Herişçi göstərir ki, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar şairə ağlar, sızlar, ayrılıqdan, göz yaşları, qardaş həsrətindən yazırdısa, lakin ondan fərqli olaraq S.Rüstəm ustad şairə kefdən yazır, onu “istəyirsən əncir üzüm vaxtı gəl” deyir.

Bizə elə gəlir ki, H.Herisçi ya S.Rüstəmin “Şair qardaşına məktub” şerini əvvəldən sona qədər oxumayıb, ya da qəsdən, bilərəkdən böyük şairə şər atmaq üçün qarşısına məqsəd qoyub. Qeyd etmək istərdik ki, bu şer 60-cı illərin əvvəllərində Sovet hökumətinin İranla olmuş “umuküsünün” ağır vaxtlarında yazılmışdı. O zaman hər kəs bu dövlət haqqında düşünməyə ixtiyarı çatmadığı bir dövrdə S.Rüstəm qan qardaşının dərindən şerik olduğunu bildirən misralar yazmaqda yanaşı onu vətənə dəvət etməyini də unutmur. Başqa bir tərəfdən isə S.Rüstəm bu şerində vətəni, torpağı, canı, qanı, adı, dili bir qardaşının üzünü görmək həsrəti ilə yandığını da bildirir. Lakin bunun müqabilində şairin fikirlərinə yeni bir don geyindirmək nə qədər düzdür?

S.Rüstəm qorxmaz şair idi. M.C.Bağirovun hökmlərliyi dövründə şairin dil haqqında yazdığı bu misraları o zaman heç kəsin cürəti çatmazdı deməyə:

**“Mən sənin dilinə dəymirəm cəllad,
Gəl sən də bu ana dilimə dəymə”**

S.Rüstəmi hər addımda günahlandırın bu “dil pəhləvanları”na repressiyanın ağır illərində şairin bir çıxışını nəzərlərinə çatdırmaq istərdim. Həmin çıxış 1937-ci ilin may ayının 20-də Bakı dramaturqlarının müşavirəsində olmuşdur.

“...canilər Hüseyn Cavid kimi sənətkar bir dramaturqu səhnədən sıxışdırıb çıxarmışlar. Cavidin yazdığı “Şəhla” pyesini onlar bəyənmirdilər. Bunun səbəbi “Şəhla”nın sovet teması olaraq Cavid tərəfindən qələmə alınması idi. Onlar, Cavidə göstəriş vermək, yardım etmək əvəzinə, onu

rədd edir və bununla da Cavidin sovet tematikəsindən uzaqlaşdırmaq istəyirdilər”.

Lakin çox təəssüf edirik ki, S.Rüstəmin bu və ya başqa təəssübkeş çıxışları bilərəkdən müxtəlif şəxslər tərəfindən düşünülmüş şəkildə unutturulmağa çalışdırılır. Əks təqdirdə yəqin ki, səkkiz milyon yarımlyq bir tamaşaçıların seyr etdiyi bir verilişdə belə məsuliyyətsiz çıxışlar edilməzdi.

Sonda qeyd etdiyimiz verilişdə məsuliyyətsiz çıxış edən şəxslərə tövsiyyə budur ki, Süleyman Rüstəm haqqında danışanda ara sözlərə üstünlük verməkdənsə, arxiv sənədlərinə müraciət etmək daha düzgün olardı. Çünki belə olmasa etdikləri çıxışlar onlara baş ucalığı gətirməz

FANI DÜNYA

Hanı Cavid, millətin Kahin oğlu,
Böyük sənət dünyasının şahin oğlu,
37-nin qurbanı Cavid hanı?

Hanı bizim dan ulduzu
Əhməd Cavad
Şərimizin qəndi, duzu
Əhməd Cavad.
37-nin qurbanı böyük şair
Əhməd Cavad.
Hanı Müşfiq, dağ çeşməsi tək
Təbi coşqun, qəlbi kövrək,
37-nin qurbanı, ömrü gödək?

Hanı Seyid Hüseyn, o söz sərrafı?
O qələm sahibi, safların safı?

Hanı Salman Mümtaz, Çəmənzəminli?
Oldu xalqımızın düşməni kinli.

Öldürdülər məhbəslərdə Əli Nazimi,
Unutmamış, unudarmı eli Nazimi?
Görən onu bu millətdən
Kim necə yad edəcəkdir?
Alimlərin, şairlərin, igidlərin
Hanı dünya?
Fani dünya!
Fani dünya!

Mirvarid Dilbazi.

MÜNDƏRİCAT

Tarix həqiqəti təsdiq edir (<i>Nizaməddin Şəmsizadə</i>)	
Azərbaycan himninin müəllifinin faciəsi	
Vətənə qayıdış	
“Öz-özünü yandıran” şair	
Qərribə taleli alim	
“Bahar gecəsi” nə gedən yol.....	
Səhnəmizin ilk repressiya qurbanı	
Faciəli rolların qəhrəmanının faciəsi.....	
Koroğlunu erməniyə verməyən alim.....	
Əsəri əlindən alınmış tənqidçi	
Birinci türkoloji qurultayın qurbanı	
Repressiyanın sonuncu qurbanlarından biri	
Əski əlifbanın qurbanı.....	
Bir ailənin faciəsi	
Pyatiqorskidə həbs edilən yazıçı.....	
Əhməd Triniç xalq düşmənidirmi?	
Eyni maddələrlə həbs olunan AYİ-nin sədri	
Əlihüseyn Dağlı kimdir?	
“Kənardan gələn”in aqibəti	
Qafqaz müsəlmanlarının atası	
Yeddi “günahkar” qardaşdan biri	
Ağlaya-ağlaya sevdiyim yazıçı.....	
Qara taleyin dastanı.....	
Bu dar fənadan koçmək istəyən bəstəkar	
“Ağ xalatlı qız”a qənim kəsilənlər	
Sovetlər ölkəsində ən gənc dissident kim olub?	
Haqq nazilər,üzülməz.....	
60 ildən sonra repressiyaya məruz qalmış.....	
“Dahilərin divanı”na çəkilmiş şair.....	
Fani dünya (<i>Mirvarid Dilbazi</i>)	

